Bg Kp1 R 30-1988 Nr 1-4
431267
K
BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA Poznań
1988-05-23

АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА
1
1988

Редакцията на „Археология“ приема за обсъждани материалите, представени **на български език** в 2 екз. (*текст и научен апарат*) на машина (страница от 30 реда по 66 удара) с качествени за отпечатване *образи, списък на образите* (2 екз.) и *резюме* (3 екз.). Преводи на материали от чужд на български език и преписване на машина редакцията не извършва.

La rédaction d' Археология accepte les matériaux à examinér présentés **en langue bulgare** en 2 ex (*texte et appareil scientifique*), dactylographiés (page de 30 lignes — 66 frappes), accompagnés de *figures* propres à être imprimées, *liste des figures* (2 ex.) et *résumé* (3 ex.). La traduction en bulgare et les textes dactylographiés doivent être assurés par l'auteur.

На корицата

Статуетка на конче от Дипсизката селищна могила при с. Езеро, Бургаска област

Снимка Р. Станева

Sur la couverture

Statuette de poulain du tell de Dipsize près du village de Ezero, région de Bourgas

Photo R. Staneva

Poznań

© Археологически институт и музей при БАН
1988
c/o Jusautor, Sofia

АРХЕОЛОГИЯ
ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ISSN 0324-1203
Год. XXIX
1
1988

И31267 III / 30
1988

Така нареченият гроб на Васил Левски— истини и заблуди

ДИМИТЪР ОВЧАРОВ

Името на Васил Левски е свято за българския народ. Всеки българин е особено чувствителен към всичко, което е свързано с краткия живот и всеотдайното дело на Апостола на свободата. Това важи и за неговата трагична смърт на бесилото в София само няколко години преди да дойде освобождението на България от турско робство. За съжаление гробът на великия българин остана незнаен и днес всеки опит той да бъде посочен и разпознат се посреща с обяснимо внимание. На това се дължи всеобщият интерес към обнародваните в последните години две книги на писателя Николай Хайтов[1].

Написани емоционално, с подчертана полемична страст, тези книги представляват опит да се докаже, че гробът на Левски се намира в олтара на софийската църква „Св. Петка Самарджийска“. Жанрово биха могли да се определят като нещо средно между публицистични трудове и строго научно изследване. И ако авторът им наистина си бе послужил с методите на научното дирене и бе постигнал същите резултати, неговите изводи щяха да бъдат неоценим принос в историческата литература. Но това не е така, защото на него му липсва необходимата подготовка, умение да анализира и съпоставя научните факти.

Въпросът за гроба на Левски не е нов за българската историография. Обстоен преглед на усилията за неговото издирване направи Р. Стоянова през 1965 г.[2] Нейните изводи подкрепиха мнението на И. Унджиев, който в обемистия и задълбочен труд за живота и делото на Апостола заключи, че ние едва ли ще успеем да се доберем до някакви положителни резултати в тази насока[3].

От 1956 г. насам се поднови една от многобройните версии за мястото, където почиват костите на Левски. Сега тя се свърза с проучванията във вътрешността на църквата „Св. Петка Самарджийска“, където под основите на олтарната апсида бяха открити няколко гроба. Единият от тях (95) бе посочен като гроб на Апостола на основата на два много късни и несигурни спомена[4]. Съпоставяйки получените данни от разкопките и направената антропологична експертиза, С. Михайлов заключи, че намерените скелети се отнасят към време преди построяването на църквата и следователно не биха могли да се датират от времето на Възраждането[5].

Необходимо е веднага да се посочи, че в хода на разкопките са били допуснати някои съществени слабости. Преди всичко, запознат с категоричното мнение на проф. Гяуров, С. Михайлов не се е погрижил да запази намерените кости от скелета в погребение 95. Наистина той е осъществил консултация с антрополога д-р П. Боев, отрицателното мнение на когото е изложил в научната публикация, но за направения оглед не е съставен констативен протокол с необходимите метрични и други данни. Наличието на костите или на документ за тяхното щателно изследване биха изиграли съществена, а може би и решаваща роля в изясняването на поставения въпрос, който се усложнява още повече поради нехайното съхраняване и дори разпиляване на научната документация от разкопките.

Твърде странен е „научният подход“ в книгите на Н. Хайтов при утвърждаване на споменатата теза. Отминавам грубите и лични нападки и обиди към своите оппоненти, за да не изпадна до нивото на техния автор, но не мога да отмина необяснимата ненавист и неприкрита ирония към науката изобщо и конкретно към археологическата наука и нейните постижения — нещо, което не е проявявано досега от никой представител на българската интелигенция и остава за сметка на самия Хайтов. Ще се задоволя да приведа констатацията на комисията, назначена от директора на Археологическия институт със задача да направи пълен и обстоен анализ на първата от двете негови книги: „Обосновавайки тезата си, Н. Хайтов си служи с постоянно, твърде объркващо читателя преплитане на съображения, използва сензационни изрази, последователно подменя хипотезата с теза, упражнява натиск чрез изрази, подчертавания, кавички, където е уместно и където не е, служи си с остри фрази. От друга страна, той избягва онези елементи от научните публикации и документацията, които не са в полза на неговата теза. Много често играта с фактите и думите обърква читателя и оставя у незапознатия впечатлението за много добросъвестно съпоставяне на информацията. Действително, дори и специалистът трябва да следи и открива противоречията.“[6]

Възприемането или отхвърлянето на застъпеното от Н. Хайтов становище може да стане, след като се даде отговор на два основни въпроса: възможно ли е Левски да бъде препогребан в църквата „Св. Петка Самарджийска“ и има ли необходимите археологически свидетелства да се сочи именно като такъв гроб 95?

Първият въпрос е по-общ и на него историческата наука дава отрицателен отговор. Той е най-ясно изразен в доклада на Комисията, назначена от председателя на Комитета за култура и председателя на БАН, която анализира всички известни архивни документи и спомени и дойде до извода, че „няма доказателство за погребването на В. Левски в черквата „Св. Петка Самарджийска“[7]. По-късно несериозността на подобно твърдение бе посочено от Н. Генчев, който аргументирано доказа неговата несъстоятелност[8].

Напоследък станаха известни интересни данни, които насочват издирването на гроба на Левски в друга посока. Анализирайки внимателно редица оригинални документи и автентични спомени, И. Сотиров доказа убедително, че ако действително е имало препогребване на тялото на Левски, то това е извършено не в църквата „Св. Петка Самарджийска“, а в църквата „Стара св. Петка“, както изрично се споменава в използваните от Н. Хайтов спомени. Тази църква е била на папукчийския еснаф, от чиито среди произхожда и свещеник поп Кръстю Стоилов, за който се сочи, че заедно с Х. Хамбаров е извършил препогребването на Апостола[9]. Опитът на Н. Хайтов да оспори и отрече изнесените данни се оказа напълно несполучлив и безрезултатен[10].

И така исторически податки за препогребване на Левски от Позорните гробища в някоя от софийските църкви няма, но даже да се приеме а приори, че такова е било извършено, неговата връзка с църквата „Св. Петка Самарджийска“ е изключена. По такъв начин решаването на втория въпрос не може да се свързва с името на Апостола, а само с установяването, дали погребенията в олтара на споменатата църква са по-късни или по-ранни от изграждането ѝ. Отговорът на този въпрос зависи изцяло от спецификата на археологическото проучване и от всестранната оценка на получената при разкопките информация. Тази информация се съдържа в полевия дневник на разкопките, в запазените архитектурни чертежи и в направените фотоснимки. Налага се обективен и безпристрастен анализ на тази документация — още повече, че тя лежи в основата и на положителните, и на отрицателните оценки по поставения въпрос.

Полевият дневник, воден доста старателно от Г. Джингов, съдържа съществени данни и подробности относно гроб 95 и бе максимално използван от Н. Хайтов в първата му книга. Във втората обаче този дневник бе обявен за „манипулиран“, „селекциониран“, „обезопасен“ (II, с. 81—88). Възниква основателният въпрос — как може първоначално да се изгради теза върху един документ, който по мнението на самия Хайтов е воден с „удивителна прецизност“ и се явява *„най-важният и безспорен документ за разкопките“* (курсивът на Н. Х. — I, с. 66—67), а след това същият този документ да бъде обявен за недействителен? Отговорът може да бъде само един — след като при неколкократните обсъждания в научните среди на археолозите бе доказано, че авторът неправилно и тенденциозно тълкува съдържащите се в дневника описания, той бе принуден да го обяви за подправен и с това да си осигури възможността да използва само тези от тях, които смята, че подкрепят тезата му, а останалите да пренебрегне като по-късно и преднамерено фалшифицирани. Излишно е да се посочва, че тази промяна в оценката не е коректна и че съдържанието на дневника е напълно автентично и той заслужава пълно доверие.

Архитектурната документация е дело на арх. Є. Бобчев. В условията на бързо проведените спасителни разкопки тя е сравнително точна и вярно отразява откритите строителни останки. Не стои така обаче въпросът с мястото и състоянието на скелета от гроб 95. Внимателното изучаване на чертежите показва, че скелетът е бил начертан първоначално в едно положение, а след това изтрит и отново нанесен, но вече силно изтеглен на запад. Това изместване забелязва и Н. Хайтов, но не го коментира (II, с. 97). А изясняването на тази важна подробност е от голямо значение, защото е пряко свързана с цялостното решаване на въпроса за относителната хронология на гроба спрямо църквата. Съвсем точно бе установено, че въпросната промяна е направена от самия Бобчев значително по-късно, когато версията за препогребването е предизвикала разгорещен спор[11]. Изместването на скелета в западна посока е отговаряло най-добре на тази версия, горещ привърженик на която е самият Бобчев, но то влиза в пълно противоречие с действителното положение на погребания (значителна разлика в мащабите, неточно положение на главата и крайниците и др.). Всичко това дава основание за критично и внимателно използване на архитектурните чертежи, когато въпросът опира до съотношението между стените на църквата и точното място на гроб 95.

Запазеният снимков материал отразява най-обективно археологическата ситуация по време на разкопките. По него и по направените непосредствено след разкопките снимки от други лица може да се проследи точното местоположение на главата спрямо олтарната маса, състоянието и запазеността на костите от колената нагоре, положението на краката спрямо зида на апсидата, както и особеностите на градежа. Внимателното разчитане на снимките води до изводи, напълно противоположни на тези, които прави Н. Хайтов, и това може да се види от направения анализ в статията на инж. П. Вълев, поместена в настоящата книжка на списанието.

Отличителна черта в книгите на Н. Хайтов се явява използването на нова технико-архитектурна документация, което придава привидна научна тяжест на неговото „изследване“. За съжаление обаче чертежите не са точни и не отговарят на действителното положение на нещата. Така например дори беглият анализ на приложените планове и разрези в първата книга, изработени от арх. Н. Мушанов и арх. К. Горанов, показва, че скелетът е бил с дължина 1,45 м (изчислено според плана на апсидата, където единственият фиксиран размер — 0,60 м, е отстоянието на олтарната маса от вътрешното лице на апсидата) и дори 1,05 м (според разреза, където е фиксирана дебелината на олтарния стълб — 0,35 м). Тези недопустими несъответствия принуждават Н. Хайтов да прибегне във втората книга до други чертежи, изработени този път от М. Бенчев. Въпреки наглед изключителната старателност, с която е работено, тези чертежи отново предлагат значителни различия, което поставя под съмнение тяхната прецизност и достоверност. Това може да установи лесно всеки с помощта на най-елементарно съпоставяне на отбелязаните размери в самите чертежи и ние ще се задоволим с няколко напосоки взети примера. Ако приемем за вярна съобщената на фиг. VI дълбочина на „изкопаната“ в зида ниша за краката на мъртвеца — 0,45 м, излиза, че цялата дължина на скелета е 2,10 м. Сравнена с ширината на олтарната маса — 0,55 м, тази дължина става 2,20 м. Не е по-различно положението и при разреза на фиг. VI а, където при константна мярка за дълбочината на гроба 0,95 м дължината на скелета би трябвало да бъде 1,95 м.

Посочените несъответствия в двете книги очертават пълната объркаsuccessност в опитите да се възстанови точната картина на погребението. Получените размери на скелета не само не отговарят на ръста на В. Левски, който е установено, че бил около 1,70—1,72 м, но и на един нормален човешки ръст. По-важното е да се изтъкне, че тези разлики са следствия от преднамереното и субективно ситуиране на скелета в гроб 95, за да се докаже, че той е подпъхнат в специално изкопана за това дупка в зида. Но преди да се спрем на въпроса за наличието или отсъствието на такава дупка (наричана още ниша, пещеричка и пр.), необходимо е да отделим няколко реда за изясняване на останалите „аргументи“ от археологическо естество.

В книгите си Н. Хайтов несправедливо обвинява археологическата наука в незаинтересованост към повдигнатия спор за гроба на В. Левски и посочва, че „. . .през цялото време на многогодишната дискусия. . .Средновековната секция при АИМ пазеше гробно мълчание и *не излезе с публично становище*, нито пък изрази отношение към съдбата на явно загубените кости!“ (курсивът на Н. Х. — II, с. 20). Всъщност той много добре знае, че с този въпрос археолозите се занимават още по време на разгорялата се дискусия в пресата, но на тях (по необясними причини) бе отказано правото на публична изява. По-късно Средновековната секция проведе разширено обсъждане на първата книга на Н. Хайтов, но на археолозите не бе дадена възможност да обнародват своето мнение в печата. Не им бе дадено дори право да изявят своето становище по време на многобройните обсъждания на книгата в различни читалища, библиотеки и културни институти в София и провинцията. Така на практика се водеше „разговор“, в който имаше само една страна, и бе изразявано само едно мнение, а това безспорно доведе до едностранчиво информиране на широката общественост.

Всестранният анализ на книгата на Н. Хайтов в Секцията по средновековна археология (14. IX. 1985 г.), подкрепен от изводите на съвещанието в БАН, ръководено от акад. Н. Тодоров, показа, че доводите за вторично („извънредно“, „необичайно“, „криминално“ по думите на Н. Х.) погребение нямат научно основание. Посочено бе, че погребването в тази част на храма е в противоречие с каноните на църквата, че плиткото заравяне би довело до появата на неприятно зловоние от разлагането на трупа, твърдението, че мъртвецът е бил отчасти вкопан в зида поради липса на място в олтара и за да не се стъпва върху главата му, не отговаря на истината. Много подробно бе анализирано положението, което е заемал скелетът, и бе доказано, че мъртвият е бил погребан в тясна гробна яма, лежал е на гръб, с глава, леко обърната на север, и с ръце, положени — дясната на гърдите, лявата на корема. Всичко това говори за редовно трупополагане по християнски обичай в спокойна обстановка. Сравнен със стотиците открити досега средновековни погребения, този гроб не прави никакво изключение. Липсата на дървен ковчег, сравнително плиткото заравяне на трупа, положението на ръцете, отсъствието на погребален инвентар, лекият наклон на главата наляво, положението на тялото с наклон към краката и разликата от 0,10 м са явления, често срещани в погребалния обред през цялото средновековие, а се наблюдават и в по-късната епоха от първите векове на османското робство. Несериозен се оказа доводът за наличието на телено копче, каквото не е отбелязано в документацията, но дори и да имаше такова, подобни са били използвани по нашите земи от XV в. насетне. Съществена бе констатацията, че гроб 95 се намира на едно ниво с останалите гробове, открити в църквата и около нея, някои от които също застъпени от зидовете ѝ. Явно е, че на мястото на храма е имало по-ранно гробище, което строителите не са знаели и не са се съобразявали с него. Наличието на такова гробище в

●*Обр. 1. Снимка на вътрешното лице на апсидата в църквата „Св. Петка Самарджийска“ и предполагаемата дупка в зида. Fig. 1. Photo de la face intérieure de l'abside de l'église „Sveta Petka Samardžijska“ et du trou supposé dans la muraille*

●*Обр. 2. План на църквата „Св. Петка Самарджийска“ и част от по-ранния некропол. Fig. 2. Plan de l'église „Sveta Petka Samardžijska“ et parite de la nécropole plus ancienne*

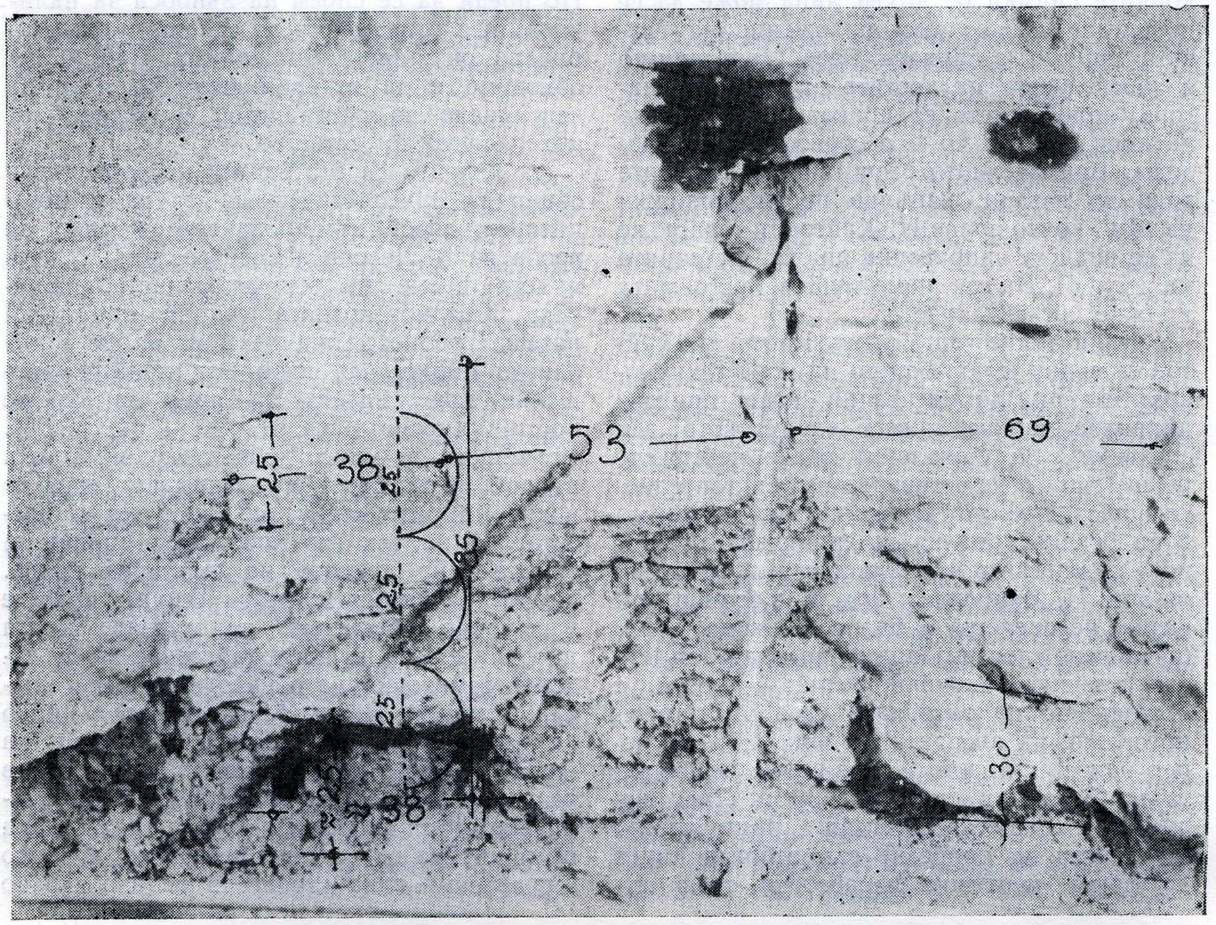

1

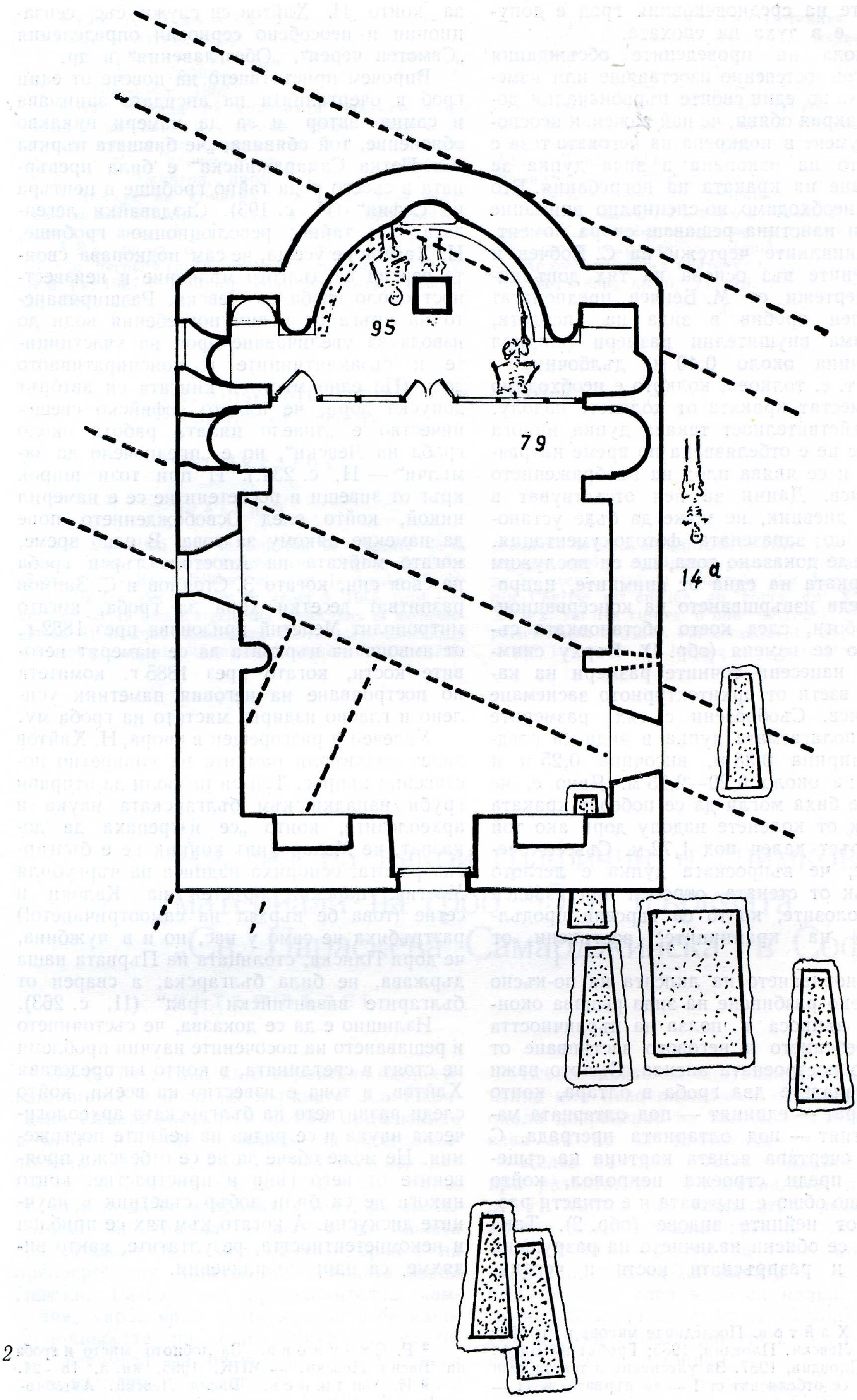

2

пределите на средновековния град е допустимо и е в духа на епохата.

В хода на проведените обсъждания Н. Хайтов постепенно изоставяше или изменяше един по един своите първоначални доводи и накрая обяви, че най-важен и неоспорим аргумент в подкрепа на неговата теза е наличието на изкопана в зида дупка за поместване на краката на погребания. Ето защо е необходимо по-специално внимание към този наистина решаващ спора момент.

Оригиналните чертежи на С. Бобчев и изработените въз основа на тях допълнителни чертежи от М. Бенчев предполагат значителен пробив в зида на апсидата, който има внушителни размери (ширина и височина около 0,40 м, дълбочина — 0,45 м), т. е. толкова, колкото е необходимо да се вместят краката от коленете надолу. Но в действителност такава дупка никога и никъде не е отбелязвана по време на разкопките и се явява плод на въображението на Бобчев. Данни за нея отсъствуват в полевия дневник, не може да бъде установена и по запазената фотодокументация. За да бъде доказано това, ще си послужим с проверката на една от снимките, направена преди извършването на консервационните работи, след което обстановката съществено се изменя (обр. 1). Върху снимката са нанесени точните размери на камъните, взети от архитектурното заснемане на Бобчев. Съобразени с тях, размерите на предполагаемата дупка в зида са следните: ширина 0,38 м, височина 0,25 м и дълбочина около 0,20—2,25 м. Явно е, че в нея не биха могли да се поберат краката на човек от коленете надолу дори ако той имаше ръст далеч под 1,72 м. Съвсем очевидно е, че въпросната дупка е леглото на камък от стената, отронен или изваден от археолозите, които са търсели продължението на крайниците, застъпени от зида.

Установяването на липсата на по-късно изкуствено разбиване на зида решава окончателно въпроса в полза на първичността на погребението и неговото застъпване от по-късно построената апсида. Същото важи и за останалите два гроба в олтара, които се намират — единият — под олтарната маса, другият — под олтарната преграда. С това се очертава ясната картина на съществувал преди строежа некропол, който няма нищо общо с църквата и е отчасти разрушен от нейните зидове (обр. 2). Така може да се обясни наличието на разрушени скелети и разпръснати кости и черепи, за които Н. Хайтов си служи със сензационни и неособено сериозни определения „Самотен череп“, „Обезглавения“ и др.

Впрочем присъствието на повече от един гроб в очертанията на апсидата занимава и самия автор и за да намери някакво обяснение, той обявява, „че бившата църква „Св. Петка Самарджийска“ е била превърната в своего рода тайно гробище в центъра на София“ (II, с. 193). Създавайки легендата за тайно революционно гробище, Н. Хайтов не усеща, че сам подкопава своята версия за дългото мълчание и неизвестност около гроба на Левски. Разширяването на кръга от късни погребения води до извода за увеличаване броя на участниците и съзаклятниците в конспиративното дело (На едно място в книгата си авторът допуска дори, че цялото софийско свещеничество е „знаело цялата работа около гроба на Левски“, но е „предпочело да замълчи“ — II, с. 234.). И при този широк кръг от знаещи и посветени не се е намерил никой, който след Освобождението поне да намекне някому за това. В едно време, когато майката на Апостола търси гроба на своя син, когато З. Стоянов и С. Заимов разпитват десетки хора за гроба, когато митрополит Мелетий призовава през 1882 г. от амвона на църквата да се намерят неговите кости, когато през 1885 г. комитета по построяване на неговия паметник усилено и гласно издирва мястото на гроба му.

Увлечен и разгорещен в спора, Н. Хайтов далеч надхвърли рамките на конкретно поставения въпрос. Той си позволи да отправи груби нападки към българската наука и археолозите, които „се изтрепаха да доказват, че Мадарският конник не е българска работа; оспориха надписа на чъргубиля Мостич, царския пръстен на Калоян и сетне (това бе върхът на самоотричането!) разтръбиха не само у нас, но и в чужбина, че дори Плиска, столицата на Първата наша държава, не била българска, а сварен от българите византийски град“ (II, с. 263).

Излишно е да се доказва, че състоянието и решаването на посочените научни проблеми не стоят в светлината, в която ги представя Хайтов, и това е известно на всеки, който следи развитието на българската археологическа наука и се радва на нейните постижения. Не може обаче да не се отбележи проявените от него гняв и пристрастие, които никога не са били добър съветник в научните дискусии. А когато към тях се прибави и некомпетентността, резултатите, както видяхме, са направо плачевни.

---

[1] Н. Хайтов. Последните мигове и гробът на Васил Левски. Пловдив, 1985; Гробът на Васил Левски. Пловдив, 1987. За улеснение в текста тези книги ще се отбелязват с: I — за първата, и II — за втората.

[2] Р. Стоянова. За лобното място и гроба на Васил Левски. — МПК, 1965, кн. 3, 18—24.

[3] И. Унджиев. Васил Левски. Автобиография. С., 1946.

[4] Срв. Х. Гяуров. Гробът на Левски. — Духовна култура, 1959, кн. 2.

[5] С. Михайлов. Църквата „Св. Петка Самарджийска“ в София. — Изследвания в памет на Карел Шкорпил, 1962, с. 175.

[6] Вж. Доклад на комисията, назначена със заповед на акад. Д. Ангелов, машинопис, с. 24. В комисията бяха включени: ст. н. с. Д. Овчаров, ст. н. с. М. Станчева, ст. н. с. С. Станилов, ст. н. с. Г. Джингов, проф. С. Бояджиев.

[7] Доклад на комисията, в която бяха включени видни български историци, под председателството на акад. Д. Косев, машинопис, с. 18.

[8] Вж. неговото интервю „Сиянието на Апостола. . .и неговия гроб“. — Земеделско знаме, бр. 79 от 3. IV. 1987 г. и по-подробно във: Васил Левски. С., 1987, 205—206.

[9] Срв. И. Сотиров. Истината трябва да се търси по научен път. — Отечествен фронт, бр. 12618 от 24. III. 1987 г.

[10] Н. Хайтов. Истината не се казва, а се доказва. — Отечествен фронт, бр. 12646.

[11] Освен изтриването на първоначалния чертеж, времето на поправката се установява и от добавения с ръката на Бобчев надпис: „Тук почива Васил Левски, въпреки д-р Боев“, както и неоспоримият факт, че по време на разкопките е осъществена консултация с антрополог.

[12] Вж. С. Станилов. Книгата на Николай Хайтов „Последните мигове и гробът на Васил Левски“ в секцията за средновековна археология на Археологическия институт и музей при БАН. — Векове, 1985, кн. 6, 77—79.

L'ainsi dit tombeu de Vasil Levski — vérités et erreurs

D. Ovčarov

(Résumé)

La supposition que le tombeau de l'apôtre de la liberté Vasil Levski se trouve dans l'église de Sofia „Sveta Petka Samardžijska“ et c'est la tombe 95, découvverte lors des fouilles au cours de 1956, peut être verifiée sur la base d'arguments historiques et avchéologiques. Il manque absolument des données historiques attestant que Levski a été enterré de nouveau des cimetières orientaux de Sofia au centre de la ville. Les faits archéologiques aussi ne confirment pas cette thèse. L'analyse de la documentation conservée des fouilles montre que l'église est édifiée au cours du XVe ou du XVIe s. sur les ruines d'une nécropole précédente, pariellement détruite. Par conséquent l'hypothèse émise par l'écrivain N. Hajtov ne saurait être soutenue.

Анализ на някои графични и снимкови материали на гроб 95 в църквата „Св. Параскева Самарджийска“ в София

ПЕТЪР ВЪЛЕВ

От 1977 г., след като строително-консервационните работи на църквата „Св. Параскева Самарджийска“ в София приключиха и почти никакви проверки на археологическата ситуация, при която е бил разкрит скелет 95 в североизточната част на олтара, не можеха да се направят, бавно, но настъпателно започна да се налага на нашата общественост мнението, че този гроб е на препогребания Апостол на свободата Васил Левски. Разгоря се продължителна кампания, характерна черта на която бе едностранчивостта на поднасяните аргументи.

Дневникът на разкопките беше обявен за невалиден, абсолютизира се графичната и фотографската документация.

Всеки, който се опитваше да внесе светлина или ново виждане в сгъстяващата се около погребение 95 мъгла, беше обявяван едва ли не за родоотстъпник.

Целта на тази статия е да покаже, че при разчитането на материалите, признати от Н. Хайтов за единствено достоверни, са допуснати немалко грешки. Значителна част от тези грашки са сериозни, което налага преоценка на заетата от него позиция, особено след като са налице и нови данни, благодарение на възможността някои двойки снимки на гроб 95 да се разглеждат стереоскопично.

Скица в приблизителен мащаб 1:12,5, изработена от С. Бобчев на 1.VI.1956 г. (обр. 1).

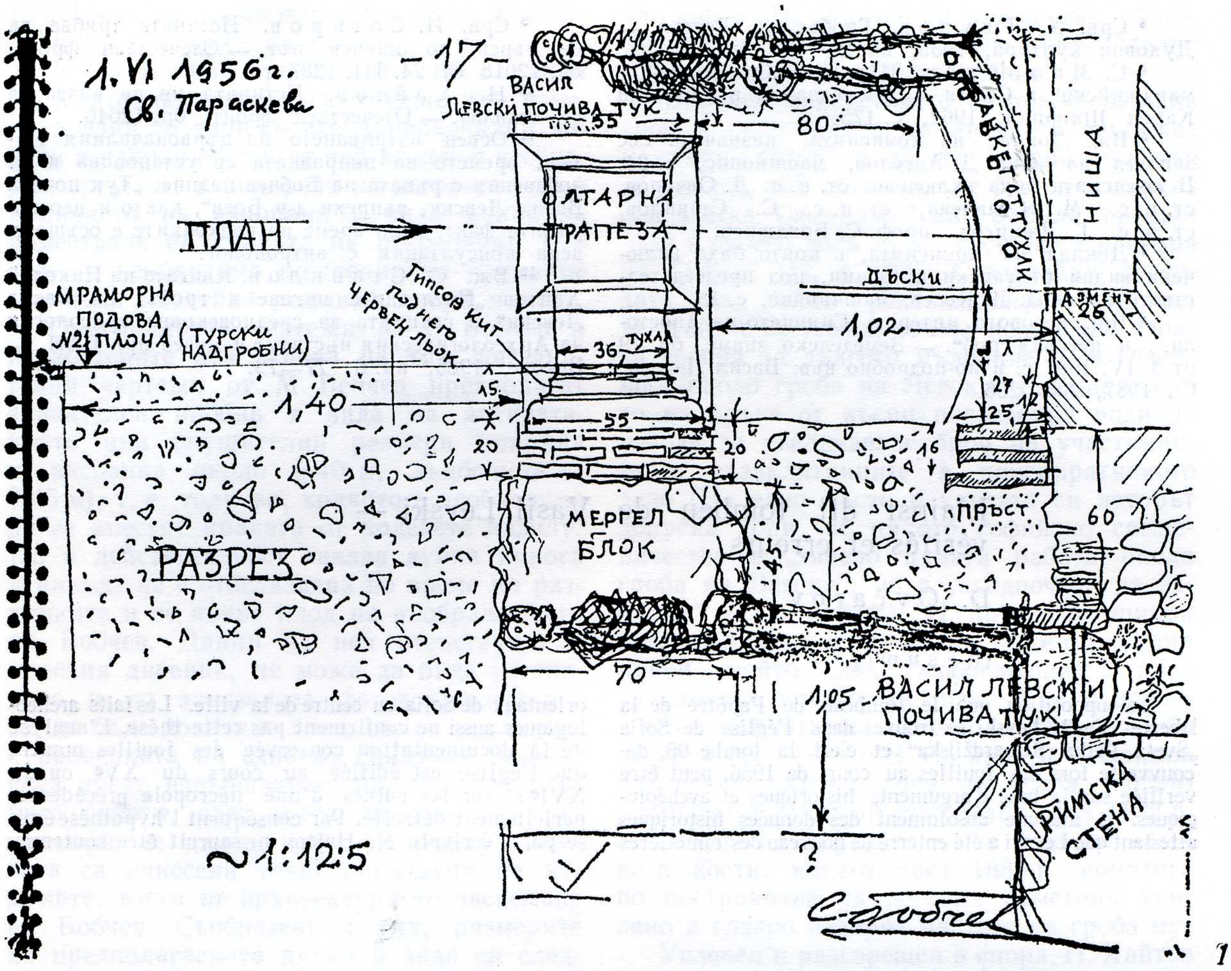
1.VI 1956г.
Св. Параскева
-17-
ВАСИЛ ЛЕВСКИ ПОЧИВА ТУК
55
80
ОЛТАРНА ТРАПЕЗА
БАНКЕТ ОТ ТУХЛИ
НИША
ПЛАН
ДЪСКИ
МРАМОРНА ПОДОВА №2 ПЛОЧА (ТУРСКИ НАДГРОБНИ)
ГИПСОВ КИТ
ГЪЗДЕЙ ЧЕРВЕН ЛЬОТ
1,02
26
36
ТУХЛА
1,40
15
27
25
12
55
20
20
16
МЕРГЕЛ БЛОК
ПРЪСТ
60
РАЗРЕЗ
70
1,05
ВАСИЛ ЛЕВСКИ ПОЧИВА ТУК
РИМСКА СТЕНА
~1:12.5
С. Бобчев
1

●*Обр. 1. „Св. Параскева Самарджийска". Архитектурна скица, изработена от С. Бобчев на 1. VI. 1956 г. Fig. 1. „Sveta Paraskeva Samardžijska". Esquisse architecturale exécutée par S. Bobčev, le 1. VI. 1956*

Скицата е в две части — план и разрез(и).

В плана са представени три обекта: олтарната трапеза, скелетът от гроб 95 и „банкетът" от тухли покрай апсидната стена с кръгчета от един ред дупки от пилоти под него.

Скелетът е рисуван и изтриван неколкократно[1], но неговото окончателно представяне е с най-голямо отклонение от действителното положение.

Разрезите всъщност са два — по оста на църквата (през олтарната трапеза, „банкета" и апсидната стена с нишата) и по оста на скелета. Само с разграничаването на два разреза можем да си обясним защо скелетът (от таза нагоре) се вижда през мергелния блок.

В първия разрез (през оста на църквата) е показано, че „банкетът" е изграден от три реда тухли, широки 25 см; той е на фуга от апсидния зид; под него е имало предимно пръст; пилоти са липсвали.

От втория разрез се вижда, че скелетът лежи хоризонтално, а след стъпалата му има някаква „ниша", пронизана изцяло от два пилота. Отгоре „нишата" има козирка от тухла (противоречие с втората скица и снимковия материал), отзад — камъни и вар, а отдолу — римска стена (противоречие). Външният ръб на тухлата-козирка и римската стена са в една вертикална линия (противоречие с втората скица — обрушеният ръб на античната стена засича оста на скелета не при таза, а някъде навътре, под олтарния зид; степента на обрушеност на античния зид по време на погребението не е известна никому — тя е недоказуема). Линията на апсидния зид над тухлата-козирка е продължена с пунктир през нишата.

Да се приеме, че елементите от разреза през оста на църквата (по-точно трите реда тухли-„банкет") се отнасят и за разреза през оста на скелета, е неправомерно. От олтарния зид над скелета се е издавала само козирка от хоросан, което е добре документирано фотографски.

От анализа на тази скица се вижда, че не можем да бъдем сигурни за положението на скелета, пилотите, римската стена, за съществуването на „банкет от тухли",

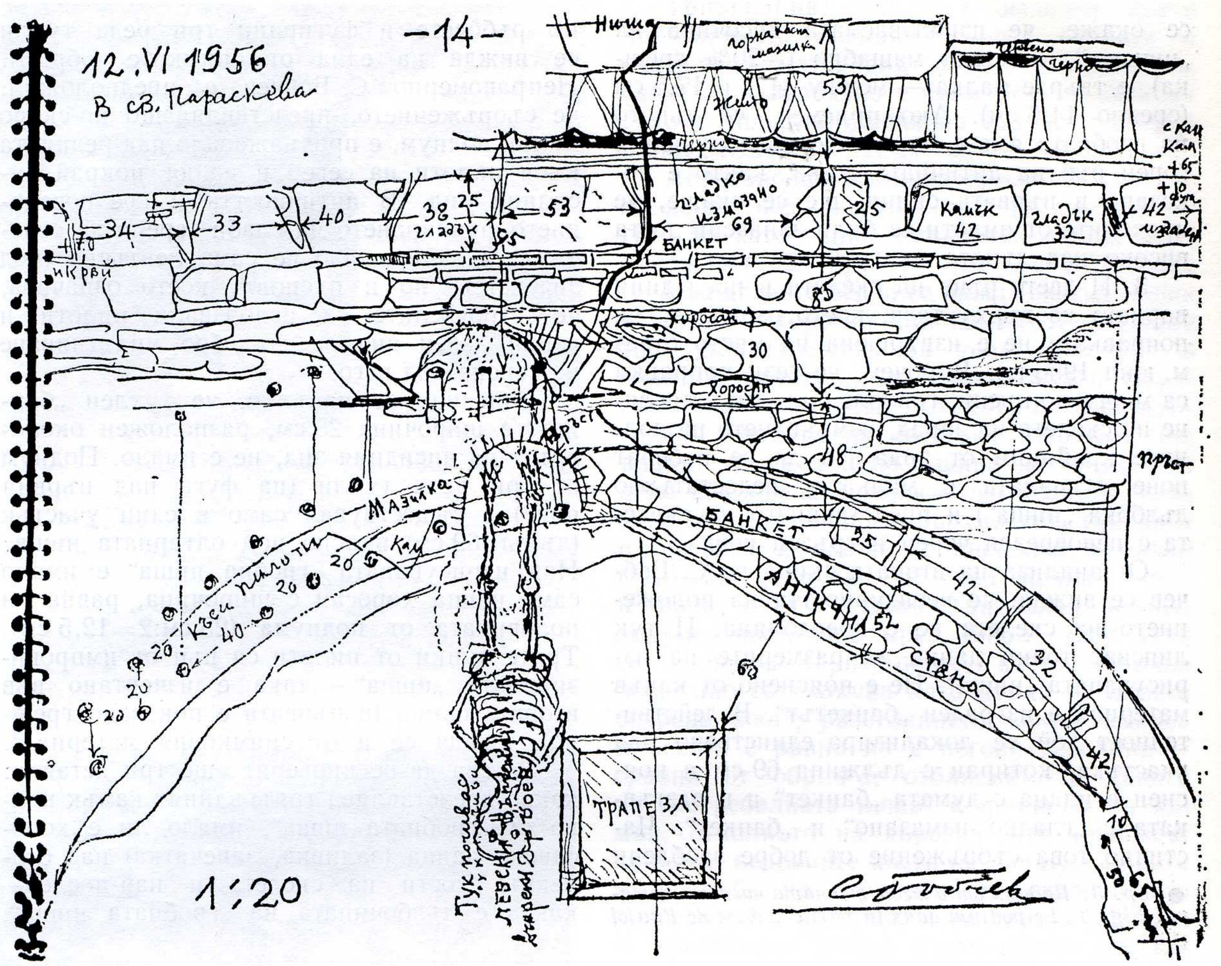
2
-14-
12. VI 1956
В св. Параскева
Ниша
горнакасна мазилка
черно
Жито
53
с Кап
Кап
+65
гладко изнацяно
69
БАНКЕТ
25
Камък 42
гладък 32
+10
42
34
33
40
38
25
53
гладък
Хоросан
85
30
Хоросан
48
Мазилка
Къси пилоти
20
40
БАНКЕТ
35
АНТИЧН 52
42
32
Стена
42
10
36
ТРАПЕЗА
1:20
Тук почиват

●*Обр. 2. „Св. Параскева Самарджийска". Архитектурна скица, изработена от С. Бобчев на 12. VI. 1956 г. Fig. 2. „Sveta Paraskeva Samardžijska". Esquisse architecturale exécutée par S. Bobčev, le 12. VI. 1956*

за дълбочината на „нишата", за материала, от който е направена козирката, и др., а това са твърде важни детайли за изясняване на спорните моменти около погребение 95.

Скица в мащаб 1:20, изработена от С. Бобчев на 12. VI. 1956 г. (обр. 2).

Скицата е в две части — план и разгъвка на апсидната стена.

В плана са представени 5 обекта: трапезата, скелетът от гроб 95, „банкетът" с една редица колове, някаква „ниша", в която са разположени ходилата на скелета, и античната стена, засичаща линията между „банкета" и апсидния зид в оста на скелета. Показана е втора редица къси пилоти близо до периферията на апсидния зид. Обърнато е внимание на някакъв триъгълен камък отляво на нишата, оконтурена е дълга ивица мазилка, външният ръб на която разполовява „банкета" над (или под) „нишата".

Разгъвката включва олтарната ниша, части от стенописите и градежа под тях, разграничен условно на 4 отчетливи ивици. Първата е съставена от котирани едри камъни, втората съдържа по-дребни камъни и е отделена от първата чрез два реда тухли, преминаващи в южната част на апсидата в един ред и пояснени като „банкет". Посочено е също, че третата ивица, в която е представена „нишата" за долните крайници на скелета, е ограничена отгоре и отдолу с тънки ивици хоросан. Четвъртата ивица представлява разгъвката на античния зид.

Тук следва да се отбележат три особености:

1. С удебелена линия през олтарната ниша, стенописа, първа, втора и четвърта ивица е показана онази пукнатина, която и днес е добре забележима и отвътре, и отвън на апсидния зид.

От това следва, че третата ивица, ограничена отгоре и отдолу с пластове хоросан, е имала фасада от суха зидария или пълнеж от строителни отпадъци около първия ред пилоти (между олтарния зид и стената на изкопа), поради което пукнатината не се е проявила през пластичната облицовка.

2. Докато в първата скица пилотите пронизват изцяло „нишата", във втората те са пресечени наполовина. Ако приемем, че дъното на гробната яма е на нивото на трите пресечени наполовина пилоти, ще

се окаже, че използваемата височина на „нишата", отчетена мащабно (±20% грешка), е твърде малка — между 11,7 и 17,5 см (средно 14,6 см). Ако приемем, че дъното на гробната яма е на нивото на обрушения горен ръб на античната стена, както е показано в първата скица, ще се окаже, че проходите от пилоти са били запазени доста високо над дъното на гробната яма.

3. И двете ръце на скелета в последния вариант са върху таза, което означава, че поправката не е извършена на място (през м. юни 1956 г.). Впрочем, че тези поправки са много по-късни, говорят силното изтегляне на скелета на запад, измъкването на долните крайници от зида (за да се поберат поне стъпалата в малката, недостатъчно дълбока „ниша") и представянето на скелета с неповреден череп и гръден кош.

От анализа на втората скица на С. Бобчев се вижда, че несигурността на положението на скелета не е преодоляна. И тук липсват точни данни за размерите на изрисуваната „ниша". Не е пояснено от какъв материал е изграден „банкетът". В действителност той се локализира единствено над участъка, котиран с дължина 69 см и пояснен в плана с думата „банкет" и в разгъвката с „гладко измазано" и „банкет". Частично това съоръжение от добре заоблени по ръбовете и фугирани три реда тухли се вижда на една от снимките (обр. 3). Неправомерно С. Бобчев е предположил, че съоръжението, представляващо по-скоро малък подиум, е продължавало над редицата къси пилоти на север и на юг покрай апсидния зид. В античността и средновековието фундирането на слаби терени за строеж се е извършвало не само лентъчно (под зидовете), но и площно[2], което означава, че строителите са използвали пилоти и извън даден зид за по-добро уплътняване на терена под него.

Изяснява се напълно, че тухлен „банкет" с широчина 25 см, разположен околовръст на апсидния зид, не е имало. Подиум от три реда тухли (на фуга над първия пояс) е съществувал само в един участък (дълъг 69 см) вдясно под олтарната ниша. Над изрисуваната „гробна ниша" е имало само ивица хоросан с широчина, равна на половината от подиума (25 см:2=12,5 см). Трите дупки от пилоти са вън от импровизираната „ниша" — така е изчертано във втората скица (в първата е показано грешно), вижда се и от снимковия материал[3].

Остава да се проверят още три детайла: какво представлява триъгълният камък вляво от „гробната ниша", имало ли е хоросанена ивица (заливка, запечатка) над бедрените кости на скелета и най-после — каква е дълбочината на „гробната ниша".

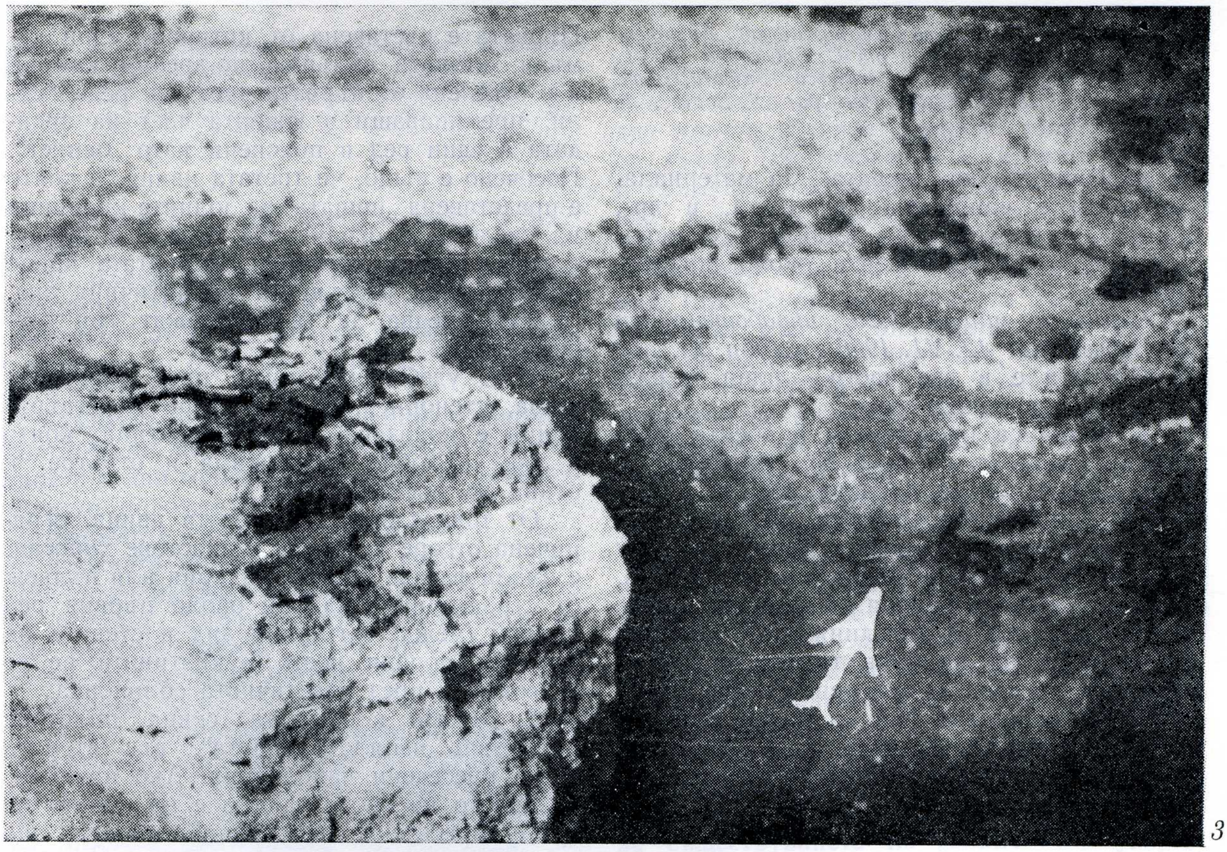

3

●*Обр. 3. Подиумът в югоизточната част на олтара. Fig. 3. Le podium dans la partie sud-est de l'autel*

Триъгълният камък е издаден извън хоросанената козирка (според скицата и снимковия материал), леко наклонен към скелета, и вероятно е един от камъните на сухата зидария (дренаж?) над първия ред пилоти извън апсидния зид.

Хоросановата заливка се наблюдава много добре над лявото бедро на скелета от гроб 95 като тънка нащърбена ивица, леко наддадена над пръстта под нея (обр. 4 *а*)[4].

Над дясното бедро се вижда светъл правоъгълник — хоросан или камък от основния зид. Доказателство за това намираме в снимков материал от църквата „Св. Параскева Самарджийска“ от 1972 г. Ако проследим сянката на обтегача (обр. 4 *в*), ще видим, че тя плавно завива до срещата с леко наклонената хоросанова козирка, слабо се отклонява по повърхността, тъй като издаването ѝ навън от апсидата е малко (12,5 см), отдръпва се след нейния край и пада върху същия триъгълен камък, документиран още през 1956 г. (под него се откроява черно петно, ксето напълно погрешно се тълкува като дупка от лявата бедрена кост[5]; разстоянието между камъка и костта е равно на 2 негови дебелини — сравнѝ от обр. 4 *а*; отблясъкът в дъното на „погребалната ниша“ е по-скоро на камък, отколкото на хоросан или чернозем; дупки от бедрените кости не личат). Сянката и на ръба на струпванията отдясно под хоросанената козирка, и на самата козирка се проектират твърде близо върху камъка-екран в дъното на „погребалната ниша“, ксето не означава нищо друго, освен че ниша не съществува. Под камъка-екран в „погребалната ниша“ се виждат няколко черни кръгчета с диаметър около 2 см, които имат едно обяснение — опитване с шиш (от арматурно желязо например) да се разбере доколко този камък е конструктивно свързан с апсидния зид. Внимателните разчети показват, че именно хоросанената маса, която се сипе изпод този камък, е покривала и бедрените кости на скелет 95. *Две снимки от 1972 и 1974г.*[6] се привеждат като оригинално доказателство за съществуването на „гробна ниша“. През 1974 г. строително-консервационните работи в църквата „Св. Параскева Самарджийска“ напредват, но заедно с това започва рушенето и на олтарния зид в участъка около спорната „ниша“. За подпъхването на железни греди и изливането на бетонни фундаменти се премахват всички пречещи каменни блокове, принадлежали на античния зид или на църковните основи. Съпоставянето на двете снимки, както и на равномащабните детайлни увеличения (обр. 4 *в*, *г*), показва, че локализирането на „гробната ниша“ върху снимката от 1974 г. е погрешно[7]. Хоросанената козирка е почти унищожена (личат следите на три удара с лост или кирка,

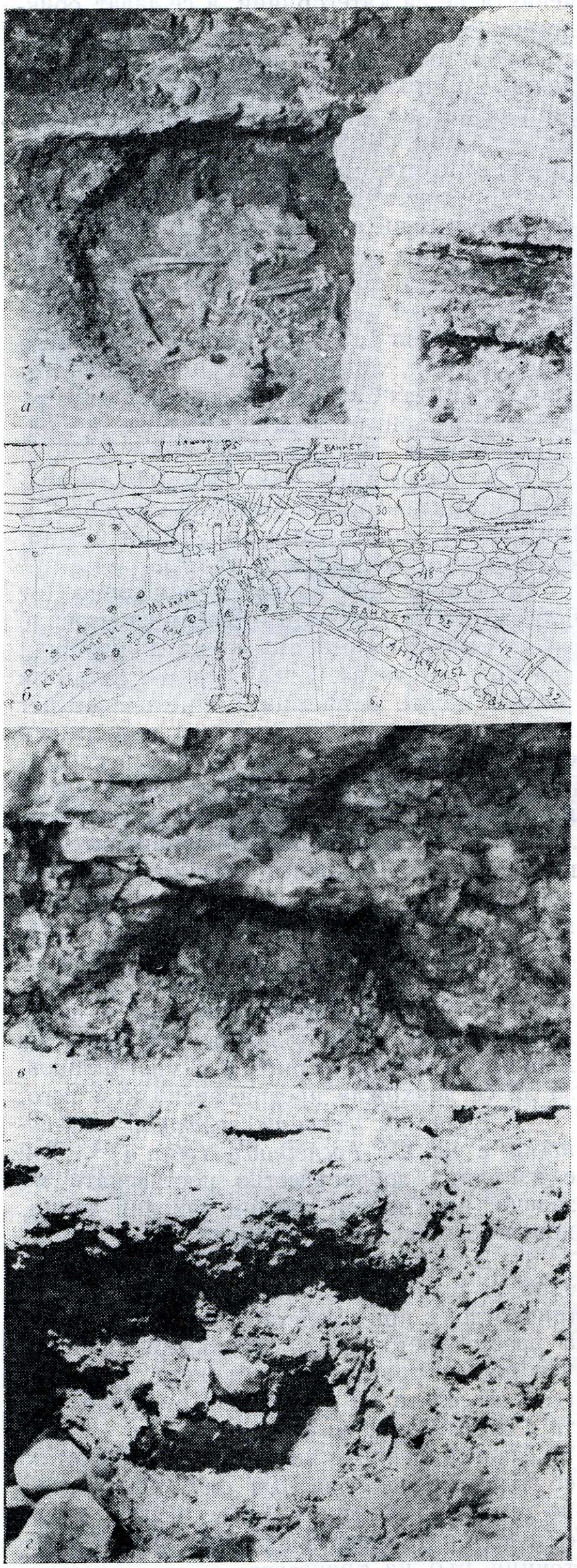

4

●Обр. 4. Апсидният зид над гроб 95. Fig. 4. Le mur absidal au-dessus du tombeau 95: а) снимка от м. юни 1956 г. (детайл) a) photo du mois de juin 1956 (détail); б) архитектурна скица на С. Бобчев от 12. VI. 1956 г. (детайл) б) esquisse architecturale de S. Bobčev, le 12. VI. 1956 (détail); в) снимка от 1972 г. (детайл) в) photo de 1972 (détail); г) снимка от 1974 г. (детайл) г) photo de 1974 (détail)

наклоненият камък липсва, илюзорната ниша — също. Осветлението е отгоре, поради ксето вертикалните фуги между камъните в олтарния зид са бледи, докато и най-малките издатини хвърлят тъмни сенки под себе си. Това лесно сбяснимо явление е тълкувано винаги твърде некоректно.

Скица на църквата „Св. Параскева Самарджийска", изработена от С. Бобчев на 8. VI. 1956 г.[8]

Всъщност Н. Хайтов е репродуцирал два от четирите архитектурни плана на църквата, публикувани от Ст. Михайлов[9].

Планът на църквата е идеализиран; посока север липсва; местата на сондажните проучвания в наоса и олтара не са маркирани; с прекъснати линии са отбелязани античните стени под основите на църквата; северната стена е по-дебела от южната (противоречие с напречния разрез).

В изгледите на двете стени основата на олтарната трапеза не е представена като монолитен блок, както в скицата от 1. VI. 1956 г., а като зид от отделни камъни. Има различия по отношение на това, дали трапезата е надстрсена с тухли или не, има ли подиум от три реда тухли или не и др. Пред основата на олтарната трапеза в изгледа на северната стена е изобразено трапецовидно натрупване на камъни, ксето не е изяснено в хоризонталния план. В същия изглед е показано (с условен знак и обяснителен текст), че целият наос (поне в оста) и олтара са застлани с мраморни плочи. В плана обаче една трета от плсщта на наоса е дадена като непокрита. Ако причина за това е представеният с бергщрихи сондаж в разреза, той трябваше да бъде отбелязан и в плана. Според нас в разреза е посочено и местоположението на малкия тухлен подиум под олтарната ниша (под мраморните плочи на настилката), но в плана той липсва. Под подиума е показано, че апсидният зид е уширен навътре — нещо, което противоречи на скицата от 1. VI. 1956 г. (в разреза през олтарната трапеза под триредовия тухлен подиум — „банкета" — има предимно пръст; така е и записано — „пръст").

Както виждаме, в архитектурната документация на църквата „Св. Параскева Самарджийска" противоречията и пропуските не са малко и не са маловажни, а опират тъкмо до най-съществените, спорните моменти около погребение 95[10]. Тази констатация ни задължава да бъдем предпазливи при ползването на анализираните тук скици на С. Бобчев. Следователно твърдението, че „. . .те са наистина най-подробният и надежден документ за датирането на скелет № 95 като много по-късен от строежа на църквата. . ."[11], не отговаря на истината.

Грешки се допускат във всеки изследователски процес и затова най-често заключенията не са категорични, а се дават обикновено многовариантни решения. Разбира се, има случаи, когато фактите са очевидни, какъвто е този с погребение 95. Спорът е приключил на място още през лятото на 1956 г. Кои са били най-важните доводи на археолозите, макар и непротоколирани:

1. Бедрените кости са запечатани с хоросанова заливка (обр. 4 *а*).

2. Дупките от колове са на ниво среда бедрени кости; под костите има още 5—10 см хумусен пласт (чернозем).

3. Скелетът е наклонен, но под него няма камъни, които да са причина за това — установено е чрез дълбок сондаж между таза, гръбначния стълб и дясната подлакътна кост.

4. Каменната подложка на олтарната трапеза не засяга черепа и дясната ръка (обр. 5).

5. Преклонната възраст на индивида, състоянието на скелета и т. н.

Всичко е било ясно и безспорно (от 1956 до 1977 г.), докато е могло да се види на място, че погребална ниша в апсидния зид не съществува. Едва след строителните работи, които повреждат до неузнаваемост зоната на „нишата", старият и вече решен спор се подновява с голяма сила и страст.

Уместно е да разгледаме и някои днешни реконструкции на пространственото положение на скелета. Многовариантните решения на Ст. Бояджиев всъщност са един нормален научен подход, но те представляват интерес за бъдещ обобщителен труд, докато нашите цели са пределно скромни — да се покаже, че не всички факти са извлечени от съществуващата графична и фотодокументация и че въпросът за гроба на Апостола е твърде сериозен и многопланов, за да се подхожда преднамерено към него.

Една от първите графични възстановки е на Сл. Господинов (обр. б)[12]. Той е изпълнил добросъвестно поставената му задача, но с някои грешни изходни данни, които обезсмислят резултатите.

1. В скицата на С. Бобчев от 1. VI. 1956 г. широчината на олтарната трапеза (ниско долу при скелета) е котирана 70 см, а разстоянието между продължения източен ръб на трапезата и „банкета" от тухли (т. е. фасадата на дренажния зид) над скета е отбелязано, че е 80 см.

Според дневника на разкопките скелет 95 се подава извън зида 100 см[13]. Следователно темето на черепа е на не повече от 20 см след продължената на север линия на източния ръб на трапезата.

Сл. Господинов е котирал 65 см за широчина на трапезата и е показал, че скелетът започва от средата ѝ, с което той отново е изместен на запад с 15 см (70:2—20=15 см).

2. В същата скица е отбелязано, че разстоянието от олтарната трапеза до оста

5

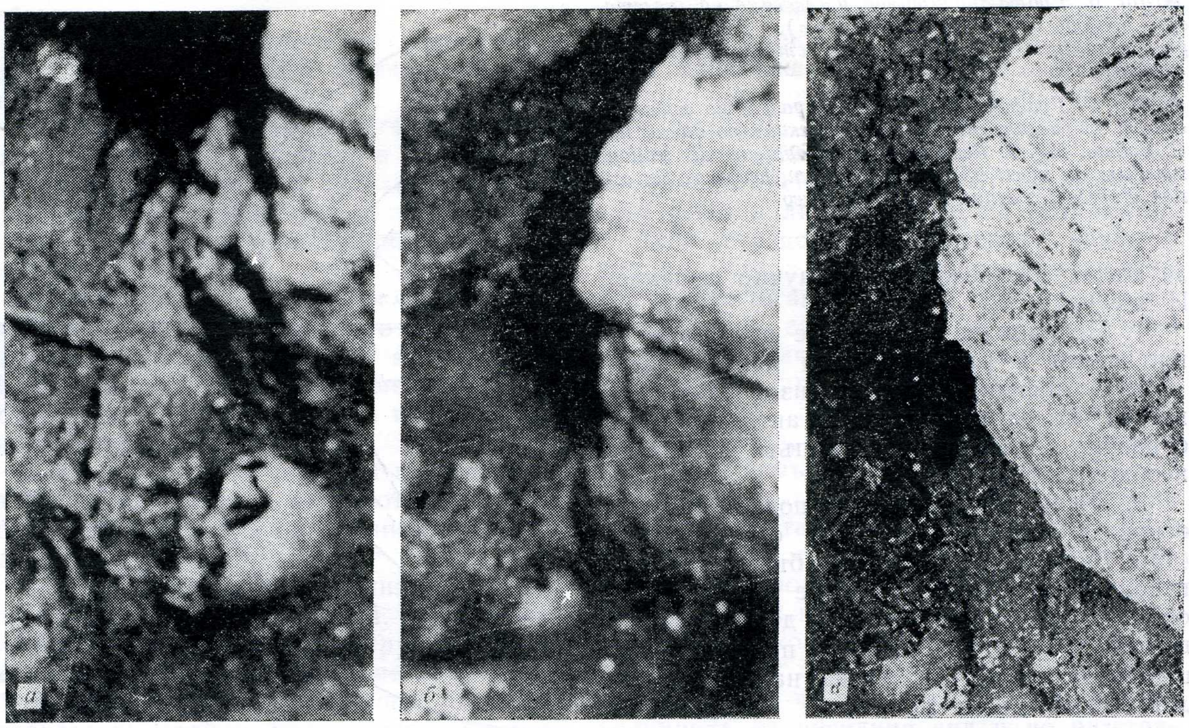

Обр. 5. Погребение 95 и олтарния камък (детайли). Fig. 5. Ensevelissement 95 et la pierre d'autel (détail): а) преди а) avant et; б) след окончателното разчистване б) après le nettoyage

на скелета (гръбначния стълб) е 35 см. Гръбначният стълб над числото 35 е посочен със стрелка; разстоянието на това място в чертежа на Сл. Господинов, отчетено мащабно, е 14 см. Налице е едно придвижване на скелета към олтарната трапеза с 21 см[14].

Тенденциозното измъкване на скелета от апсидния зид и приближаването му към олтарната трапеза не се нуждаят от коментар.

3. Като най-вероятна дължина на скелета се приема размерът 172 см[15], но изчисленията са извършени по данни от еднаединствена снимка в централна проекция, за която не се знае дали оста на камерата е отвесна. Не се знае също така, считано от темето на черепа, докъде точно са измерени 100-те сантиметра.

Ако все пак приемем за дължина на скелета размерът 172 см, ще следва, че „погребалната ниша“ е трябвало да бъде дълбока 72 см. Такова напречно прекосяване на олтарния зид никой не е констатирал. Мащабно отчетената средна дълбочина на изрисуваната в скиците на С. Бобчев „ниша“ е 30,8 см, мерено от външния ръб на „банкета“. Максималният размер (при грешка ±20%) ще бъде 37 см. Ако от изчислената дължина на скелета 172 см извадим 100+37 (в см), ще се окаже, че поне 35 см от стъпалата нагоре са надзидани или унищожени от строителите на църквата още в средновековието, което обяснява защо „. . .скелет № 95 (без крайниците) е бил „демонтиран“ и прибран. . .“[16]

4. Дълбочината на различните части на скелета не са измерени посредством геометрична нивелация, поради което и данните, и изчисленията за наклона на скелета са несигурни. Вярно е, че наклонът е от главата към долните крайници (факт, който е предизвикал сондажа под скелета, преди да е „демонтиран“), но това е факт, установен след столетия, когато апсидният зид над скелета е уплътнил земята под себе си и е потънал най-малко с 10 см. В резултат на това се е получила добре забележимата пукнатина в апсидната стена, бедрените кости са хлътнали спрямо таза, гръбрачният стълб се е деформирал стъпаловидно нагоре, а черепът е останал най-високо[17]. Поради тези съображения пресмятанията на превишението между тила и петите губи смисъл. Излишен е всеки опит за доказване, че античният зид е разбиван, за да се вместят стъпалата на погребания от гроб 95, защото вече показахме, че входната „ниша“ не е локализираната от Отдела за фотограметрия към НИПК дупка, а ако се опитваме да докажем, че двете мними „ниши“ са продължение една на друга, наклонът на скелета трябва да стане над 35%.

Докато графоаналитичните изследвания на Сл. Господинов почиват на грешни или несигурни изходни данни, то хоризонталните и вертикалните интерпретации на Н. Мушанов и К. Горанов[18] не заслужават

● *Обр. 6. Графо-аналитично изследване на скелета от гроб 95 (по Сл. Господинов). Fig. 6. Etude grapho-analytique du squelette du tombeau 95 (d'après Sl. Gospodinov)*

● *Обр. 7. Графична възстановка-разрез по оста на скелет 95 (автор М. Бенчев) с корекция по данни на С. Бобчев. Fig. 7. Reconstitution graphique di section sur l'axe du squett 95. (auteur M. Bentchev) avec correction d'après des données de S. Bobtchev*

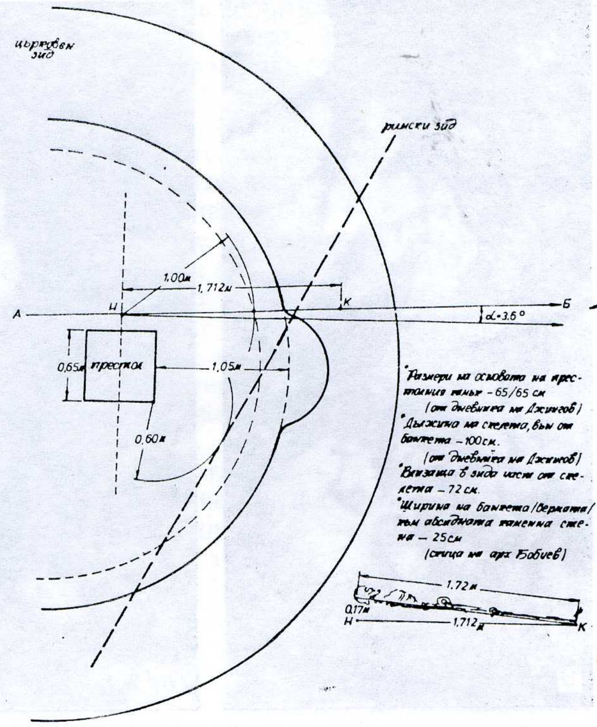

Размери на основата на престолния камък – 65/65 см (от дневника на Джингов)

Дължина на скелета, вън от банкета – 100 см. (от дневника на Джингов)

Влизаща в зида част от скелета – 72 см.

Ширина на банкета /бермата/ към абсидната каменна стена – 25 см (скица на арх Бобчев)

6

да бъдат разглеждани в научно издание. И все пак:

1. Неправилно скелетът е представен с цял череп и ръце, опънати покрай таза.

2. В апсидния зид навлизат само стъпалата, но за по-сигурно и античният зид е разбит в дълбочина, два пъти повече от необходимото.

3. Дясното рамо допира подпрестолната основа и тъй като тя е със страни 65 см (при 70 см резултатите ще бъдат още по-печални), главата с шийните прешлени по оста на скелета е 49 см, а дължината на целия скелет — 276 см. Ако приложим мащабираната отсечка, равна на 60 см, скелетът става дълъг 147 см.

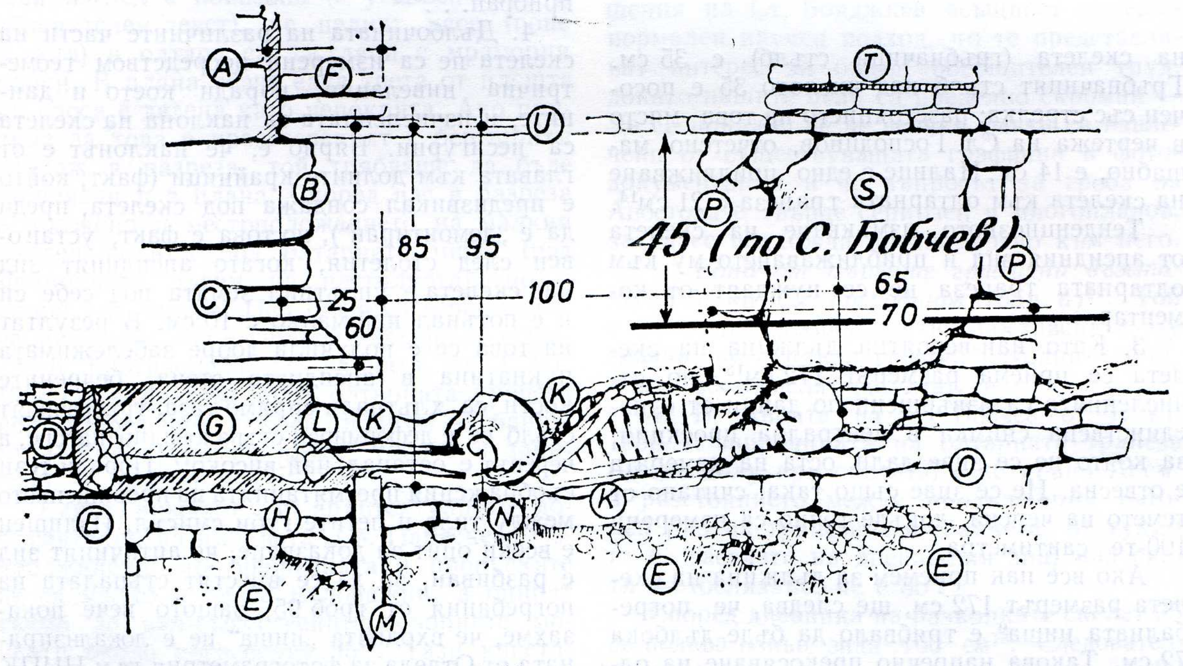

ФИГУРА VI-а. Положение на скелет № 95 в разрез. ЛЕГЕНДА; А — апсидна стена. F — тухлена пейка. В — жалонен ред. С — апсидна основа. Д — втори пояс на апсидната основа. G — погребална ниша. Е — антична стена. Н — фундирана основа. К — дренажен насип. М — дупка от пилот. N — ниво на античния зид. S — камък [мергел]. Р — обзиждане мергела. О — камъни от подпрестолната основа. Т — престол. U — тухлена настилка.

Автор: М. Бенчев 7

4. Посока север е сгрешена с 11°.

5. При успоредни бедрени кости на скелет с дължина 172 см без старчески или вродени деформации на долните крайници разстоянието при стъпалата е над 35 см, а ъгъл α — над 11°.

Надлъжният разрез също е изработен небрежно:

1. Дължина на скелета 102 см (за линеен мащаб служи котираната отсечка от престола, равна на 35 см).

2. Нишата е с дълбочина 1/4 от широчината на римския зид, докато в плана е 1/3.

3. Според първата и третата скица на С. Бобчев най-ниската точка на трапезата е над долното ниво на апсидния зид, а тук е обратно.

4. Отбелязано е, че входът на гробната ниша е в античния зид, което противоречи на действителността, както си я представят Н. Хайтов и М. Бенчев, а именно, „. . .че погребалната ниша се намира изцяло в апсидната стена“[19].

5. Не може да не се оцени констатацията обаче, че проходът от пилота е еднакво добре запазен и над, и под долните крайници на скелета.

Да се направи пълен анализ на серията графични възстановки на М. Бенчев, публикувани от Н. Хайтов, е трудна задача. Те умишлено са натрупани не само с необходими, но и с много излишни (най-вече недоказани) детайли, което затруднява разчитането им. И все пак:

Фигура III. Скица-рисунка на апсидната основа, съставена по скиците на С. Бобчев[20]. Към нея имаме следните по-важни бележки:

1. Съществуването на горен банкет (Т) от тухли, разположен околовръст на апсидния зид, е предположено от С. Бобчев, но не и доказано, за да бъде представено в скицата-рисунка.

2. В двете скици на С. Бобчев има противоречие, дали пилотите пресичат изцяло „нишата“, или горният им край е на нивото на средата ѝ. М. Бенчев неправилно ги е смъкнал на ниво дъно „ниша“. Ако дупките от колове бяха на дъното на гроба, очертанията им на ниво среда бедрени кости нямаше да се виждат на снимките.

3. Котировките 85 и 95 см във втората скица на С. Бобчев са направени най-малко на 112 см една от друга — достатъчно разстояние, за да се промени евентуално денивелацията на основата при апсидния зид. Съпоставянето им една до друга е неправилно. 85 см са отчетени до долната линия на някаква хоросанена ивица (която не е изобразена от М. Бенчев, защото ще покрие пилотите и долните крайници на скелета), а 95 см — до горното ниво на дупките от пилоти, което е по средата на „нишата“. От това следва, че ако и ние си позволим да съпоставим двете котировки, нивото на дупките от пилоти в „нишата“ ще се окаже на долното ниво на хоросанена ивица (пласт, заливка).

4. При внимателен оглед на втория разрез от първата скица на С. Бобчев се вижда, че е поправено не само положението на скелета, но и на „нишата“. Личат лошо изтритите козирка и задна стена (която е била продължение на вътрешната фасада на апсидния зид). Виждат се първоначалните очертания на камъка в задната стена. Това дава обяснение защо горният ръб на римската стена е останал погрешен (в една отвесна линия с ръба на козирката).

Тези неизяснени положения, какво е видял С. Бобчев по време на разкопките, какво е заснел тогава и какво и защо е поправял след години, са представени от М. Бенчев по някакъв начин, който не може да бъде убедителен: липсва наклоненият триъгълен камък вляво от „нишата“ (документиран и от С. Бобчев, и от фотокамерите; тъмното петно до камъка, заснето през 1972 г., се тълкува като дупка от лявата бедрена кост на скелета, а всъщност може да бъде онази дупка от кол, която е посочена от С. Бобчев непосредствено до дясната страна на триъгълния камък), самоволно са прибавени няколко реда суха зидария вдясно на „нишата“ и под нея. Ние също стигнахме до идеята, че лентата от пилоти е била по-широка от апсидния зид и че разстоянието между него и стените на траншеята е било запълнено с камъни и земя (нека бъде суха зидария или дренаж), но колкото до суха зидария под долните крайници и сам С. Бобчев не се е осмелил да изрисува. Той просто е написал под нишата във втората скица думичката „пръст“.

5. Когато една възстановка е твърде подробна, то поне известните детайли трябва да са безукорни. Това се отнася не само за малкия подиум, прекръстен „горен банкет“, но и за римската стена, която не е изградена от квадри, а от подбрани, най-вече речни камъни.

Фигура IV. Комбинираната скица между снимката на апсидната основа от 1974 г. и втората скица на С. Бобчев[21] повтаря грешките от вече анализираната скица-рисунка на М. Бенчев: козирката от хоросан („мазилка“ според С. Бобчев) е разкъсана на отделни блокове (камъни?); под „нишата“ са изрисувани редовете на несъществувала там суха зидария.

Фигура V. В реконструкцията (възстановка) на апсидната основа[22] в зоната на гроб 95 отново се забелязват несъществуващи детайли — над пилотите и над „нишата“ са нарисувани тухли, наличието на които не е доказано по скиците на С. Бобчев. Козирката на „нишата“ е излята от хоросан („мазилка“ — уточнява С. Бобчев във втората скица).

Фигура VI. Положението на скелет № 95 в плана-възстановка[23] не отговаря на скиците на С. Бобчев и на действителността, фиксирана върху фотоматериалите:

1. Ако приемем дължината на черепа

за единица мярка, разстоянието между него и олтарния камък е равно на тази единица; разстоянието от черепа до камъните в основата на олтарния камък е около 1/2 от тази единица (обр. 4 *а*).

2. От анализа на снимките се вижда, че продължението на североизточната линия на олтарния камък пресича черепа на 5—10 см от темето (нека бъдат 20 см, както изчислихме вече), а от скицата на С. Бобчев от 1. VI. 1956 г. — че гръбначният стълб на скелета отстои на 35 см; следователно и в плана-възстановка на М. Бенчев целият скелет трябва да се отдалечи от трапезата и измести към апсидния зид.

3. Елемент № 1 е под дясната лакътна кост на скелета; при оглед с огледален стереоскоп на двойка стереоснимки, включваща този елемент, се вижда, че пръстта около скелета е зърнеста, а този елемент е образуван като че ли от гребване с права лопата — пръстта е загладена (по нея са размазани зрънца хоросан), краят на дръжката е оставил отпечатък. От същата стереодвойка и от обр. 5 се вижда, че скелетът е разчистен преди да се махне изцяло пръстта от най-близкия до черепа североизточен ъгъл на олтарния камък. Авторът на възстановката е видял в тази неизрината пръст доказателствени елементи, че скелетът „е погребение след строежа на църквата“[24].

4. *Бедрените кости са откачени от таза и са хлътнали надолу под натиска на зида. Това може да стане, само ако те са застъпени при колената от апсидния зид и най-вече, ако между тях и козирката от хоросан е имало добре уплътнена маса от камъни и пръст* — нещо, което е *напълно* изключено при погребение след строежа на църквата (след изгниването на меките части на тялото и слягането на пръстта над костите ще се получи общо хлътване, вкл. в „нишата“; рохкавата пръст в „нишата“ не може да упражни достатъчен натиск върху бедрените кости, за да доведе до отделянето им от таза и потъване надолу с 10—15 см).

5. От скицата на С. Бобчев от 12. VI. 1956 г. се вижда, че трите дупки около бедрените кости не са под козирката от мазилка, а извън нея.

6. Размерът от 102 см от олтарния камък до апсидния зид (по същата скица на С. Бобчев) е нанесен погрешно — стойността му според илюстрацията на М. Бенчев е 128 см.

7. Бедрените кости (според снимковия материал) не са събрани в колената, а са успоредни; при разстояние около 24 см между тях разстоянието между стъпалата трябва да бъде над 35 см — непонятно разточителство при предполагаемото разбиване на зида.

Фигура VI-а. И в положението на скелет № 95 в разрез[25] се наблюдават отбелязаните вече грешки и несъответствия със скиците на С. Бобчев и снимковия материал:

1. Козирката над бедрените кости е два пъти по-тясна (виж скицата на С. Бобчев от 12. VI. 1956 г.).

2. Елементът „М — дупка от пилот“ е извън козирката, а горното му ниво е намерено при разкопките на ниво среда бедрени кости (отлично се вижда дори на единичните снимки, без помощта на стереоскоп).

3. Елементът „Н — фундирана основа“ не е доказан; в същата скица С. Бобчев е записал „пръст“.

4. Елементът „К — дренажен насип“ не е доказан във вида, както е показан; в дъното на сондажа между таза, гръбначния стълб и дясната подлакътна кост, направен от археолозите, не се виждат камъни.

5. Дълбочината 85 см не е взета над скелета, а южно от олтарния камък (най-малко на 112 см южно от скелета).

6. Дълбочината 95 см не е мерена от тухлената настилка, а от горното ниво на вълнообразната шарка (виж същата скица на С. Бобчев), и стига не до нивото на античния зид, а до средата на „нишата“ (до нивото на отвора от пилота, до нивото на средата на бедрените кости).

7. Не е доказано, че черепът лежи върху елемента „О — камъни от подпрестолната основа“.

8. Тазът не е запазен във вида, както е показан, същото важи за гръдния кош и черепа; лявата ръка е върху таза, а не на гърдите. Необясними са опитите скелетът от гроб 95 да се представи по-запазен, напълно запазен, в отлично състояние, отколкото е бил в действителност — изпомачкан при строежа на църквата и при деформацията ѝ през вековете.

Резултатите от един непредубеден подход към графичната и фотографската документация на гроб 95, попаднал случайно в контурите на църквата „Св. Параскева Самарджийска“ при нейното строителство, не могат да бъдат други. Прецизирането им обаче е неизбежно и то може да се направи с помощта на инженерно-геоложка и медико-антропологическа експертиза.

Очертаната тенденция, че фактите не подкрепят тезата за погребение, извършено след строежа на църквата, е необратима. Устоите на тази хипотеза се подкопават косвено и от некомпетентното (да не казваме отново некоректното) тълкуване на фактите, и от неумелото отсяване на истината от заблудата (обр. 7).

Повторното изследване на археологическа ситуация вече без стратиграфски профил пред очите, какъвто е случаят с погребение 95, изисква всъщност задълбочено да се анализира динамиката на един изкуствено прекъснат процес — погребение (възраст, пол, анатомични дефекти и липси анте мортем) — строителство (дълбочина на основите, начин на изграждането им, белези за деформация на съоръжението) — погребение (дефекти, липси и деформации пост мортем). Такова изследване е започнато от АИМ и резултатите ще бъдат обнародвани в най-скоро време.

---

[1] Н. Хайтов. Гробът на Васил Левски. Пловдив, 1987, с. 97: „Скелетът на тази скица веднъж е бил нарисуван, но след това изтрит и изтеглен към подпрестолната основа."

[2] Е. М. Пашкин, Г. Б. Бессонов. Диагностика деформации памятников архитектуры. М., 1984, с. 17: „Равновесието на системата „фундамент—основа" се осигурявало не само като се увеличавала площта на фундаментите. В редица случаи се прилагало изкуствено укрепване на слабия терен чрез забиване на къси (1—1,5 м) дървени пилоти — способ, известен още в древноруската архитектура. Пилотите се забивали под отделни и лентъчни фундаменти, а при строителството на особено високи и масивни съоръжения — върху цялата строителна площ."

[3] Н. Хайтов. Цит. съч., сн. 1, 5, 6.

[4] Пак там, сн. 2.

[5] Пак там, сн. 12.

[6] Пак там, сн. 9 и 11.

[7] Н. Хайтов. Последните мигове и гробът на Васил Левски. Пловдив, 1985, ил. 9.

[8] Пак там, ил. 5.

[9] Ст. Михайлов. Църквата „Св. Петка Самарджийска" в София. — Изследвания в памет на Карел Шкорпил, 1962, 168—169.

[10] Тези противоречия са несравнимо по-сериозни, отколкото изкуствено създадените днес в резултат на позоваванията по памет.

[11] Н. Хайтов. Гробът. . ., с. 106.

[12] Н. Хайтов. Последните мигове. . ., ил. 11.

[13] Пак там, с. 73.

[14] Репродукциите от скиците на С. Бобчев са повдигнати от автора (П. Вълев) с туш (под лупа), за да проличат при тяхното отпечатване изтриванията и най-вече котировката 35 см от олтарния камък до гръбначния стълб на скелета.

[15] Н. Хайтов. Цит. съч. 78—79.

[16] Пак там, с. 70.

[17] Анализът е извършен по стереофотодокументацията на обекта.

[18] Н. Хайтов. Цит. съч., ил. 12 и 13.

[19] Н. Хайтов. Гробът. . ., с. 102.

[20] Пак там, с. 98.

[21] Пак там, с. 100.

[22] Пак там, с. 102.

[23] Пак там, с. 104.

[24] Пак там.

[25] Пак там, с. 105.

Analyse de certains matériaux graphiques et photographiques du tombeau 95 dans l'église „Sveta Paraskeva Samardžijska à Sofia

P. Vălev

(Résumé)

De 1977, après que les travaux de construction et de conservation de l'église „Sveta Paraskeva Samardžijska" à Sofia atteignent une étape que ne permet pas de faire des vérifications sur place, concernant l'existence de „niche sépulcrale" dans le mur d'autel de la même église, un problème ancien et résolu depuis longtemps, à savoir le squelette, y découvert au cours de 1956, a-t-il été trouvé là lors de cette construction médiévale ou bien il provient d'un enterrement plus récent, est de nouveau à l'ordre du jour.

Les partisans de la thèse que l'inhumation a eu lieu au XIXe s. rejettent le journal des fouilles, les observations et les conclusions des archéologues, publiés déjà en 1962, en considérant comme étant absolue la documentation graphique et photographique de l'objet.

L'auteur de l'article analyse en détail la plus grande partie de cette documentation et en dévoilant la possibilité par des observations stéréoscopiques du matériel photographique d'obtenir des données nouvelles sur l'inhumation et en général au sujet de la situation dans l'autel de l'église, démontre que les partisans de cette thèse ont commis des erreurs essentielles lors du déchiffrement de la documentation, tout en interprétant une grande partie des faits d'une manière incompétente ou préméditée.

En conclusion l'auteur relève que la précision des nouveaux résultats à l'aide d'une expertise technico-géologique et medico-anthropologique, entreprise par l'Institut et le musée archeologique de l'Académie bulgare des sciences ne changera pas la tendance existante d'après laquelle les faits ne confirment pas la thèse d'enterrement fait après la construction de l'église.

Реконструкции на каменни и оловни котви от Шабленската музейна сбирка

АТАНАС ОРАЧЕВ, ИВАНКА ОРАЧЕВА

В края на месец август 1984 г. благодарение на поканата на В. Парушев от ОД „Културно-историческо наследство“ — гр. Толбухин, натоварен с изготвянето на експозиционния план на Шабленската музейна сбирка, имахме възможност да се запознаем със съхраняваната там колекция от котви и котвени части. След като определихме отделните типове и разновидности и ги датирахме съобразно съществуващите в литературата мнения[1], предложихме в експозицията да бъдат изложени реконструкции с оригинални представителни екземпляри, които добре илюстрират развитието на древните котви.

Както в чуждата[2], така и в българската археологическа литература[3] се срещат немалко опити за реконструкции на отделните типове котви. Въпреки разширената напоследък база на проучванията (откриване на запазени дървени части от антични котви, използването на много изображения, опитите с експериментални модели и др.[4]) все още съвременната морска археология е далеч от окончателното разрешаване на много проблеми около конструктивните особености на едно от основните корабни съоръжения в древността. Ето защо ни се струва, че и нашите усилия в тази насока няма да бъдат излишни, особено ако се има предвид нуждата от добро представяне на изключително интересни и многобройни образци, натрупани през последното десетилетие в нашите крайбрежни музеи.

Котвите от Шабленската музейна сбирка са намерени в залива при днешния Шабленски фар както при редовни археологически проучвания, ръководени от Г. Тончева[5] и М. Лазаров[6], така и случайно при извършването на други подводни дейности. За съжаление те все още не са публикувани, а сред тях се срещат екземпляри, които представят редица интересни данни не само за историята на корабоплаването в района, но и за морската история и археология в цялост. Видяната от нас колекция се състои от: пет каменни котви с три отвора, един дъгообразно извит щок (напречник) от съставна каменно-дървена двурога котва, два оловни щока с П-образен жлеб, един оловен щок с паралелепипедна форма със заоблени краища и отвор в средата, два оловни щока с отвор и опора за вретеното[7], един гръко-римски (?) оловен щок — кутиест тип, фрагменти от антични (римски?) железни двуроги котви и един фрагмент от двурога котва, направена от оловна (?) сплав[8].

Районът на местонамирането на котвения материал документира наличието на древен пристанищен басейн, който според досегашните датировки на отделните типове[9] започва да функционира някъде в късната бронзова епоха и е посещаван от плавателни съдове чак до епохата на късната античност[10]. Откритият досега анкраж потвърждава локализацията на Л. Божков[11], който постави споменатото в Ариановия и Анонимния периплуси на Черно море и Помпоний Мела[12] — карийско пристанище в този район[13].

За реконструкциите избрахме по един представителен екземпляр от всички типове. Фрагментите от железни котви и този от оловната сплав поради наличието на редица трудности от технически характер засега нямаме предвид като обект на възстановяване. Тук представяме част от техническата документация, въз основа на която бяха направени възстановки в мащаб 1:1 с оригиналните котвени части. Реконструираните котви вече са изложени в експозицията на Шабленската музейна сбирка.

1. *Каменна котва с три отвора* (обр. 1)

От петте шабленски екземпляра (три от които фрагментирани) избрахме най-добре обработеният. Котвата има трапецовидна форма (по-точно призматична с основа на трапец) със симетрично разположени отвори. Изработена е от варовик. По горната основа на трапеца личат добре следи от привързващото въже. Повърхността ѝ е била много добре обработена, днес сравнително слабо повредена от дейността на мидата-каменопробивач. Малкото концентрации от морски организми показват, че през по-голямата част от престоя си под водата тя е била заровена в пясъка. В долната част личат следи от отчупване, получили се навярно още по време на нейната експлоатация. В средата на лицевата ѝ страна съвършено ясно личи дълбоко врязан кръстовиден знак, възможно леко повреден в единия си край от конкрециите и мидата-каменопробивач[14]. Това е първият сигурен „егейски знак“, открит върху котва от Черноморието. Маркирането на каменни котви с три отвора с подобни знаци е широко застъпено явление в Източното Средиземноморие[15].

Трапецовидната форма е най-често срещана при котвите от този тип[16]. За разлика

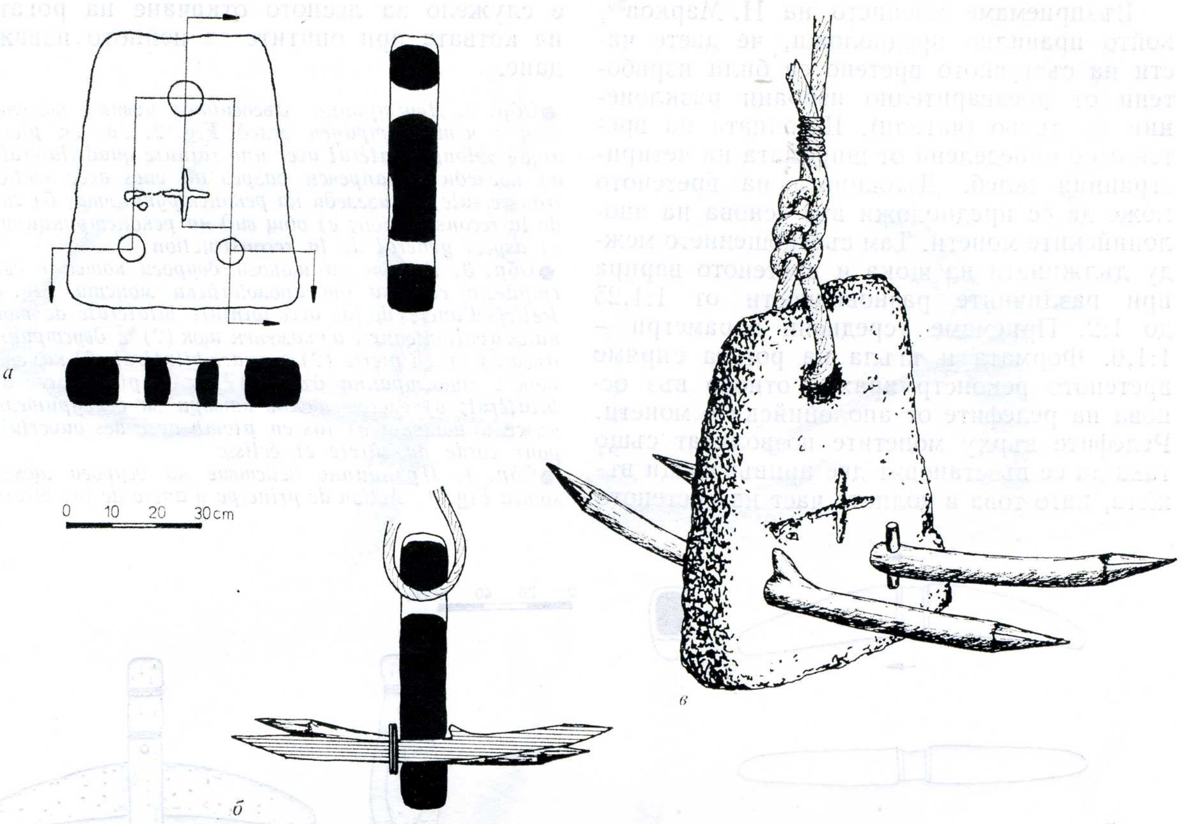

1

●*Обр. 1. Каменна котва с три отвора. Fig. 1. Ancre en pierre avec trois ouvertures: а) поглед с напречни разрези; a) vue avec sections transversales; б) напречен разрез на реконструкцията; б) section transversale de la reconstruction; в) общ вид на реконструкцията в) aspect général de la reconstruction*

обаче от средиземноморските разновидности[17] тук имаме специфично разположение на отворите — при нашата котва и трите отвора са кръгли и имат еднакъв диаметър[18]. Такива са впрочем всички открити досега котви от Българското Черноморско крайбрежие[19]. Най-вероятната датировка на котвата е късната бронзова епоха[20]. Позволяваме си засега да свържем този тип котви от Добруджанското крайбрежие с т. нар. „приморски вариант“ на култура Кослоджени, като ги датираме основно в XIV—XII в. пр. н. е.[21]

Предвиждаме следната реконструкция. През горния отвор е минавало привързващо въже, което вследствие на многократната употреба е оставило следи по горната основа на трапеца и отвора. Тези следи от въжето позволяват да се отхвърлят реконструкциите, които предполагат наличието на кол в горния отвор и привързващо въже към него[22]. Като имаме предвид котвите, тежащи по неколкостотин килограма, които се срещат сред средиземноморските[23] и сред българските екземпляри[24], приемаме, че по принцип древните моряци са поставяли в долните два отвора подвижни колове, които са изпълнявали ролята на рога. Най-вероятно е те да са били монтирани непосредствено преди хвърлянето на котвата във водата — в противен случай те биха се чупили от голямата тежест. Въпреки че нашата котва е сравнително лека (около 50 кг), реконструираме два подвижни извити рога. Рогата най-вероятно са имали в средата опора и отвор за набиване на шплент, служили за стабилното закрепване към камъка. Принципът на действие е ясен — от тежестта на каменната част котвата е потъвала бързо, като двата рога са захапвали грунта.

2. *Каменен щок с четиристранен жлеб — съставна каменно-дървена антична двурога котва с двустранна сглобка* (обр. 2)

Каменният щок от Шабленската сбирка има дъговидна форма (двустранно извит) и много добре изработен четиристранен жлеб. По повърхността му личат слаби следи от очуквания. Двустранната дъга и жлебът позволяват той да бъде отнесен според предложената от нас класификация[25] към най-късните разновидности, които на базата на аполонийските монети[26] и паралелите от вотивни каменни щокове от морски храмове в Средиземноморието[27] могат да бъдат поставени основно в V в. пр. н. е.

При този вид щокове най-вероятна е двустранната сглобка, вече предложена в литературата[28]. Допълваме реконструкциите на Г. Капитен с едно удебеляване на вретеното в областта на щока въз основа на релефите от аполонийските монети, където то личи ясно (обр. 3)[29].

Възприемаме мнението на Н. Марков[30], който правилно предположи, че двете части на съставното вретено са били изработени от предварително избрани разклонения на дърво (чатали). Ширината на вретеното е определена от ширината на четиристранния жлеб. Дължината на вретеното може да се предположи въз основа на аполонийските монети. Там съотношението между дължината на щока и вретеното варира при различните разновидности от 1:1,25 до 1:2. Приемаме усреднени параметри — 1:1,6. Формата и ъгъла на рогата спрямо вретеното реконструирахме отново въз основа на релефите от аполонийските монети. Релефите върху монетите позволяват също така да се възстановят две привързващи въжета, като това в долната част на вретеното е служело за лесното откачане на рогата на котвата при опитите за нейното изваждане.

● *Обр. 2. Двустранно дъговидно извит каменен щок с четиристранен жлеб Fig. 2. Jas en pierre arqué oblong bilatéral avec une rainure quadrilatérale: а) погледи с напречен разрез a) vues avec section transversale; б) изгледи на реконструкцията; б) vues de la reconstruction; в) общ вид на реконструкцията в) aspect général de la reconstruction*

● *Обр. 3. Релефи на щокови двуроги котви с двустранна сглобка от аполонийски монети Fig. 3. Reliefs d'ancres de jas avec jointure bilatérale de monnaies apolloniennes: а) каменен щок (?) с двустранна дъга a) jas en pierre (?) avec arc bilatéral; б) каменен щок с едностранна дъга б) jas en pierre avec arc bilatéral; в) оловен щок с отвори за осигурително въже и шплент в) jas en plomb avec des ouvertures pour corde de sûreté et éclisse*

● *Обр. 4. Принципно действие на двурога щокова котва Fig. 1. Action de principe d'ancre de jas bicorne*

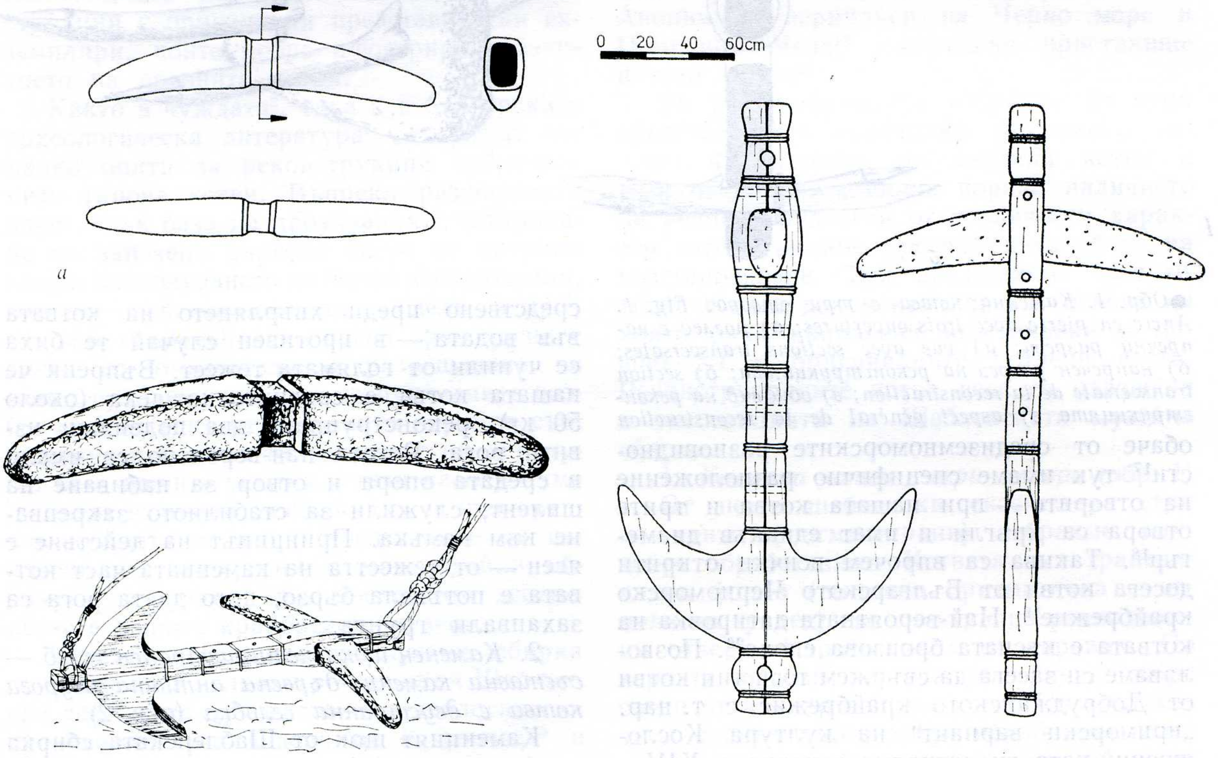

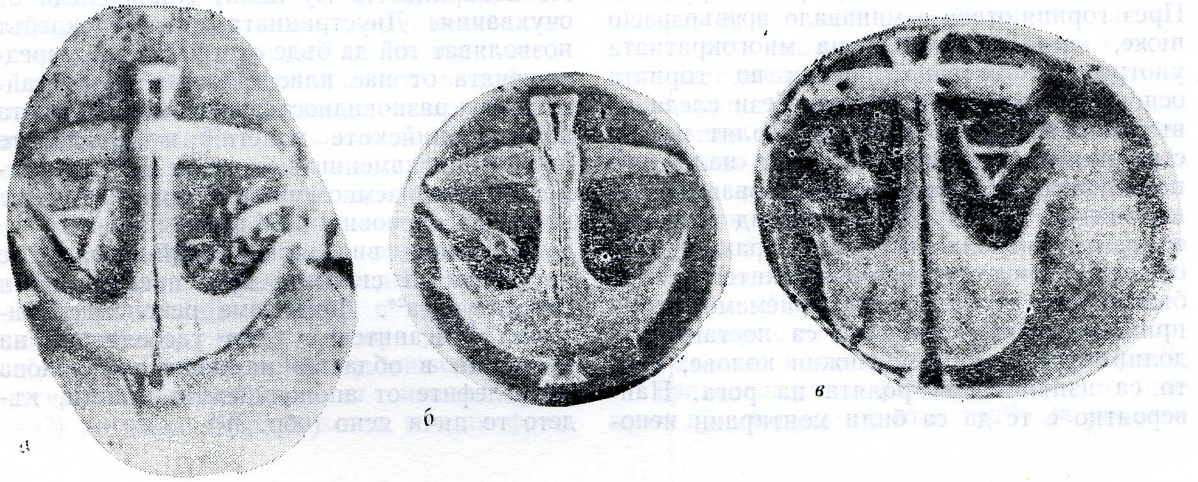

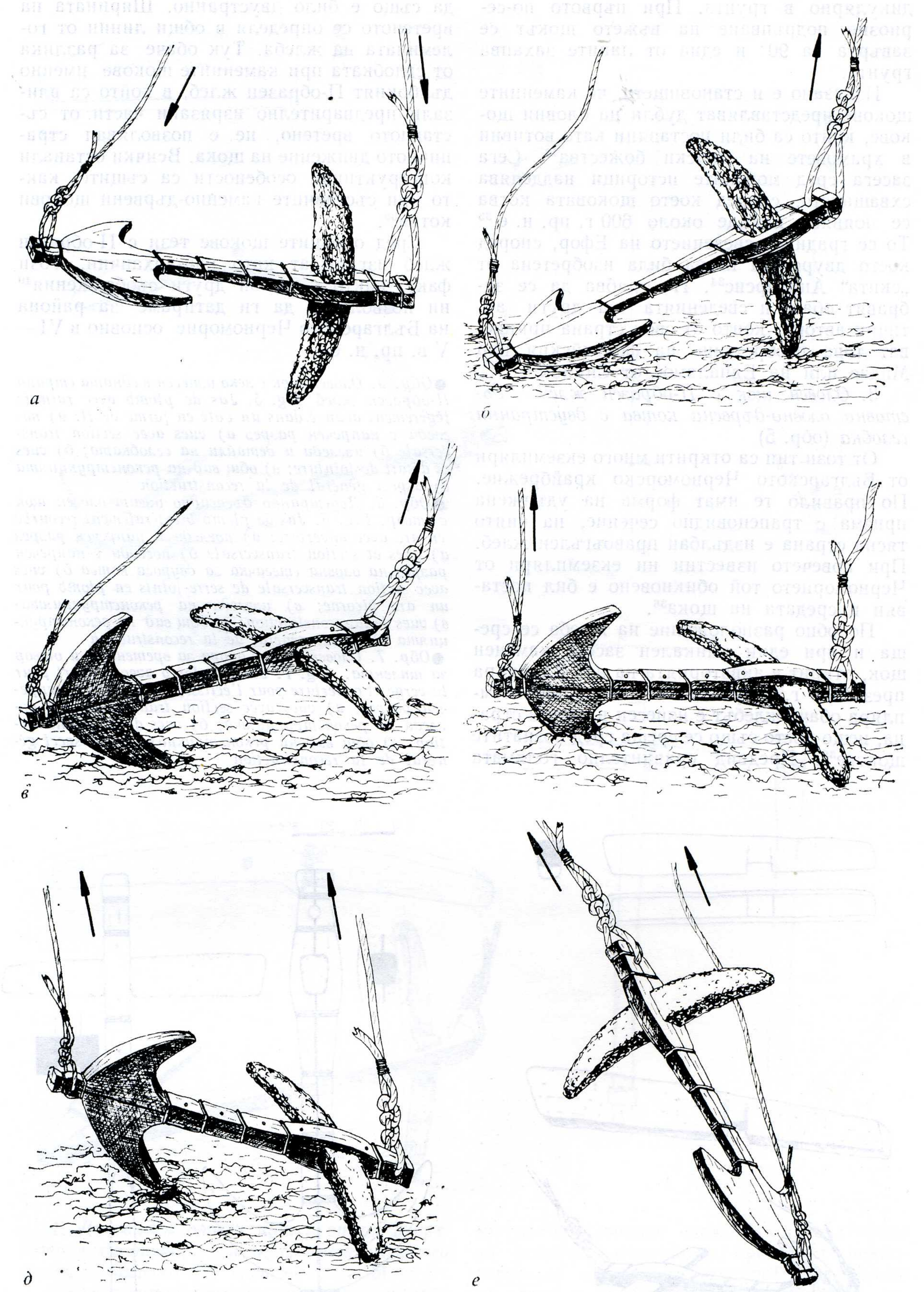

4

Според най-разпространеното сред изследователите мнение[31] именно каменните щокове представят новия етап в развитието на древните котви — щоковата котва. Нейният принцип на действие (виж обр. 4) е следният: под тежестта на щока котвата бързо потъва, като той се забива перпендикулярно в грунта. При първото по-сериозно подръпване на въжето щокът се завърта на 90° и една от лапите захапва грунта.

Изказано е и становището, че каменните щокове представляват дубли на оловни щокове, които са били поставяни като вотивни в храмовете на морски божества[32]. Сега засега сред морските историци надделява схващането, според което щоковата котва се появява някъде около 600 г. пр. н. е.[33] То се гради на сведението на Ефор, според което двурогата котва била изобретена от „скита“ Анахарсис[34]. Не трябва да се забравят обаче и сведенията на други антични автори, които от своя страна приписват това изобретение на фригийския цар Мидас или на Евпаламос от Сикион[35].

3. *Оловен щок с П-образен жлеб — съставна оловно-дървена котва с двустранна сглобка* (обр. 5)

От този тип са открити много екземпляри от Българското Черноморско крайбрежие. По правило те имат форма на удължена призма с трапецовидно сечение, на чиято тясна страна е издълбан правоъгълен жлеб. При повечето известни ни екземпляри от Черноморието той обикновено е бил поставян в средата на щока[36].

Подобно разположение на жлеба се среща и при един уникален засега каменен щок, открит в акваторията на нос Калиакра през 1978 г.[37] При двата шабленски екземпляра обаче жлебът е изнесен в едната страна, нещо което също се среща сред познатите щокове[38]. Предвид сравнително голямата дебелина на тези щокове, вретеното изглежда също е било двустранно. Ширината на вретеното се определя в общи линии от големината на жлеба. Тук обаче за разлика от сглобката при каменните щокове именно дълбокият П-образен жлеб, в който са влизали предварително изрязани части от съставното вретено, не е позволявал страничното движение на щока. Всички останали конструктивни особености са същите, както при съставните каменно-дървени щокови котви[39].

Сред оловните щокове тези с П-образен жлеб изглеждат като най-архаични. Този факт, както и някои други съображения[40] ни позволяват да ги датираме за района на Българското Черноморие основно в VI—V в. пр. н. е.

●*Обр. 5. Оловен щок с леко изнесен в едната страна П-образен жлеб* *Fig. 5. Jas de plomb avec rainure légèrement avancé dans un côté en forme de П: а) погледи с напречен разрез а) vues avec section transversale б) изгледи и детайли на сглобката; б) vues et détail de jointure; в) общ вид на реконструкцията в) aspect général de la reconstruction*

●*Обр. 6. Двустранно дъговидно извит оловен щок с отвор.* *Fig. 6. Jas de plomb bilatéralement recourbé en arc avec ouverture: а) погледи и напречен разрез а) vues et section transversale б) погледи с напречен разрез на оловна стегачка за двурога котва б) vues avec section transversale de serre-joints en plomb pour un arc bicorne; в) изгледи на реконструкцията- в) vues de la reconstruction; г) общ вид на реконструкцията г) aspect général de la reconstruction*

●*Обр. 7. Оловен щок с опора за вретеното и отвор за шплента.* *Fig. 7. Jas en plomb avec support pour la verge et ouverture pour l'éclisse; а) погледи с напречен разрез; а) vues avec section transversale; б) изгледи на реконструкцията; б) vues de la reconstruction; в) общ вид на реконструкцията в) aspect général de la reconstruction*

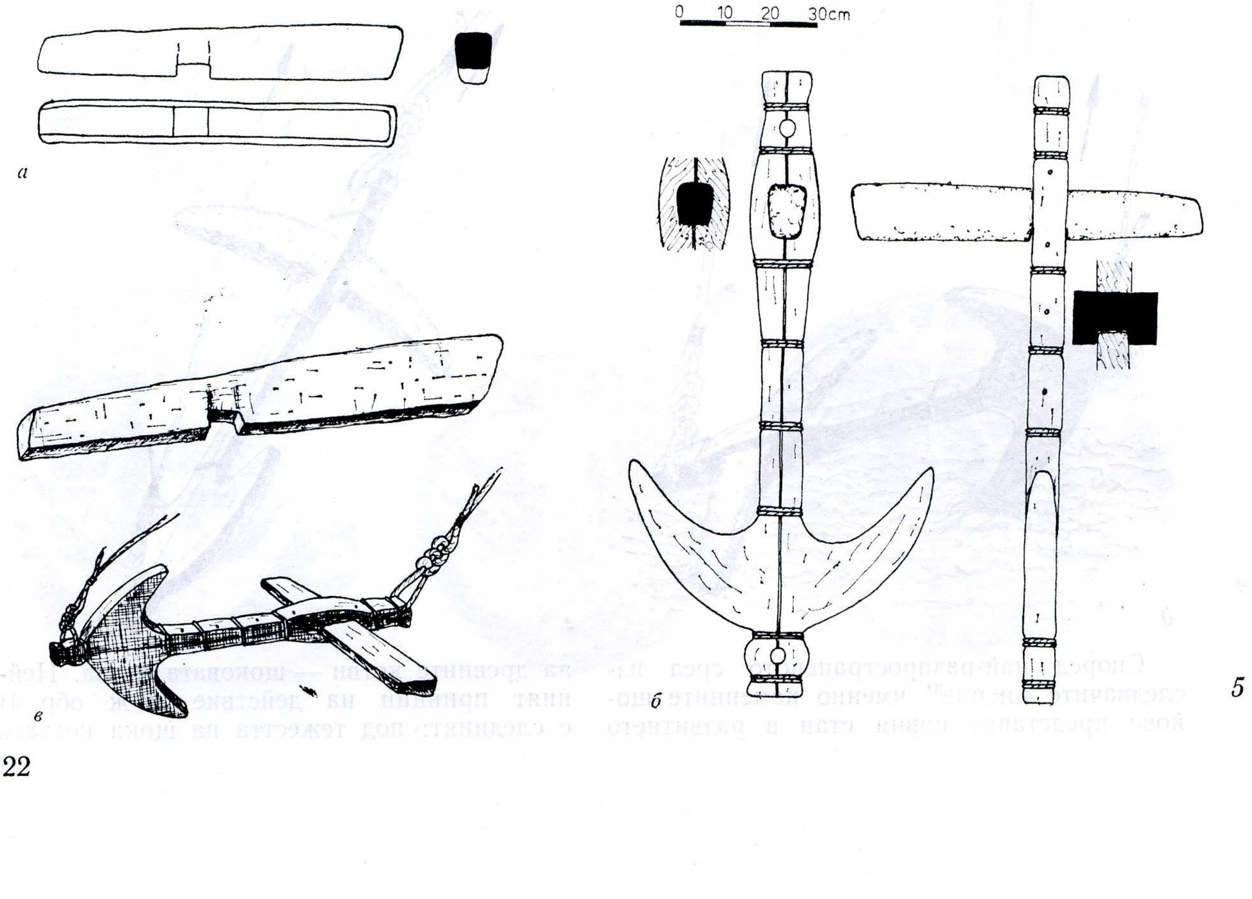

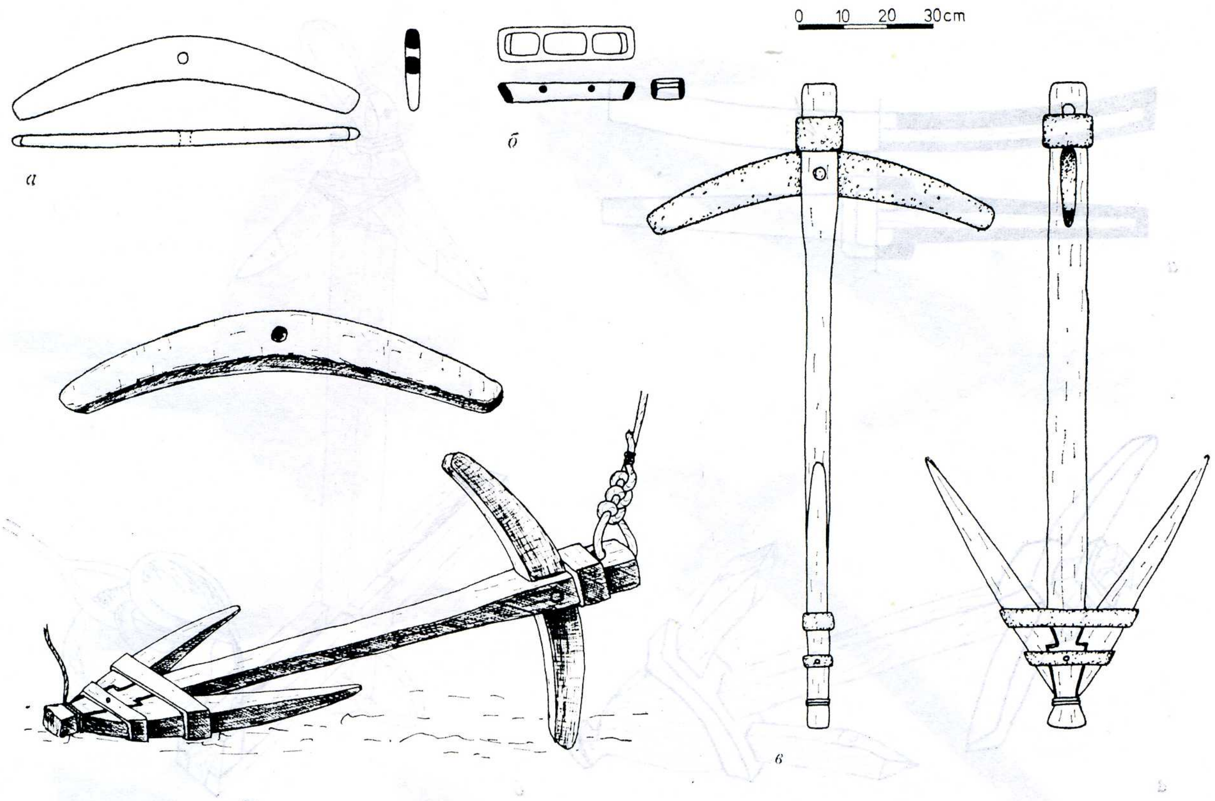

6

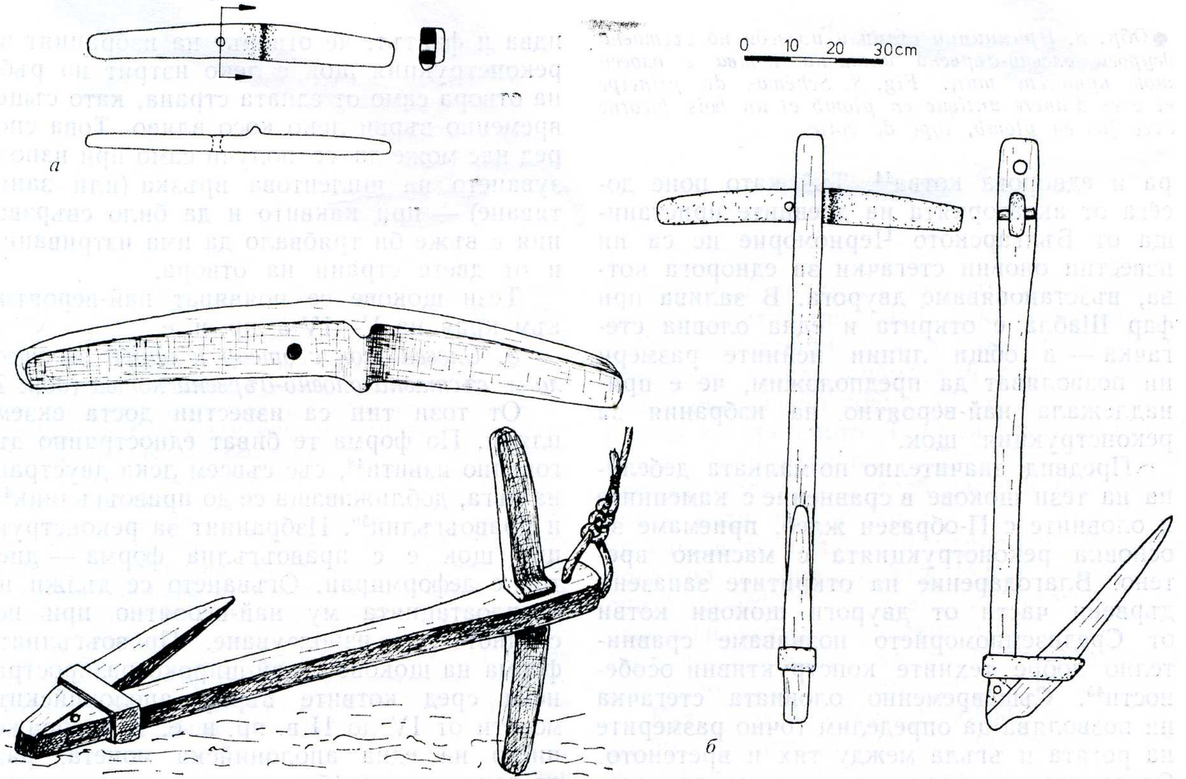

7

4. *Дъговиден оловен щок с отвор в средата съставна оловно-дървена двурога котва с масивно (?) вретено* (обр. 6)

От този тип са открити доста екземпляри. Срещат се щокове с правоъгълна[41] и дъговидна форма[42]. За реконструкция избрахме дъговидноизвит щок. В литературата за подобни щокове се предлагат реконструкции с масивно вретено[43]. Възможни са обаче и двустранните сглобки. При избор на масивно вретено трябва да се има предвид и възможността да се реконструи-

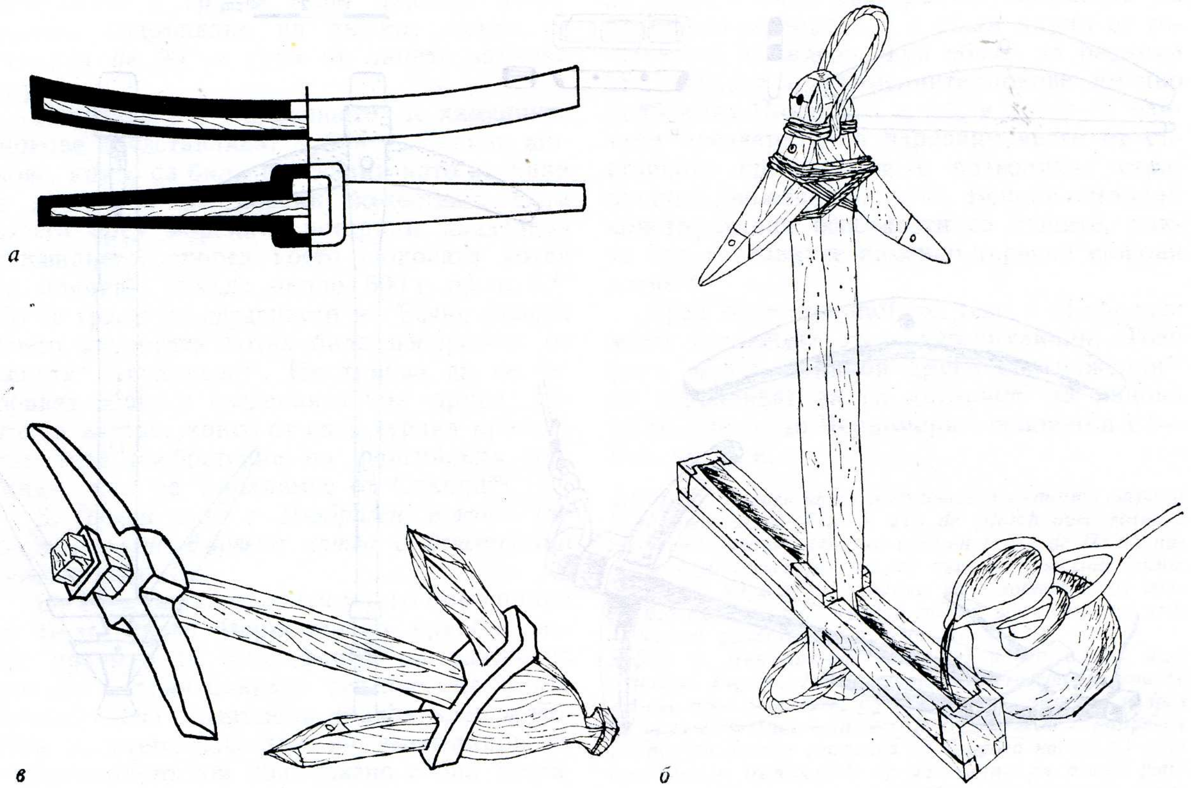

●*Обр. 8. Принципни схеми и изгледи на съставна двурога оловно-дървена антична котва с оловен щок кутиест тип. Fig. 8. Schémas de principe et vues d'ancre antique en plomb et un bois bicorne avec jas en plomb, type de boite*

ра и еднорога котва[44]. Тъй като поне досега от акваторията на древните пристанища от Българското Черноморие не са ни известни оловни стегачки за еднорога котва, възстановяваме двурога. В залива при фар Шабла е открита и една оловна стегачка — в общи линии нейните размери ни позволяват да предположим, че е принадлежала най-вероятно на избрания за реконструкция щок.

Предвид значително по-малката дебелина на тези щокове в сравнение с каменните и оловните с П-образен жлеб, приемаме за основна реконструкцията с масивно вретено. Благодарение на откритите запазени дървени части от двуроги щокови котви от Средиземноморието познаваме сравнително добре техните конструктивни особености[45]. Същевременно оловната стегачка ни позволява да определим точно размерите на рогата и ъгъла между тях и вретеното. Откритите от средиземноморските археолози дървени части, където добре личи сглобката[46], и изображенията върху аполонийските монети показват, че трябва решително да се отхвърлят всички предлагани досега реконструкции, които предвиждат увързвания с въже на щока към вретеното[47]. В подкрепа на това виждане в нашия случай идва и фактът, че отворът на избраният за реконструкция щок е леко изтрит по ръба на отвора само от едната страна, като същевременно върви леко косо вляво. Това според нас може да се получи само при използването на шплентова връзка (или занитяване) — при каквито и да било свързвания с въже би трябвало да има изтривания и от двете страни на отвора.

Тези щокове се появяват най-вероятно към края на V—IV в. пр. н. е.

5. *Оловен щок с отвор и опора за ствола — съставна оловно-дървена котва* (обр. 7)

От този тип са известни доста екземпляри. По форма те биват едностранно дъговидно извити[48], със съвсем лека двустранна дъга, доближаваща се до правоъгълник[49], и правоъгълни[50]. Избраният за реконструкция щок е с правоъгълна форма — днес той е деформиран. Огъването се дължи на експлоатацията му най-вероятно при последното му използване. Правоъгълната форма на щокове е най-широко разпространена сред котвите върху аполонийските монети от IV до II в. пр. н. е. В изображението на една аполонийска монета, разгледана по-подробно от нас, върху щока, непосредствено вдясно от вретеното, е маркиран отвор, който най-вероятно бележи мястото (или самия) шплент (нита). Този белег върху щока едва ли представлява някакъв дефект на монетния печат, тъй като в левия край на щока личи ясно още един. Това изображение от монетата намира ве-

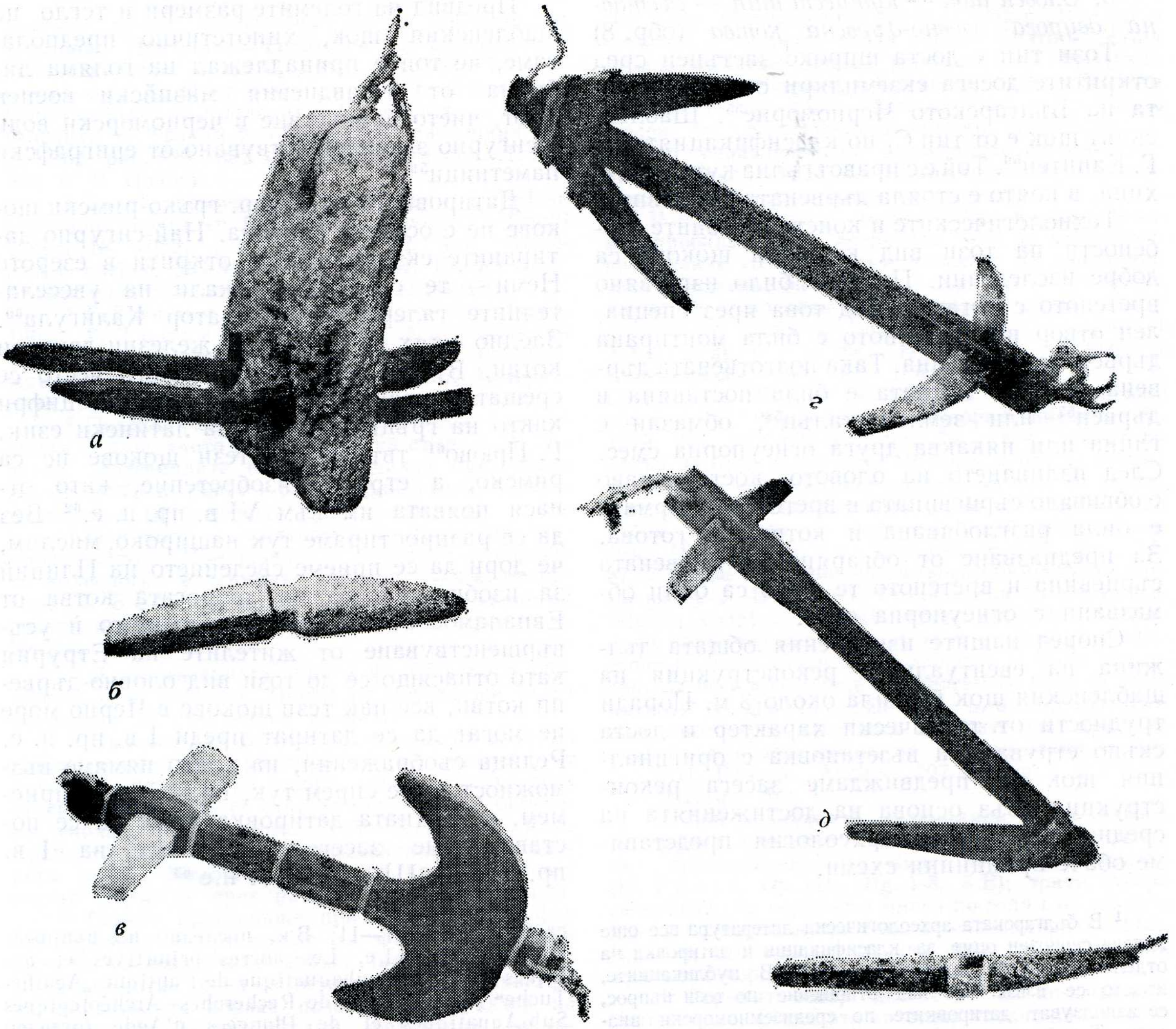

9

●*Обр. 9. Снимки на реконструираните древни котви с оригинални котвени части. Fig. 9. Fhotos des ancres antiques reconstruites avec des pièces d'ancre originales; а) каменна котва с три отвора и кръстовиден знак — реконструкция а) ancre en pierre avec trois ouvertures avec un signe crucéforme — reconstruction; б) каменен щок с четиристранен жлеб — възстановка на съставното ветено б) jas en pierre avec rainure quadrilatérale — rétablissement de la verge composant; в) реконструкция на двурога оловно-дървена котва със съставено ветено в) reconstion d'ancre bicorne en plomb et en bois avec verge г) реконструкция на двурога оловно-дървена котва с масивно ветено г) reconstruction d'ancre bicorne en plomb et en bois avec verge massive; д) реконструкция на еднорога оловно-дървена котва д) reconstruction d'ancre unicorne en plomb et en bois; е) оловен щок кутиест тип (C_1) от Шабленската музейна сбирка е) jas en plomb en forme de boite (C_1) de la collection du Musée de Chabla*

ликолепни аналогии върху един оловен щок с отвор от древното пристанище на Аполония Понтика[51]. Изображението и щокът ни позволяват да приемем, че опората за ветеното е била поставяна отляво на ветеното, като по този начин щокът е бил вмъкван във ветеното от ляво на дясно. Това изображение от своя страна допълнително подкрепя общите наблюдения, според които днешната лека (двустранна дъга) при нашия щок е изкуствена. Разстоянието между опората и отвора позволяват съвършено точно да се изчисли ширината на ветеното. Този тип щокове представят, общо взето, най-съвършеният вид оловни щокове, употребявани в черноморските води преди I в. пр. н. е. Възможни са еднороги и двуроги варианти. Въз основа на изображенията върху аполонийските монети и липсата на стегачки за еднороги котви сред откритите досега материали приемаме, че по Черноморието е бил използуван основно двурогият вариант.

Като имаме предвид обаче, че в Средиземноморието е бил разпространен и еднорогият вариант и доброто му експериментално изследване в наши дни[52], позволяваме си да реконструираме еднорога котва. Използуваме изцяло реконструкциите на Г. Капитен[53]. Двурогият вариант на този тип, като изключим сглобката (която представяме), би бил същият както при оловните щокове с отвор, затова не го илюстрираме[54].

6. *Оловен щок — кутиест тип — съставна двурога оловно-дървена котва* (обр. 8)

Този тип е доста широко застъпен сред откритите досега екземпляри от акваторията на Българското Черноморие[55]. Шабленският щок е от тип C_1 по класификацията на Г. Капитен[56]. Той е с правоъгълна кутия и кухина, в която е стояла дървената сърцевина.

Технологическите и конструктивните особености на този вид кутиести щокове са добре изследвани. Първо е било изготвяно вретеното с рогата. След това през специален отвор във вретеното е била монтирана дървената сърцевина. Така подготвената дървена част на котвата е била поставяна в дървен[57] или землен калъп[58], обмазан с глина или някаква друга огнеупорна смес. След изливането на оловото, което здраво е обвивало сърцевината и вретеното, формата е била разглобявана и котвата — готова. За предпазване от обгаряне на дървената сърцевина и вретеното те също са били обмазвани с огнеупорна смес.

Според нашите изчисления общата дължина на евентуалната реконструкция на щабленския щок би била около 3 м. Поради трудности от технически характер и доста скъпо струващата възстановка с оригиналния щок не предвиждаме засега реконструкция. Въз основа на достиженията на средиземноморската археология представяме обаче принципни схеми.

Предвид на големите размери и тегло на шабленския щок, хипотетично предполагаме, че той е принадлежал на голяма либурна от Клавдиевия мизийски военен флот, чието присъствие в черноморски води е сигурно засвидетелствувано от епиграфски паметници[59].

Датировката на т. нар. гръко-римски щокове не е особено сигурна. Най-сигурно датираните екземпляри са открити в езерото Неми — те са принадлежали на увеселителните галери на император Калигула[60]. Заедно с тях са открити и железни двуроги котви. Върху тези щокове много често се срещат и надписи, отделни букви и цифри както на гръцки, така и на латински език. Г. Прюво[61] твърди, че тези щокове не са римско, а етруско изобретение, като отнася появата им към VI в. пр. н. е.[62] Без да се разпростираме тук нашироко, мислим, че дори да се приеме сведението на Плиний за изобретяването на двурогата котва от Евпаламос от Сикион и по-късното й усъвършенствуване от жителите на Етрурия като отнасящо се до този вид оловно-дървени котви, все пак тези щокове в Черно море не могат да се датират преди I в. пр. н. е. Редица съображения, на които нямаме възможност да се спрем тук, ни карат да приемем, че тяхната датировка може да се постави поне засега в рамките ва I в. пр. н. е. — III—IV в. от н.е [63]

---

[1] В българската археологическа литература все още липсва сериозен опит за класификация и датировка на отделните видове котвен материал. В публикациите, където се взима все пак отношение по този въпрос, се използуват датировките по средиземноморски аналози. Този метод не е особено удачен, тъй като не отчита спецификата на корабоплаването в черноморски води. Наред с това заслужава да се отбележи, че при зачестилите напоследък подводни археологически проучвания в акваторията на древните черноморски пристанища бяха открити немалко типове и разновидности, които определено представят типично черноморски вид котви. Впрочем и сред средиземноморските подводни археолози и морски историци няма единно мнение по отношение на датировката на отделните котви. Изработването на единна класификационна схема и представянето на убедителна хронология и там все още е въпрос на бъдещето. За каменните котви с отвори вж. например: H. Frost. Stone anchor as clues to bronze age trade routes. — Thracia Pontica 1. S., 1982, 280—289; H. Frost. Egypt and stone anchors: some recent discoveries. — Mariner's Mirror 65, 1979, 2, 137—161; H. Frost. Anchors, the potsherds of marine archaeology on the recording of pierced stones from the Mediterranean. — Colston Papers 23, 1971, 397—409; H. Frost. Bronze age stone-anchors from the eastern Mediterranean. Dating and identification. — Mariner's Mirror 56, 1970, 4, 377-394; H. Frost. Some cypriot stone-anchors from the land sites and from the sea. — Report Dept. Antiquit. Cypros, 1970, 14-25; C. Davaras. Une ancre minoenne sacree? — ECH 104, 1980, 47—71; J. Shaw, H. Blitzer. Stone Weight Anchors from Kommos. Crete. — IJNA 12, 1893, 2, 91-100; L. Quilici. Un'ancora del tardo Bronzo alle foci del Tevere. — Arcaeologia Classica 23, 1971, 1, 1—11; Вж. последно по въпроса: D. Fonquerle. Les ancres primitives et antiques sur la site subaquatique de l'antique „Agathe-Tuche" (1) — Groupe de Recherches Archéologiques Sub-Aquatiques et de Plangees d'Agde (отделен отпечатък). За каменните щокове вж. например: H. Frost. Under the Mediterranean. Marine Antiquities. London, 1963, p. 48ff; P. Guanfrotta. First elements for the dating of stone anchor stocks. — IJNA, 6, 1977, 4, 285-292 et cit. lit.; За оловните щокове вж. например: F. Moll. Ein Bleianker. — Archäologische Anzeiger 44, 1929, 266-272; J. van Nouhius. The anchor. — Mariner's Mirror 37, 1951, 17-47; Fr. Braemer, J. Marcade. Céramique antique et pièces d'ancres trouvées en merea la pointe de la Kynosoura (Baie de Marathon). — BCH 77, 1953, 139-154; P. Cargallo. Anchors of antiquity. — Archaeology 14, 1961, 31—35; G. Kapitän. Ein wichtiger Fund in Syrakus. — Delphin (Buchholz) Nordheide 14, 1967, 7, 6-7; 8, 21-22; 15, 1968, 3, 14-16, 32. Един общ преглед върху древните котви с библиография вж. у: S. Picozzi. Il libro della archaeologia subaqea (porti, anfori, relitti, acque interne, ceramiche, ancore). Roma, 1976, 57-91 et bibliogr., 92-94.

[2] G. Kapitän. Greco-roman anchor and the evidence for the onearmed wooden anchor in antiquity. — Colston Papers 23, 1971, 383-394; G. Kapitän. Rinvenuta nel mare dell'Isolla Lunga un'ancora antica a ceppo smontabille. — Sicilia Archeologica (Trapani) 16, 1971, 13-22; G. Kapitän. Anchor with wooden remains from Haifa, and the technique of junction of wooden anchors. — Sefunim 5, 1977, 33-41 et cit. lit.; G. Kapitän. On stone-stocked greek anchors as found in Thracia Pontica: Suggested reconstruction of the wooden parts. — Thracia Pontica 1. S., 1982, 290-300.

[3] Н. Марков. Опит за реконструкция на антична котва, изобразена върху монетите на Аполония Понтика. — Годишник на националния политехнически музей 7, 1977, 97—103; Б. Димитров, К. Порожанов, Ат. Орачев. Пристанищата на Аполония и Месембрия. — В: Меґалитите в Тракия 2 (Тракийски паметници 3). С, 1982, рис. 829—832 (реконструкция арх. Д. Динев и В. Попов).

[4] Вж. например: F. Benoit. L'Archéologie sous-marine en Provence. — Rivista di Studii Liguri 18, 1952, 270ff; G. Kapitän. Greco-roman anchor, 383-393 et cit. lit.; G. Kapitän. Anchor with wooden remains, 33-41 et cit. lit.

[5] Г. Тончева. Потънали пристанища. Варна, 1964; Г. Тончева. Подводни археологически проучвания по западното Черноморско крайбрежие. — Подводен свят, 1970, 6, 10—15. Материалите от проучванията — непубликувани.

[6] Полска подводна археологическа експедиция под научното ръководство на ст. н. с. М. Лазаров. Материалите от проучванията през двата сезона (1979 и 1980 г.) са непубликувани. Съхраняват се в Шабленската музейна сбирка.

[7] Понякога в литературата се среща терминът „ствол". По-правилен и утвърден в морската археология е терминът „вретено" — вж. например: В. Бойчев, Ст. Стоянов. Тълковен речник по морско дело. С., 1980; Л. Скрягин. Якоря. М., 1979.

[8] В инвентарната книга фрагментът е обозначен като железен. Проби от метала ще бъдат предадени за спектрален анализ.

[9] Вж. бел. 1. В случая началната дата на използването на пристанището от определя от каменните котви с три отвора, които с голяма доза сигурност могат да се отнесат към късната бронзова епоха — най-вероятно XIV—XII в. пр. н. е. Крайната дата маркират железните антични двуроги котви. Впрочем железните котви запазват своята форма и през ранновизантийската епоха.

[10] Самото пристанище при дн. Шабленски фар най-вероятно е престанало да функционира към края на късноантичната епоха. Липсата на трироги железни котви сред античния анкраж навежда на мисълта, че поради позитивния характер на съвременните диференциални вертикални движения на сушата и шелфа в района на Добруджанското крайбрежие и евстатичните промени на морското дъно пристанищният басейн през средновековието и османския период се е намирал на друго място. Някои въпроси около хода на бреговата ивица през отделните исторически периоди вж. у Ат. Орачев. Изследвания върху палеографията на Българското Черноморие. I. Ход на бреговата ивица през холоцена. — Studia Praehistorica (под печат).

[11] Л. Божков. Где се намирало древното пристанище Кария. — СпБИАД 25, 1925, 8, 1—8. На практика тази локализация в българската литература пръв прави К. Шкорпил. — вж. ИВАД 2, 1909, с. 79, бел. 4.

[12] Данните на античните автори за „Карон лимен" и „Кария" вж. събрани у Г. Михайлов (IGBulg I², 29). Включеното от него сведение на Стефан Византийски (цитат от Теопомп, фр. 253 — вж. C. Müller, FHG I, 321) обаче едва ли се отнася за района на Шабла и за „карийското пристанище". Във фрагмента все пак става въпрос за „карийски градинки" (?). Сведението на Порфирий не може да се свърже с Добруджа. Вж. по въпроса Ат. Орачев. Извори за карийското присъствие в Черноморието. I. Писмени сведения за кари по Добруджанското крайбрежие. — В: Сборник в чест на проф. Борис Геров. С., 1988.

[13] Впрочем още Абрахам Ортелиус, ориентирайки се в сведенията на античните автори за дн. Добруджанско крайбрежие (в случая Ариан, Плиний и Птоломей), определя доста точно за времето си мястото на Карон лимен в своите карти. Вж. напр. обозначението Caria и Caria portus, qui et Carorum в неговата карта Pontus Euxinus. Aeqor Iasonis pulfatum remige primum. Cum Privilegio Imp. Reg. et Belgico. Ad decenium 1590. Дължим да изкажем тук своята благодарност на др. Панто Колев от „Културно-историческо наследство" — Главно управление на държавните архиви при Министерския съвет, за възможността да използуваме диапозитивно копие на картата.

[14] Възможността конкрециите и мидата-каменопробивач да са повредили част от кръстовидния знак е голяма — възстановката на знака при това положение би могла да бъде о+ — египетски йероглиф, с подобна форма напр. е открит върху „египетска" котва от Библос, която е датирана в XXIII в. пр. н. е. — вж. H. Frost. Bronze-age stone-anchors, 380, Pl. I A; 382, fig. I, 1 a; H. Frost. Egypt, 147-148. За този знак виж обаче и И. Фридрих. История письма. М., 1979, 264, рис. 62; 274, рис. 76 — т. е. знакът би могъл да бъде и критски. Впрочем и без да се вземе предвид евентуалната повреда на част от знака, а да се разглежда само като +, то той пак би имал добри паралели в кипърско-минойските знаци (вж. И. Фридрих. Цит. съч., с. 279, рис. 86, 87 — някои проблеми на кипърско-минойското писмо вж. у J. Daniel. Prologomena to the Cypro-Minoan script. — AJA 45, 1941, 249-282). Л. Квиличи например определя котвите от Бодрум с кръстове не като византийско-арабски, а като микенски. За него кръстовете са "impresi in tanti di rame micenei" (L. Quilici. Op. cit., p. 6, note 32). Котва с много ясен вдълбан в лицевата част кръст се съхранява и във фонда на Каварненския музей.

[15] H. Frost. Anchors, 397-409, fig. 1, 2, 7,9,13.

[16] Ibid., fig. 1.

[17] При известните екземпляри с три отвора се срещат следните комбинации — трите отвора са правоъгълни и имат различни размери (H. Frost. Op. cit., fig. 1-8, 8 E); трите отвора са кръгли, но горният е много по-голям от долните два или квадратен при един от екземплярите (Ibid., fig. 1-9); комбинация от два правоъгълни и един кръгъл отвор (Ibid., fig 1-13).

[18] Горният отвор днес е с 1 см по-широк от долните два. В средата на отвора обаче диаметърът е равен на диаметъра на долните два. Това показва, че разликата от 1 см се дължи на търканията на привързващото въже. Приемаме, че каменните котви с три отвора от акваторията на Българското Черноморие представляват типично черноморски тип. Това виждане намира подкрепа и в геолого-петрографските анализи, които показаха, че по правило каменните котви с три отвора са изработени от местен камък. Вж.: J. Ivanov et al. Les résultats préliminaires de l'analyse petrographique des ancres en pierre et de jas du littoral Bulgare de la Mer Noire. — Thracia Pontica 2, 1985, 135-150.

[19] Б. Димитров, К. Порожанов, Ат. Орачев. Цит. съч., Аполония — Каталожни № 32—43 (рис. 866—877, обр. 307—309), Месембрия — Каталожни № 9—23 (рис. 957—968, обр. 349—357).

[20] Всички сигурно датирани каменни котви с три отвора в Средиземноморието мис Х. Фрост отдава на късната бронзова епоха. В подкрепа на тази датировка на котвите от Шабла идва и „егейският" знак.

[21] За тази култура вж.: S. Morintz. Contribuţtii archeologice la istoria tracilor timpurii. I. Epoca bronzolui în spaţiul carpato-balcanic. Bucureşti, 1978, 121-152; Х. Тодорова. — В: История на Добруджа 1. С., 1985 и Х. Тодорова, Т. Димов. Селище от късната бронзова епоха на големия остров при с. Дуранкулак, Толбухински окръг. — В: Сб. Североизточна България — древност и съвремие. С., 1985, 21—25.

[22] Вж. например: S. Picozzi. Op. cit., 66-67, 70-71.

[23] H. Frost. Anchors, N 7 (Ugarit), N 8 (Cypros); Ib., op. cit., f. 3 a ff.

[24] Б. Димитров, К. Порожанов, Ат. Орачев. Цит. съч., Каталожни № 38, 40—43 (Аполония) и 20—22 (Месембрия). Огромни екземпляри се съхраняват и във фондовете на ГИМ — Каварна.

[25] Ат. Орачев. Каменните щокове от Понтийска Тракия — опит за класификация и датировка. — В: Конференция по случай десетгодишнината от основаването на НЕК-ЮНЕСКО. С., 1981.

[26] Върху аполонийските монети ясно личи развитието на каменните и оловните щокове за периода V—II в. пр. н. е. Ако към тях се привлекат и релефните изображения от някои монети на гръцките полиси, на Селевкидите и някои римски монети, би могло да се положи основата на една работна хронология на оловните щокове. По този въпрос подготвяме специално изследване.

[27] P. Gianfrotta. Op. cit., 285-292, fig. 2, 4. Точно такъв щок, двустранно дъговидно извит е изобразен върху една аполонийска монета (вж. тук обр. 3). Същата монета използува и Г. Капитен при опитите за реконструкция на каменно-дървена котва (G. Kapitän. On stone-stocked greck anchors, 290-298, fig. 1, 2 a, b, 5). При самата възстановка обаче той дава друга форма на щока (едностранно дъговидно извит, докато на релефа ясно личи двустранната дъга).

[28] G. Kapitän. On stone-stocked greck anchors, fig. 4 b, 5. Реконструкцията с масивно вретено и вложка (Ibid., fig. 4 a) не е убедителна. Вложката е недомислена конструктивно — би изпаднала при първото подръпване на въжето, а върху монетата сглобката е двустранна.

[29] Това удебеляване изглежда е предизвикано от необходимостта да се заздрави конструкцията в областта на щока. Надолу вретеното е било постеснено — по този начин се намалява обемът на котвата, а оттам и нейната плавучест. Подобно удебеляване в областта на щока приемаме за всички реконструкции с оловни щокове (с изключение на № 5, където възпроизвеждаме по Г. Капитен).

[30] Н. Марков. Цит. съч., с. 101, фиг. 5.

[31] Вж. например: H. Frost. Under the mediterranean, p. 47 ff.

[32] P. Gianfrotta. Op. cit., 285-292.

[33] За Анахарсис вж. например W. Schmid. RE 1, 1894, col. 2017-2018; „Датировката“ вж. у L. Casson. Ships and seamanship in the ancient world, Princeton—New Jersey, 1971, p. 254, Note 119.

[34] Strabo 7, 3, 9; цит. на Ephor. fr. 76 ed. Müller FHG 1, 257.

[35] Както преводите, така и коментарът към тези сведения обаче не са особено сигурни. От времето на У. Фалконер (1769) до наши дни включително все още има автори, които смятат, че в случая става въпрос за изобретяването на железните котви (вж. напр. посл. Л. Скрягин. Якоря. М., 1979, 7—67). Спорно е също така и свързването на тези изследвания непременно с изобретяването на двурогата щокова котва. От сведението на Плиний (Plin. 7, 56-57) не може да се разбере (при досегашните преводи и коментар) какво точно е изобретил Евпаламос. Самият Плиний на практика отново приписва „двурогата котва“ за изобретение на Анахарсис. Несъвсем сигурно е също така какво точно са подобрили в котвата жителите на Етрурия — едва ли обаче непременно лапите. Спорно е и непременното свързване на тези сведения с щоковата котва. K. de Vries. Les vaiseaux grecs, étrusques et phéniciens et le trafic maritime. — In: Archéologie sous-marine. Paris, 1972, 48-49 например обърна внимание на един фрагмент от античен съд, върху който личи изображение на двурога безщокова котва. Тя обаче предположи, че в случая става въпрос за дървена котва (?!). Според етнографски сведения З. Кутайлешвили. Речной транспорт в Западной Грузии (по этнографическим данным). — В: Ареальные исследования в языкознании и этнографии. Л., 1983, 236, доскоро грузинските моряци изработвали двуроги котви от камък — те определено ги предпочитали пред железните. Изглежда, именно от някакъв подобен тип двурога котва е и фрагментът от оловна сплав от Шабленската сбирка. Върху един керамичен фрагмент от III в. пр. н. е. от Малкото кале край Созопол също е изобразена двурога безщокова котва (Мегалитите в Тракия 2, рис. 788) — най-вероятно от камък. Част от изображенията на крито-микенски кораби от КМ II също представят отпред на носа двуроги котви. Поради необходимостта от специално разглеждане на този проблем и привличането на много други данни не можем тук да се спрем на него.

[36] Б. Димитров, К. Порожанов, Ат. Орачев. Цит. съч., рис. 913—919, (рис. 916 — объркана — сравни обр. 333), 922—926, 976.

[37] Непубликуван. Съхранява се в Националния исторически музей.

[38] Б. Димитров, К. Порожанов, Ат. Орачев. Цит. съч., обр. 333 — графиката му (рис. 916), представена неправилно.

[39] Не е ясно защо е било необходимо това изместване на жлеба. Засега единственото, което можем да предположим, е, че е търсено увеличаването на ъгъла между вретеното и грунта, за евентуалното по-лесно завъртане на котвата на 90° (вж. обр. 4).

[40] Вж. бел. 25.

[41] Б. Димитров, К. Порожанов, Ат. Орачев. Цит. съч., рис. 903, Кат. № 69 (Аполония). Близки до тях са щоковете с вретеновидна форма — рис. 898—899 (Кат. № 64—65), рис. 901—902 (Кат. № 67—68). С правоъгълна форма е щок Кат. № 78, рис. 912 (Аполония).

[42] Пак там, Аполония — рис. 897 (Кат. № 63), 905 (Кат. № 71), 907 (Кат. № 73), 910 (Кат. № 76).

[43] Вж. например G. Kapitän. Rinvenuta nel mare, 13-22, fig. 1, 2, 3, 4; G Kapitän. Anchor with wooden remains, 33-41, fig. 1, Pl. VII.

[44] За еднорогите котви вж.: G. Kapitän. Greco-roman anchor, 383-393, fig. 2, 3, 4, 5, 8, 9.

[45] Вж. например G. Uceli. Op. cit., 242 ff; G. Kapitän. Rinvenuta nel mare, fig. 1, 4, 5, 6; G. Kapitän. Anchor with wooden remains, fig. 1, 3, Pl. VII, 1-3.

[46] Ibid.

[47] Б. Димитров, К. Порожанов, Ат. Орачев. Цит. съч., рис. 831—832; S. Picozzi. Op. cit., 57, 71, 75, 84-85.

[48] Б. Димитрова, К. Порожанов, Ат. Орачев. Цит. съч., рис. 908 (75), 911 (77), обр. 329.

[49] Пак там, рис. 907 (Кат. № 73), обр. 328.

[50] Пак там, обр. 327 — Кат. № 72 и рис. 906, е представен неправилно като дъговиден (едностранна дъга). Лекото изкривяване на лявата страна се дължи на вторична деформация.

[51] Пак там, Кат. № 72, рис. 906, обр. 317.

[52] Kapitän. Greco-roman anchors, 392-393, fig. 9.

[53] Ibid.

[54] На практика представяме тази възстановка само за сведение. Лично ние предпочитаме двурогия вариант.

[55] Б. Димитров, К. Порожанов, Ат. Орачев. Цит. съч., Кат. № 100—104, рис. 934—938, обр. 341—343.

[56] G. Kapitän. Der Ankerfund, 14-16, 32.

[57] Ibid.

[58] S. Picozzi. Op. cit., 89-91.

[59] Още след победата на Митридат ремският флот заема господствуващо положение в черноморски води. Според Йосиф Флавий (I. Flav. De bel. 2, 16, 4) той се състои от 40 кораба. От посветителните надписи знаем, че той е съставен основно от либур-

ни — вж. например по този въпрос Б. Петерс. Морское дело в античных государствах Северного Причерноморья. М., 1982, 89—120 и цит. лит.

[60] G. Ucelli. Op. cit., 242 ff.

[61] G. Pruvot. Épave antique étrusco-punique? Antibes, 1971.

[62] Вж. и F. Benoit. Nouvelles épaves de Provence. — Gallia 16, 1958.

[63] Най-общо казано, нашите впечатления са, че този вид щокове, дори и да са влезли в експлоатация още през VI в. пр. н. е., са се развили основно в Западното Средиземноморие, като основно тяхното движение на Изток е свързано с римската експанзия. Именно затова приемаме за начална датата на проникването им в Черно море I в. пр. н. е.

Reconstructions d'ancres anciennes en pierre et en plomb de la collection du Musée de Šabla

A. Oračev, I. Oračeva

(Résumé)

A la fin de 1984 les auteurs ont élaboré une documentation technique: la reconstruction d'ancres anciennes avec des pièces d'ancre pour l'exposition de la collection du Musée dans la ville de Šabla, (région) de Tolboukhine. Les pièces d'ancre conservées dans ses fonds ont été découvertes lors de recherches sous-marines dans l'aquatorium du phare actuel de Šabla. Il semble que là se trouvait ledit „port carien“, marqué chez Pomponius Mela et dans le periple d'Arrian et le periple anonyme du Pont Euxin.

Grâce aux succès dernièrement obtenus par l'archéologie méditerranéenne subaquatique, les auteurs ont reconstruit les genres d'ancre suivants:

1. Ancre en pierre avec trois ouvertures. Les auteurs ont reconstruits deux cornes recourbées mobiles et un cable portant. Ce type d'ancres en pierre, eu égard à leur forme, grandeur, façonnement et disposition des ouvertures en comparaison avec les ancres méditerranéennes, peut être considéré comme étant typique de la mer Noire. Sur le littoral de Dobrudža, ce type d'ancres peut être lié avec ladite „variante littorale“ de la culture „Koslodjeni“ et datant du XIVe—XIIIe s. av. n. ère.

2. Jas en pierre bilatéralement arqué avec une rainure quadrilatérale. On a réconstruit une ancre bicorne en pierre et bois avec une jointure bilatérale. La jointure bilatérale est déjà proposée dans la littérature par G. Kapitän. On propose une reconstruction d'un épaissement de la verge à la jointure avec le jas à cause des raisons techniques et surtout à cause des reliefs des monnaies apolloniennes où l'épaississement apparaît clairement. A la base d'analogies méditerranéennes et des reliefs des monnaies apolloniennes ce type de jas en pierre dans la région de la mer Noire peut être daté du Ve s. av. n. ère.

3. Jas en plomb avec rainure en forme de П. On reconstruit une ancre bicorne en plomb et bois avec une jointure bilatérale. Parmi les jas en plomb, découverts aux bords de la mer Noire en Bulgarie, ce type semble être le plus archaïque. La datation approximative de ce type est VIe—Ve s. av. n. e.

4. Jas arqué en plomb avec ouverture. On réconstruit une ancre en plomb et bois bicorne avec une verge massive. Ce type est bien reconstruit à la base des pièces en bois conservées, découvertes dans la Méditerranée. En nous basant sur elles et sur les effigies des monnaies apolloniennes, nous considérons qu'il faut déjà rejeter les reconstructions qui prevoient des ligotages avec des cordes du jas à la verge. Ce type de jas dans la région de la mer Noire apparait probablement après la fin du Ve — IVe s. av. n. ère.

5. Jas en plomb avec ouverture et support pour la verge. On reconstruit une ancre en plomb et bois avec une verge massive. Dans la région de la mer Noire, au moins pour le moment, nous ne connaissons pas de serre-joints en plomb pour des ancres unicornes. Malgré celà, surtout en tant qu'illustration, nous avons présenté une ancre unicorne. Ce type de jas semble être représenté sur les monnaies apolloniennes. La forme rectangulaire du jas est la plus répandue dans les reliefs sur les monnaies apolloniennes du IVe jusqu'au IIe s. av. n. ère.

6. Jas en plomb en forme de boite/type C_1/d'apres la clasification de G. Kapitän. On ne présente que des schémas en principe, déjà proposés dans la littérature. Ce type de jas dans la région de la mer Noire apparait le plus vraisemblablement apres le I^{ers}. av. n. ère. sous l'influence romaine. En égard à la grandeur du jas on admet hypothétiquement qu'il ait appartenu à liburne militaire romaine

Материали и съобщения

Бронзови фигурки на конници и кончета от района на Нова Загора

ПЕТЪР ГОРБАНОВ, ТАТЯНА КЪНЧЕВА

В богатия фонд на Археологическия отдел на Градския исторически музей — Нова Загора, се пазят редица бронзови статуетки, непубликувани в основната си част[1]. Между тях има пет фигурки на конници и седем кончета.

1. *Конници* (кат. № 1—5, обр. 1—5).

Три от фигурките са намерени при обхождане на землищата на бившата Новозагорска околия и произхождат от античните селища при селата Руманя и Прохорово (кат. № 1, 3 и 5, обр. 1, 3 и 5), а кат. № 4, обр. 4 *а*, *б* — в античния пласт на Дипсизката селищна могила. Петата статуетка е намерена в землището на Ново село (кат. № 2, обр. 2).

В иконографско отношение петте бронзови фигурки на конници се отнасят към два типа. Към първия тип спада една от фигурките от Руманя (кат. № 1, обр. 1) с разперени встрани, почти под прав ъгъл ръце. Изображението на конника е съвършено схематично. Майсторът е предал отделни анатомични белези на тялото (предимно очите) чрез плитки врязвания. Ръцете са дадени съвсем обобщено, без да се

● *Обр. 1. Статуетка на конник от с. Руманя.*
Fig. 1. Statuette de cavalier du village de Roumania

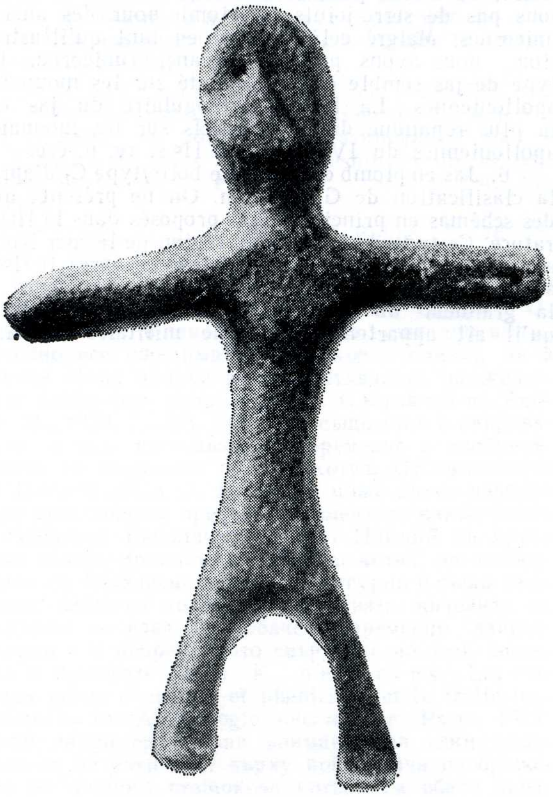

1

● *Обр. 2. Статуетка на конник от с. Ново село.*
Fig. 2. Statuette de cavalier du village Novo selo

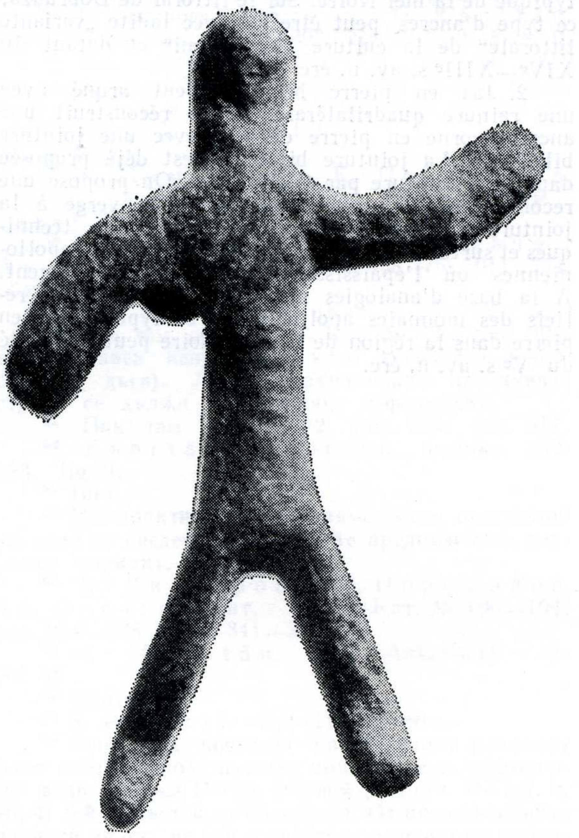

2

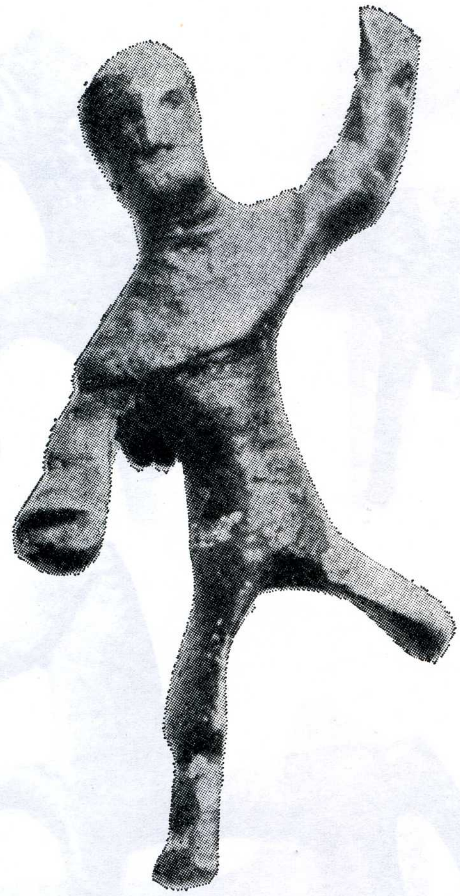

3

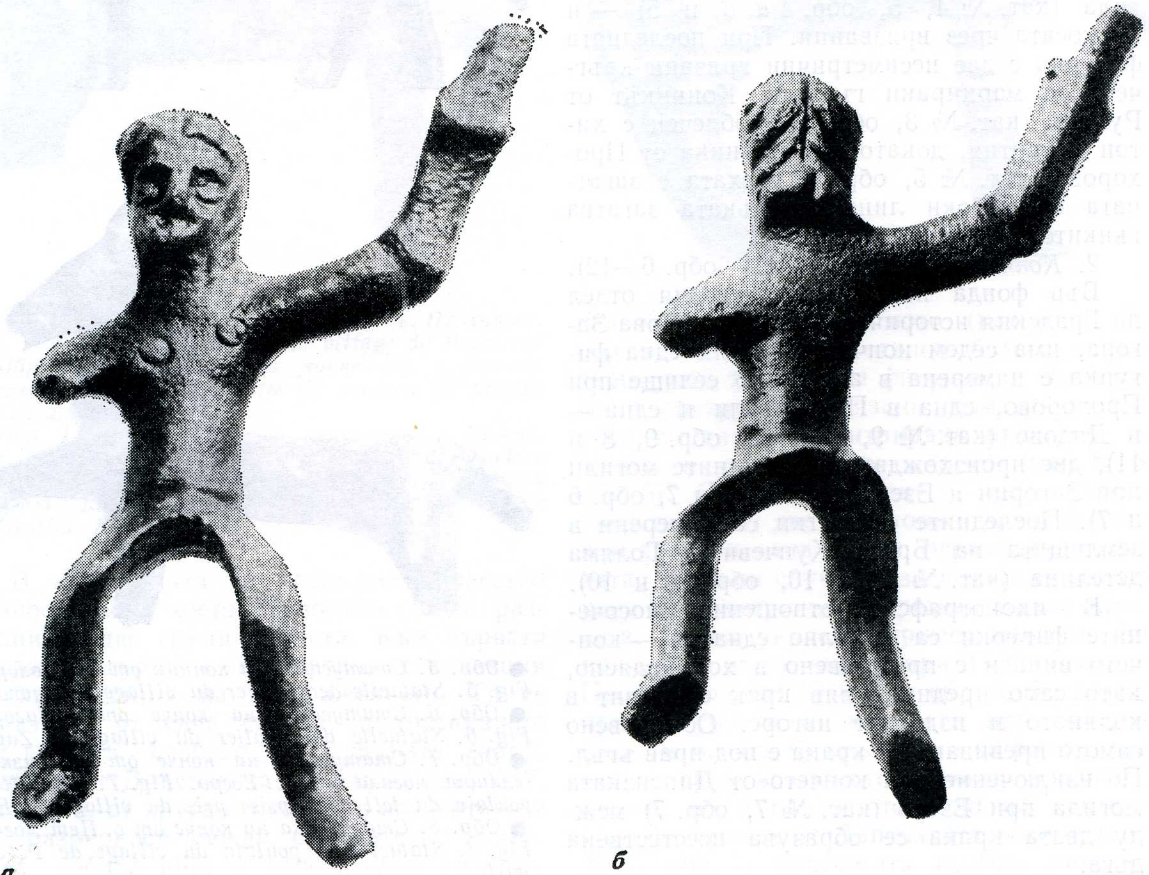

4 а б

● *Обр. 3. Статуетка на конник от с. Руманя. Fig. 3. Statuette de cavalier du village de Roumania*
● *Обр. 4. Статуетка на конник от Дипсизката селищна могила при с. Езеро. Fig. 4. Statuette de cavalier du tell de Dipsise près du village de Ezero: а) лице a) face; б) гръб б) dos*

отделят дланите и пръстите. Краката са разкрачени, с широка дъговидна извивка между тях.

Вторият тип фигурки се характеризира преди всичко с позата на ръцете. Дясната ръка е винаги спусната надолу, а другата, превита в лакътя, е вдигната нагоре, като дланта ѝ е свита в юмрук (статуетката от Руманя — кат. № 3, обр. 3) или е вдигната нагоре в позата „benedictio latina" (фигурката от Дипсизката могила при с. Езеро, кат. № 4, обр. 4 *а*, *б*). Като вариант от този тип смятаме фигурката от Ново село (кат. № 2, обр. 2). Тук лявата ръка е вдигната отново нагоре, но дланта е предадена чрез плоско сплескване и не е нито свита в юмрук, нито в споменатата поза на „benedictio latina". При това тук виждаме известно влияние на първия иконографски тип — дланта е третирана твърде схематично. Друг вариант на същия тип виждаме във втората статуетка от Прохорово (кат. № 5, обр. 5). Дясната ръка е спусната надолу, а лявата е встрани.

Характерен белег на фигурките от втория тип е, че главата е представена с де-

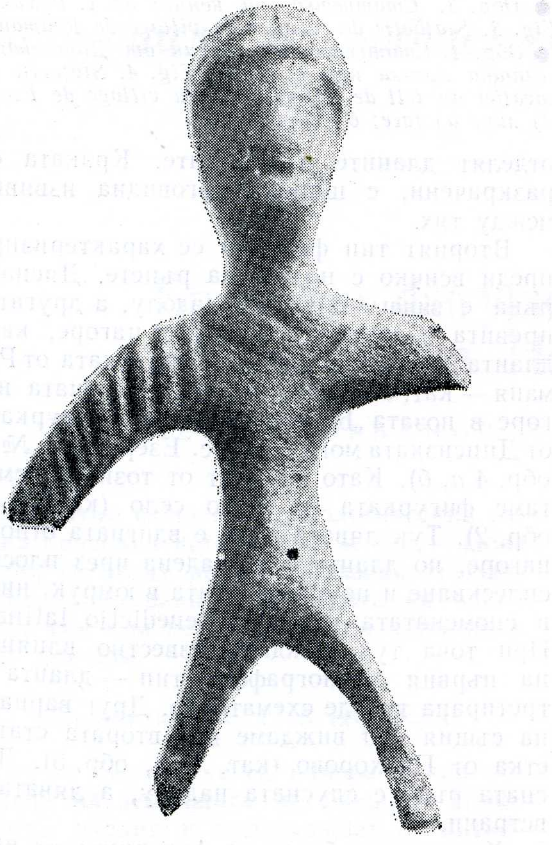
5

тайлиране на очите, носа и устата, а при фигурките от Прохорово и Дипсизката могила (кат. № 4, 5, обр. 4 *а*, *б* и 5) — и на косата чрез врязвания. При последната фигурка с две несиметрични врязани кръгчета са маркирани гърдите. Конникът от Руманя (кат. № 3, обр. 3) е облечен с хитон и мантия, докато при конника от Прохорово (кат. № 5, обр. 5) дрехата е загатната с дълбоки линии и ръката загатва гънките на дрехата.

2. *Кончета* (кат. № 6—12, обр. 6—12).

Във фонда на Археологическия отдел на Градския исторически музей — Нова Загора, има седем кончета. От тях една фигурка е намерена в античното селище при Прохорово, една в Пет могили и една — в Дядово (кат. № 9, 8 и 11, обр. 9, 8 и 11), две произхождат от селищните могили при Загорци и Езеро (кат. № 6 и 7, обр. 6 и 7). Последните статуетки са намерени в землищата на Братя Кунчеви и Голяма детелина (кат. № 12 и 10, обр. 12 и 10).

В иконографско отношение посочените фигурки са напълно еднакви — кончето винаги е представено в ход надясно, като само предният ляв крак е превит в коляното и издигнат нагоре. Обикновено самото превиване на крака е под прав ъгъл. По изключение при кончето от Дипсизката могила при Езеро (кат. № 7, обр. 7) между двата крака се образува неестествена дъга.

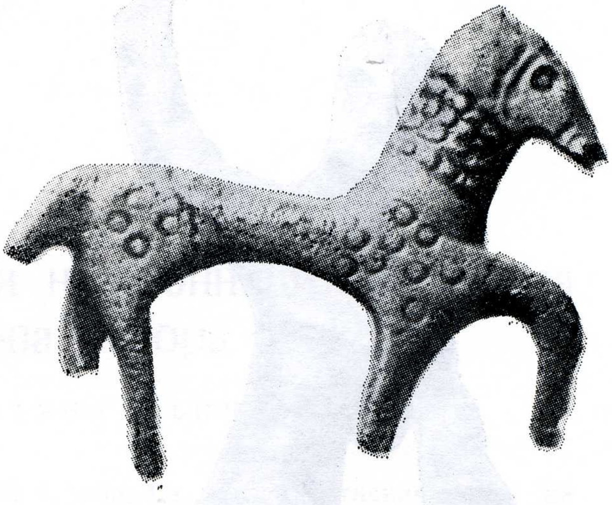
6

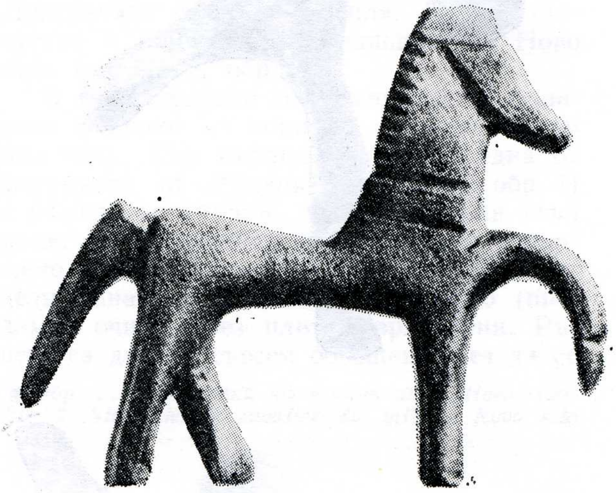
7

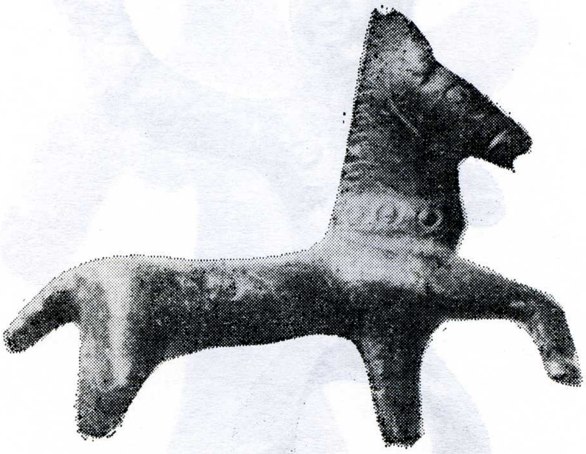
8

● *Обр. 5. Статуетка на конник от с. Прохорово. Fig. 5. Statuette de cavalier du village de Prohorovo* ● *Обр. 6. Статуетка на конче от с. Загорци. Fig. 6. Statuette de cavalier du village de Zagorci* ● *Обр. 7. Статуетка на конче от Дипсизката селищна могила при с. Езеро. Fig. 7. Statuette de poulain du tell de Dipsise près du village de Ezero* ● *Обр. 8. Статуетка на конче от с. Пет могили. Fig. 8. Statuette de poulain du village de Pet moguili*

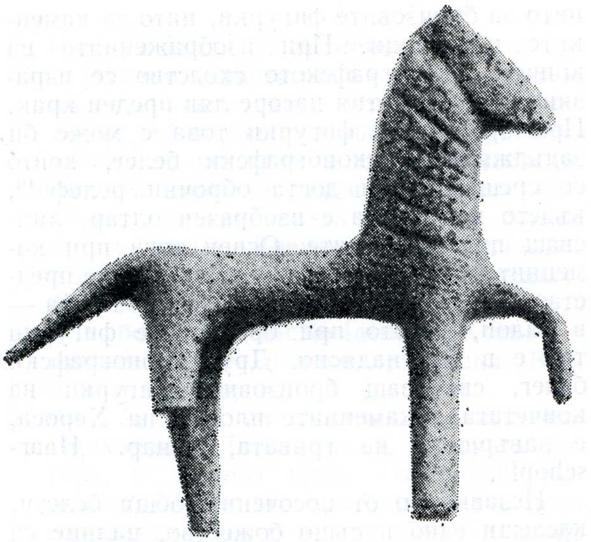

9

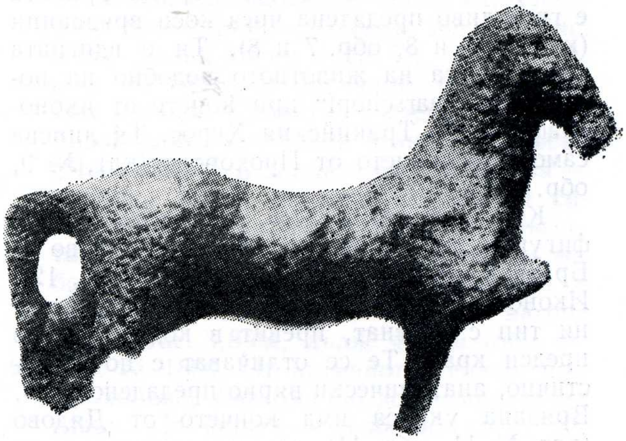

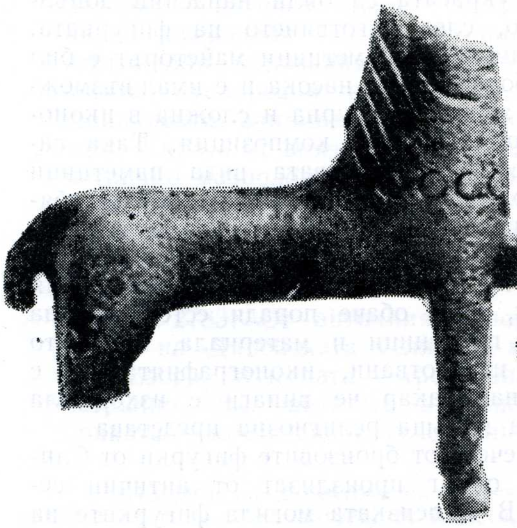

11

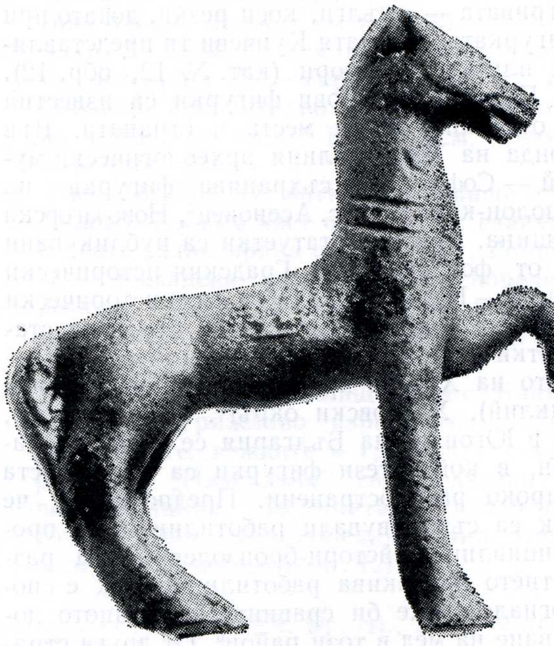

Обр. 9. Статуетка на конче от с. Прохорово. Fig. 9. Statuette de poulain du village de Prohorovo ● *Обр. 10. Статуетка на конче от с. Голяма детелина. Fig. 10. Statuette de poulain du village de Goljama detelina* ● *Обр. 11. Статуетка на конче от с. Дядово. Fig. 11. Statuette de poulain du village de Djadovo* ● *Обр. 12. Статуетка на конче от с. Братя Кунчеви. Fig. 12. Statuette de poulain du village de Bratja Kunčevi*

В изработката се наблюдава известно разнообразие, което позволява да се разграничат две групи кончета. Към първата спадат фигурки с подчертана стилизация и схематизация на изображението. Тя се изразява, от една страна, в третирането на главата, особено на муцуната (напр. кончето от Дипсизката могила — кат. № 7, обр. 7), а, от друга страна — в подчертаната несъразмерност между сравнително широката, набита шия и относително тясното, слабо тяло на животното (кат. № 6—9, обр. 6—9). Вторият стилов белег, характеризиращ тази група фигурки, е богатата, често претрупана врязана геометрична украса по тях, концентрирана предимно по шията и по-рядко по тялото (кат. № 6, обр. 6). Основен елемент в тази украса представляват две или повече врязани коси или хоризонтални линии, ограничаващи полета. В някои случаи тези полета са запълнени от симетрично подредени малки кръгчета. Такава украса например виждаме при кончетата от селищата при Пет могили и Прохорово (кат. № 8 и 9, обр. 8, 9), докато при фигурката от могилата при Загорци (кат. № 6, обр. 6) кръгчетата са разположени не само в полетата, между врязаните линии, но и по цялото тяло на кончето. При фигурката от Дипсизката могила (кат. № 7, обр. 7) кръгчетата изобщо липсват, и украсата се състои само от две врязани линии в долния край на шията.

При кончетата от тази група гривата е грижливо предадена чрез коси врязвания (кат. № 7 и 8, обр. 7 и 8). Тя е вдигната над главата на животното подобно на познатата “Haarschopf“ при конете от иконографията на Тракийския Херос. Тя липсва само при кончето от Прохорово (кат. № 9, обр. 9).

Към втората група принадлежат три фигурки от Голяма детелина, Дядово и Братя Кунчеви (кат. № 11, 12, обр. 11, 12). Иконографски те спадат към познатия ни тип с вдигнат, превит в коляното ляв преден крак. Те се отличават с по-реалистично, анатомически вярно предадено тяло. Врязана украса има кончето от Дядово (кат. № 11, обр. 11), където по шията личи пояс от симетрично разположени кръгчета, а гривата — с дълги, коси резки, докато при фигурката от Братя Кунчеви тя представлява плитки канелюри (кат. № 12, обр. 12).

Подобни бронзови фигурки са известни и от много други места в страната. Във фонда на Националния археологически музей — София, се съхранява фигурка на Аполон-конник от с. Асеновец[2], Новозагорска община. Подобни статуетки са публикувани и от фондовете на Градския исторически музей — Казанлък[3], и Окръжния исторически музей — Ямбол[4]. Аналогични бронзови статуетки на конници са намерени и в светилището на Хероса при с. Лозен (бивше Дийниклий), Хасковски окръг[5]. Струва ни се, че в Югоизточна България се очертава район, в който тези фигурки са били доста широко разпространени. Предполагаме, че тук са съществували работилници на провинциални майстори-бронзолеяри. За развитието на такива работилници тук е спомогнало може би сравнително ранното добиване на мед в този район[6]. От друга страна, култът към Тракийския конник в този район е засвидетелствуван с редица паметници, обнародвани отдавна[7], както и в поново време[8].

Бронзовите фигурки имат подчертано иконографско сходство с плочките на конника. При бронзовите конници то се изразява във вдигането на дясната ръка — поза, позната ни и от каменните оброчни паметници[9], както и превиването на тази ръка в “benedictio latina”, което не е задължително нито за бронзовите фигурки, нито за каменните паметници. При изображенията на кончета иконографското сходство се изразява във вдигнатия нагоре ляв преден крак. При бронзовите фигурки това е може би задължителен иконографски белег, който се среща и при доста оброчни релефи[10], където под крака е изобразен олтар, липсващ при фигурките. Освен това при каменните паметници обикновено конят е представен с двата вдигнати предни крака — в галоп, докато при бронзовите фигурки той е в ход надясно. Друг иконографски белег, свързващ бронзовите фигурки на кончетата с каменните плочки на Хероса, е завършека на гривата, т. нар. „Haarschopf”.

Независимо от посочените общи белези, касаещи едно и също божество, налице са и немалко различия. По принцип при бронзовите фигурки се наблюдава много по-опростена иконографска схема, което сигурно се дължи на обстоятелството, че те са били изливани в калъпи. Някои елементи на украсата са били нанасяни допълнително, след изготвянето на фигурката. При каменните паметници майсторът е бил по-свободен в тази насока и е имал възможност и за многофигурна и сложна в иконографско отношение композиция. Така самото естество на двата вида паметници (бронзови фигурки и каменни плочки) обяснява различията им. Смятаме, че и двата вида паметници са оброчни и са поднасяни в дар на един и същи бог — Тракийския конник, като обаче поради естеството на самите паметници и материала, от който те са изработвани, иконографията им е различна, макар че винаги е изхождала от една и съща религиозна представа.

Повечето от бронзовите фигурки от Сливенски окръг произлизат от антични селища. В Дипсизката могила фигурките на конника и на конче са намерени в античен пласт, и то заедно с фрагменти от плочки на Тракийския конник[11]. Поради малките си размери те спадат към т. нар. подвижни паметници и лесно могат да попаднат вън от първоначалното си местонахождение или от работилницата, в която са били изработвани. Във всеки случай както каменните плочки, така и бронзовите фигурки на конници и кончета спадат към оброчните дарове, свързани с почитането на Тракийския конник.

Каталог

I. Фигурки на конници.

1. Инв. № 1799. От античното селище при с. Руманя. Схематично предадени, разперени встрани ръце. Вис. 4,2 см (обр. 1).
2. Инв. № 1805. От землището на Ново село. Дясната ръка е спусната надолу, лявата — свита в лакътя и вдигната нагоре. Дланта предадена чрез сплескване. Вис. 5,2 см (обр. 2).

3. Инв. № 1802. От античното селище при с. Руманя. Лявата ръка е свита в юмрук, дясната — отпусната надолу. Чрез релефен ръб на дясната ръка е разграничен хитона от наметало. Вис. 4,5 см (обр. 3).
4. Инв. № 2058. От античния пласт (I—IV в.) на Дипсизката селищна могила при с. Езеро. Дясната ръка е счупена в горната си част, спускала се е надолу. Лявата ръка е вдигната нагоре и дланта е в поза „benedictio latina“. Косите — предадени чрез плитки врязвания. Вис. 5 см (обр. 4 *а*, *б*).
5. Инв. № 1796. От античното селище при Прохорово. Лявата ръка, вдигната нагоре, и десният крак — отчупени. Облеклото, загатнато при шията чрез коси вдлъбнати линии, косите означени също с линии. Вис. 5 см (обр. 5).

II. Фигурки на кончета

6. Инв. № 1806. От селищната могила при Загорци — античен пласт. Анатомично вярно предадени очи и ноздри. Две вертикални врязвания над очите. По шията — успоредни коси резки, отделящи ленти, запълнени с врязани кръгчета. Украса от врязани кръгчета, несиметрично разположени по тялото. Десният вдигнат преден крак — с добре предадено копито, останалите три крака — отчупени. Вис. 3 см, дълж. 4 см (обр. 6).
7. Инв. № 2783. От античния пласт (I—IV в.) на Дипсизката селищна могила при Езеро. Муцуната — третирана геометрично, със загатнато врязано око. Гривата — предадена с успоредни, коси врязвания и завършва горе с плоско предаден трапецовиден израстък. Предният десен крак — издигнат нагоре. Вис. 4 см, дълж. 4,6 см (обр. 7).
8. Инв. № 1907. От античното селище при Пет могили. Гривата — предадена с хоризонтални, успоредни резки и с плосък „Haarschopf“. В долната част на шията — релефна лента, украсена с пояс от симетрично разположени врязани кръгчета. Тялото — предадено сравнително добре. Краката са отчупени, запазен е само предният, десен, вдигнат нагоре крак. Вис. 3,8 см, дълж. 4,6 см (обр. 8).
9. Инв. № 1800. От античното селище при Прохорово. Анатомично добре предадена глава. По шията — дълбоки, коси, успоредни нарези, между които — врязани кръгчета. Левият заден крак — отчупен. Вис. 3,8 см, дълж. 5 см (обр. 9).
10. Инв. № 1804. От землището на с. Голяма детелина. Без украса. Краката са отчупени. Сравнително съразмерно и точно предадено тяло. Вис. 4,6 см, дълж. 5 см (обр. 10).
11. Инв. № 1801. От античното селище при Дядово. Голяма част от шията с главата и двата задни крака са отчупени. Гривата — предадена с дълбоки, успоредни резки и е украсена с пояс от симетрично разположени кръгчета. Вис. 3,5 см, дълж. 4,3 см (обр. 11).
12. Инв. № 1798. От землището на с. Братя Кунчеви. Грижливо изработена статуетка. Очите, веждите и гривата — с характерен „Haarschopf“ са предадени с плитки линии. На шията — украса от точки между две успоредни линии. Вис. 6 см, дълж. 5,8 см (обр. 12).

---

[1] Благодарим на директора на Градски исторически музей — Нова Загора, М. Кънчев, че ни разреши да публикуваме фигурките. Няколко бронзови паметници са публикувани от Н. Койчев. Могилни находки от Новозагорския музей. Могилна находка от Дебелт. — Сборник в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958, с. 473. В друга статия ще се занимаем с другите фигурки от музея.

[2] L. Ognenova-Marinova. Les statuettes en bronze du Musée National à Sofia. (Statuettes du culte). S., 1975, p. 42, N 17.

[3] Г. Табакова-Цанова. Дребна пластика в Казанлъшкия музей. — МПК, 2—3, 1967, 54—57, № 9—14.

[4] Н. Танчева-Василева. Антични бронзови статуетки в ОИМ — Ямбол. — Известия на музеите в Югоизточна България, 4, 1981, с. 4 сл.

[5] Г. Кацаров. Тракийското светилище при с. Дийниклий. — ГПлНБМ, 1925, с. 162 сл.; L. Ognenova-Marinova. Op. cit., 50-52, N 31—32, 35—37.

[6] Е. Н. Черных. Горное дело и металургия в древнейшей Болгарии. С., 1978, с. 40.

[7] G. Kazarov. Die Denkmäler des Thrakischen Reitergottes in Bulgarien. Budapest, 1938; Д. П. Димитров. Антични паметници от Стара Загора и нейната околност. — ИБАИ, 6, 1932—1933, 309—310.

[8] Б. Борисов. Оброчни паметници на тракийския конник от околностите на Н. Загора. — Векове, 1981, 1, 73—76.

[9] Това важи особено за паметниците от втората група. — Kazarov. Op. cit., 6-7. Относно „benedictio latina“ вж Ibid., S. 7.

[10] Б. Борисов. Непубликувани оброчни плочки на тракийския конник от музея в Нова Загора. — Thracia antiqua, 7, 1980, 15-44.

Figurines en bronze de cavaliers et de poulains du département de N. Zagora

P. Gorbanov, T. Kăntčeva

(Résumé)

Les auteurs étudient 12 figurines en bronse non publiées de cavaliers et de poulains du fonds du Musée historique municipal — Nova Zagora. La classification des figurines est faite sur la base de traits iconographiques et stylistiques. On souligne qu'indépendamment des différences dans l'iconographie et le style de ces figurines en bronze et plaques rituelles du cavalier thrace, il s'agit de monuments rituels, consacrées à une seule et même divinité — le cavalier thrace.

Късноантичен некропол край град Кърджали

ЦВ. ДРЕМСИЗОВА-НЕЛЧИНОВА

През 1977 г. се наложи да започнем разкопаването на една могила в западната окрайнина на квартал Веселчани, град Кърджали, поради обстоятелството, че югоизточната ѝ част попадаше в парцел, в който предстоеше да се строи детски дом. В продължение на три летни кампании разкопахме част от южната периферия[1]. Тук неочаквано попаднахме на некропол (обр. 1). От сведения на местни жители узнахме, че гробове (скелети и керамични съдове) са били открити при прокарване на пътя за лозята, който е отсякъл част от могилата, както и при обработването на лозята, разположени южно от нея.

В резултат на разкопките бяха проучени 36 гроба (обр. 2). Местата на гробовете бяха очертани от ломени и речни камъни, наредени в кръгове или елипси (обр. 3). Употребени бяха камъни с различна големина. Кръговете имаха диаметри от 3,20 м до 1,30 м, а елипсите 3,70×3,20 м, 2,50 м×1,80 м, 2,30 м×1,20 м и пр. В центъра или малко встрани от центъра им бяха поставени една или две плочи. Съоръженията от кръгове и елипси бяха гъсто наредени, често едни от други с малки разстояния между тях, а в някои случаи те се застъпваха. Така каменните пояси на гробове 2, 3, 6, 20 и 24 лежаха над 1, 7,

● *Обр. 1. Могилата и некропола. Fig. 1. La colline et la nécropole*

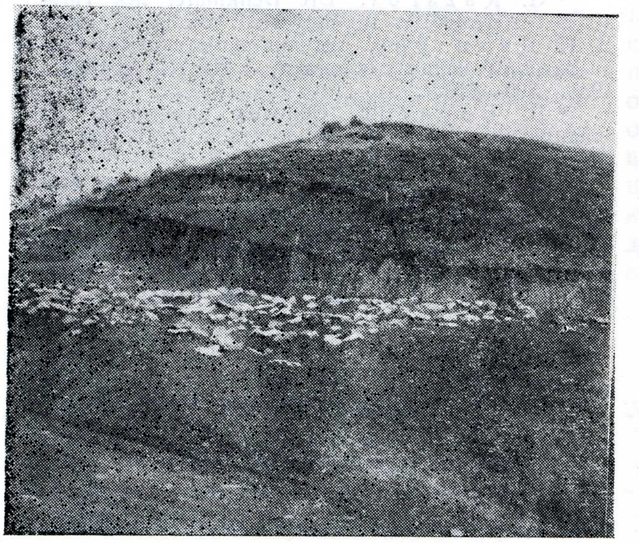

1

● *Обр. 3. Каменните пояси над гробовете. Fig. 3. Ceintures en pierre au-dessus des tombeaux*

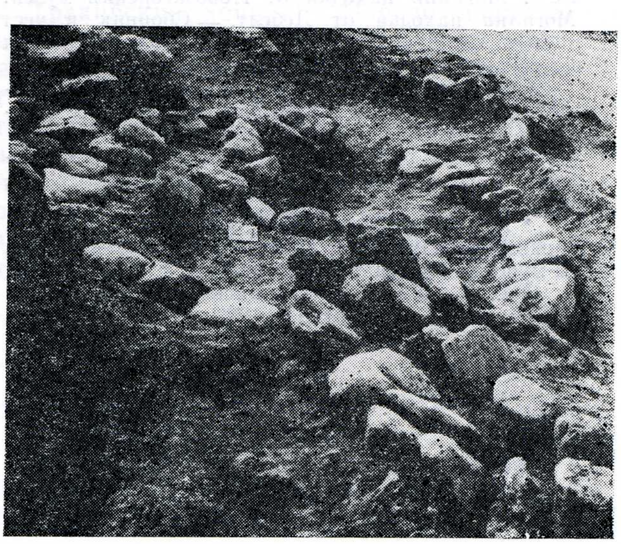

3

2

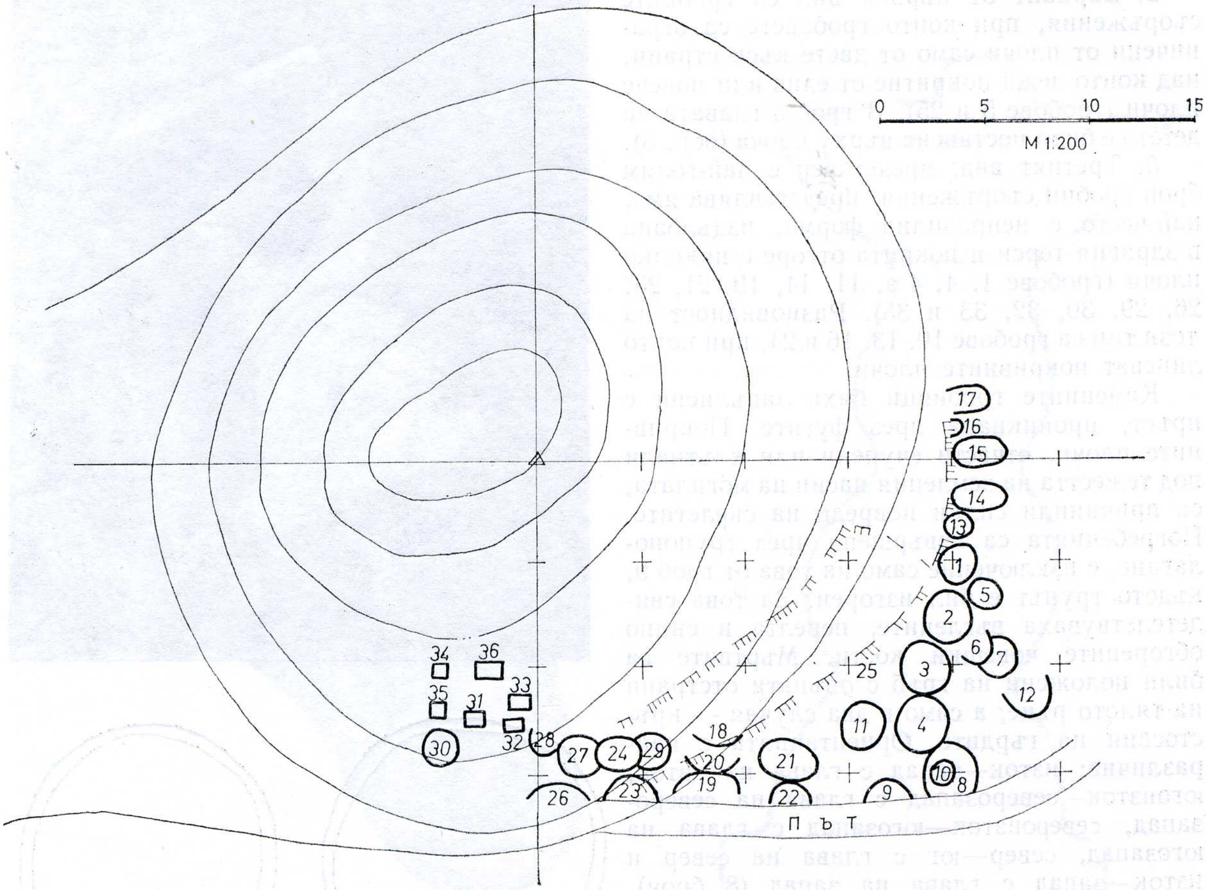

● *Обр. 2. Ситуация на гробовете. Fig. 2. Situation des tombeaux*
● *Обр. 4. Гроб 8. Fig. 4. Tombeau 8*

4

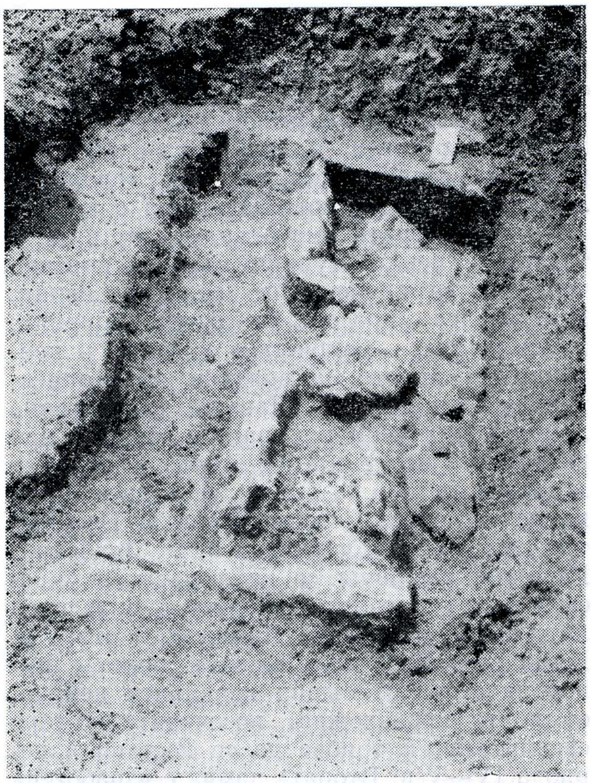

12, 29, което говореше, че те са били очертани по-късно. Трябва да отбележим, че няколко каменни пояса в южните си части бяха разрушени от прокарания път. На мястото на гроб 8 открихме площадка от плочести камъни с размери 1,60 м×1 м. Непосредствено до нея се намериха части от паница, работена на ръка. Фактът, че въпросната площадка беше само на 0,20 м дълбочина под сегашното ниво, допуска, че някога тя е била на самата повърхност.

Погребенията разкрихме на дълбочина от 0,30 м до 0,90 м. Установихме следните видове гробни съоръжения:

1. Към първия вид принадлежат гробове, изградени от плочи във форма на правоъгълник или удължен трапец (обр. 4). Обикновено за късите страни са използувани по една плоча, а за дългите — по една (за детските гробове) и по няколко за възрастните. За покритие са използувани също плочи. Поради неправилната форма на плочите, употребени в състоянието, в което са били отцепени, без допълнителна обработка, при строежа на гробовете са се получили фуги. Последните бяха запълнени с по-дребни камъни или с допълнително поставени плочи. Дебелината на плочите е от 0,08 м до 0,12 м. Подът е пръст. Към тази група се отнасят гробове 2, 3, 8, 17, 18, 20, 31, 35 и 36.

2. Вариант от първия вид са гробните съоръжения, при които гробовете са ограничени от плочи само от двете къси страни, над които лежи покритие от една или повече плочи (гробове 5 и 25). В гроб 5 главата на детето е била поставена върху плоча (обр. 5).

3. Третият вид, представен с най-голям брой гробни съоръжения, представлява яма, най-често с неправилна форма, издълбана в здравия терен и покрита отгоре с няколко плочи (гробове 1, 4, 4 а, 11, 14, 19, 21, 23, 26, 29, 30, 32, 33 и 35). Разновидност на този тип са гробове 10, 13, 16 и 24, при които липсват покривните плочи.

Каменните гробници бяха запълнени с пръст, проникнала през фугите. Покривните плочи, отчасти счупени или хлътнали под тежестта на земления насип на могилата, са причинили силни повреди на скелетите. Погребенията са извършени чрез трупополагане, с изключение само на това от гроб 9, където трупът е бил изгорен. За това свидетелствуваха въглените, пепелта и силно обгорените човешки кости. Мъртвите са били положени на гръб с опънати отстрани на тялото ръце, а само в два случая — кръстосани на гърдите. Ориентацията е най-различна: изток—запад с глава на изток, югоизток—северозапад с глава на северозапад, североизток—югозапад с глава на югозапад, север—юг с глава на север и изток—запад с глава на запад (8 броя).

Погребенията принадлежат на деца, на млади и възрастни индивиди. Погребален инвентар, състоящ се от лични вещи и гробни дарове, имаше само в пет гроба (4, 4 а, 8, 9 и 24). Личните вещи са гердани от стъклени мъниста, гривни и бронзови фибули. Мънистата са плоски с кръгла форма, сферични и цилиндрични с жълт, розов и тъмносин цвят и с диаметър от 0,025 м до 0,08 м. Мъниста от този вид се срещат твърде често в женски гробове[2]. Трите гривни са изработени от бронз. Имат кръгло сечение с диаметър 0,04 м. Краищата на двете гривни завършват с ромбовидни плочки, имитиращи глави на змии, а третата — с правоъгълни (обр. 6). Напълно идентични гривни са открити в некропола край град Плевен, произхождащ от IV в.[3] Фибулите, намерени в гробове 4 а и 8, са силно фрагментирани и не позволяват да получим представа за тяхната форма.

В гробове 9 и 24 бяха намерени по една лампа, в гроб 1 няколко къса от лампичка, а при повечето от останалите погребения бяха пръснати късове от керамични съдове.

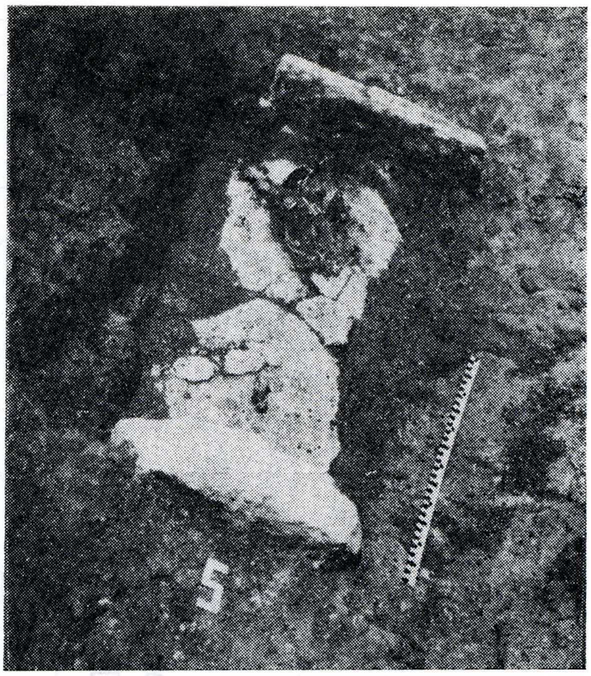

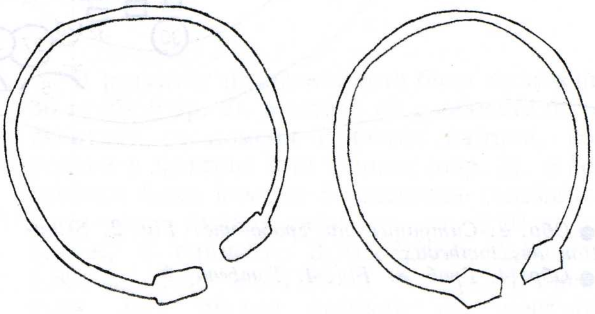

6

●Обр. 5. Гроб 5. Fig. 5. Tombeau 5

● Обр. 6. Гривни от гробове 4 а и 8. Fig. 6. Bracelets des tombeaux 4a et 8

Едната лампа е изработена от фина глина с яркочервен цвят (обр. 7). Има кръгъл диск и силно удължен фитилник. Снабдена е с малка дръжка във вид на плътен конусообразен израстък. Има дължина 0,11 м, диаметър 0,064 м и височина 0,03 м. В конкавния диск е представен бюст на жена, излизащ от лунен сърп. Косата е стилизирана, предадена чрез врязани успоредни линийки, а над челото завършва с кръгла украса. На врата има огърлица от кръгли топчета — перли. Лунният сърп е с врязани чертици, ограничени от релефни ивици. Плещите са украсени от двойни спирали, а между тях — ромбчета с дупчица в центъра. На дъното са врязани две концентрични окръжности. Напълно аналогична лампа по размери и украса е открита при разкопките на атинската агора[4]. Издателят я датира от V в. и смята, че е внесена от някое ателие от Северна Африка. Подобни три лампи са публикувани от Р. Делбрюк[5]. Известни различия се наблюдават в украсата върху плещите. Образът е определен като бюст на Фауста. Лампите са от IV в. Няма съмнение, че и нашата лампа е импортна стока от същия керамичен център, от който произхождат посочените по-горе екземпляри, и трябва да се постави в периода IV—V в. Втората лампа е изработена

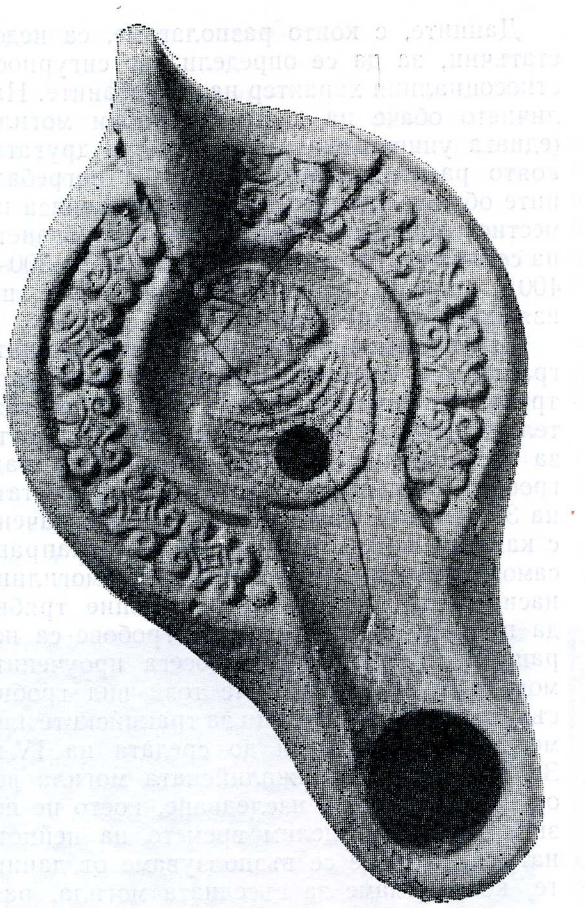

●*Обр. 7. Лампа от гроб 9. Fig. 7. Lampe du tombeau 9*

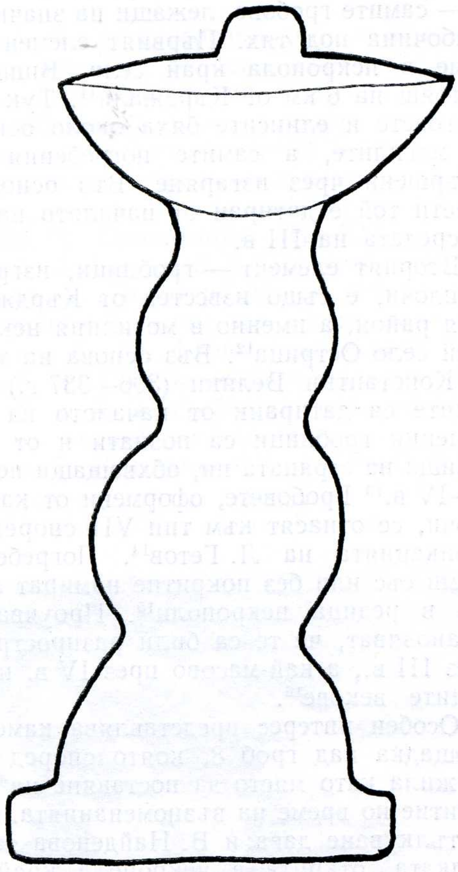

8

●*Обр. 8. Лампа от гроб 24. Fig. 8. Lampe du tombeau 24*

от песъчлива глина с червен цвят (обр. 8). Тя има форма на конусообразна отворена чаша. В центъра ѝ се издига цилиндричен фитилник с три дупчици в основата. Тя има диаметър 0,078 м и височина 0,038 м. Снабдена е със сложно профилирана подставка, висока 0,09 м. Близки по вид лампи са открити в римската вила край село Мадара[6] и в Голямата пещера[7] при същото село, произхождащи от IV в. Разликата е, че те са поставени върху ниски столчета. Подобни лампи са известни и от Херсонес от същия период[8]. От третата лампа е запазена горната половина от диска с къса плътна дръжка. Изработена е от пластична глина с яркочервен цвят. В диска има цветен орнамент — листовидна розета, а върху плещите — вписани един в друг триъгълници, ограничени от две успоредни линии. Лампата има диаметър 0,06 м. По форма и орнамент тя стои близо до лампичката, произхождаща от могилата край село Дъбово от погребението, датирано от периода II—IV в.[9] Подобни екземпляри се срещат твърде често в антични и късноантични селища и некрополи.

Керамиката, намерена в гробовете или в насипа около тях, е силно фрагментирана. Тя произхожда от панички, гърненца, амфоровидни стомни (предимно дръжки). Болшинството от тях са източени от песъчлива глина с керемиденочервен цвят. Фрагментираното гърненце от гроб 1, както още няколко къса, са изработени от пластична глина, покрити с червен фирнис. Споменатите фрагменти от домашна керамика намират аналогичен материал в редица селища и некрополи, съществували в периода II—IV в.[10] Намериха се и късове от съдове, работени на ръка. Те произхождат от паници с конусообразна форма, в които ясно личат традициите на керамиката от предримската епоха.

Трябва да отбележим и една златна монета от византийския император Зенон (479—491 г.), открита в насипа на един от изкопите, направен в миналото. Възможно е тази монета да произхожда от разрушеното погребение, на чиито останки попаднахме в споменатия изкоп. От него бяха запазени долните кости от краката. Ориентацията на мъртвия е била изток—запад с глава на запад. Гробът е бил изкопан в насипа на могилата.

Разкритият некропол край град Кърджали представлява особен интерес, тъй като при него установяваме съчетанието от два елемента. От една страна, каменните пояси, обозначаващи мястото на гроба, а, от друга — самите гробове, лежащи на значителна дълбочина под тях. Първият елемент срещаме в некропола край село Вишеград, отстоящ на 6 км от Кърджали[11]. Тук обаче кръговете и елипсите бяха около основите на могилите, а самите погребения бяха извършени чрез изгаряне. Въз основа на монети той е датиран от началото на II в. до средата на III в.

Вторият елемент — гробници, изградени от плочи, е също известен от Кърджалийския район, а именно в могилния некропол край село Острица[12]. Въз основа на монети от Константин Велики (306—337 г.) гробниците са датирани от началото на IV в. Каменни гробници са познати и от други краища на страната ни, обхващащи периода II—IV в.[13] Гробовете, оформени от каменни плочи, се отнасят към тип VII според класификацията на Л. Гетов[14]. Погребенията в ями със или без покритие намират аналогии в редица некрополи[15]. Проучванията установяват, че те са били разпространени през III в., а най-масово през IV в. и следващите векове[16].

Особен интерес представлява каменната площадка над гроб 8, която според нас е служила като място за поставяне на храна и питие по време на възпоменанията. Същото тълкуване дава и В. Найденова за площадката, открита в некропола край село Гела, която за разлика от нашите е направена от керамични фрагменти[17]. Смятаме, че същото предназначение са имали и плочестите камъни, които бяха поставени в средата на каменните пояси. Подобни малки площадки, но изградени от тухли, срещаме при погребенията в могила 3 в некропола при село Чернозем, Пловдивски окръг[18].

Във връзка с ритуалите, съпровождащи погребенията, трябва да отбележим следните особености:

1. Липсата на погребален инвентар в болшинството гробове. Обяснението на този факт можем да търсим в промените на религиозните вярвания, настъпили вследствие християнизирането на населението. Тази мисъл се подкрепя и от възприетия начин на погребение — трупополагане на мъртвите с ориентация изток—запад и с глава на запад, или с известни отклонения, в зависимост от сезона, както го изисква християнската религия.

2. Поставянето на късчета желязна руда (гробове 30, 31, 32 и 33). Фактът, че те са намерени в детски гробове, допуска, че те са служили за игране.

3. Наличието на въгленчета в гробове 30, 31 и 32.

Данните, с които разполагаме, са недостатъчни, за да се определи със сигурност етносоциалния характер на погребаните. Наличието обаче на двете надгробни могили (едната унищожена в миналото, а другата, която разкопаваме), свързани с погребалните обичаи на траките, говорят в полза на местно тракийско население. Проучването на селището, което се намира на около 300—400 м западно от некропола, в нивите, ще изясни по-точно този въпрос.

Във връзка с определяне хронологичните граници на съществуването на некропола трябва да имаме предвид редица обстоятелства. Преди всичко се поставя въпросът за съотношението между некропола и надгробната могила. Както видяхме, местата на 30 гроба от разкритите 36 са обозначени с каменни пояси, което може да се направи само в свободна, незатрупана от могилния насип площ. При това положение трябва да приемем, че споменатите гробове са по-ранни от могилата. От досега проучените могили е установено, че този вид гробни съоръжения, характерни за тракийските племена, е практикуван до средата на IV в. За съжаление кърджалийската могила все още е в процес на изследване, което не позволява да определим времето на нейното натрупване. Ще се възползуваме от данните, които имаме за съседната могила, разрушена при изравняване на терена за игрище. Въз основа на находките, открити в нея и преди всичко на златната плочка с образа на оранта, могилата може да се датира от началото до средата на IV в. Около това време трябва да е била насипана и разкопаваната от нас могила. В такъв случай гробовете, оградени от каменни пояси, ще трябва да отнесем преди тази дата. В подкрепа на тази датировка се явяват и посочените аналогии в характера на гробните съоръжения и находките (бронзовите гривни, лампите, керамиката). Обстоятелството, че няколко каменни пояса са очертани върху по-ранни, идва да подскаже, че некрополът е съществувал по-дълъг период. Най-ранен е гроб 9, където погребението е било извършено чрез изгаряне. Въз основа на лампичката той може да се датира от началото на IV в. Някои от разрушените в миналото гробове могат да се отнесат към края на III в., съдейки по фрагментите от керамични съдове, пръснати в лозята. Некрополът е продължил да функционира и след като могилата е била натрупана, както показват откритите в нейния насип гробове (от № 31 до № 36). Златната монета от император Зенон по неоспорим начин свидетелствува за крайната дата на некропола.

Каталог на гробовете

Гроб 1. Каменен пояс. В средата плосък камък. На дълбочина 0,85 м две плочи, а под тях — скелет на дете, силно повреден. Ориентация С—Ю. Фрагменти от лампичка, гърненце и каничка със сив цвят.

Гроб 2. На дълб. 0,75 м гроб от плочи. Възрастен индивид. Ориентация С—Ю. Скелетът силно повреден.

Гроб 3. На дълб. 0,75 м гроб, оформен от плочи, с трапецовидна форма. Скелет на дете, повреден. Ориентация СЗ—ЮИ.

Гроб 4. На дълб. 0,85 м гроб, издълбан в терена и покрит с плочи. Скелет на млад индивид. Черепът смачкан, а останалите кости разместени. Ориентация СИ—ЮЗ. До черепа 24 стъклени мъниста.

Гроб 4 а. Северозападно от гроб 4 и отчасти застъпен от него. Гроб-яма, покрит с плочи. Скелет на млад индивид. Черепът обърнат надясно, а ръцете — успоредно на тялото. Около черепа 5 мъниста, на дясната ръка — бронзова гривна, а около шийните прешлени — фрагментирана фибула (обр. 9). Ориентация СИ—ЮЗ.

Гроб 5. На дълб. 0,40 м гроб, оформен от плочи. Силно разрушен скелет на дете. Главата е била поставена върху плоча. Ориентация С—Ю. Главата на север.

Гроб 6. Под каменните кръгове на гробове 2 и 3. Погребението разрушено. Късове от керамични съдове.

Гроб 7. Под каменния пояс на гроб 6,

●Обр. 9. Гроб 4а *Fig. 9. Tombeau 4a*

● Обр. 10. Гроб 8а *Fig. 10. Tombeau 8a.*

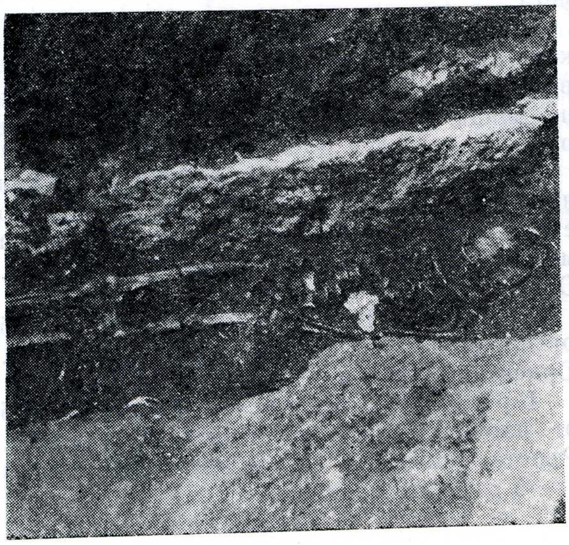

Обр. 11. Гроб 14. Fig. 11. Tombeau 14

● *Обр. 12. Гроб 18. Fig. 12. Tombeau 18*

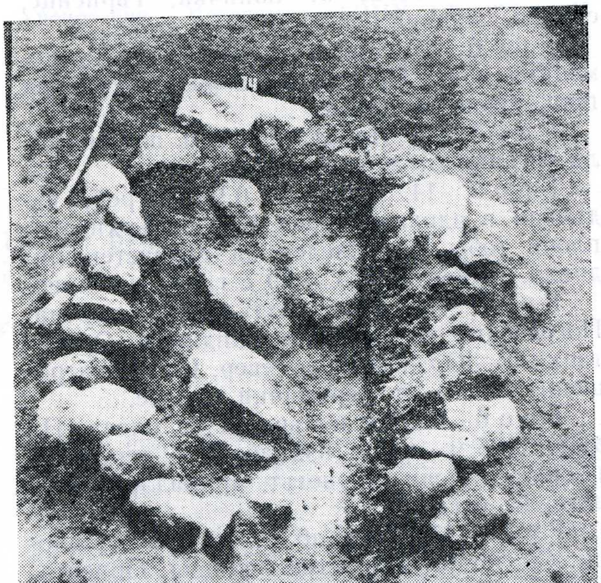

11

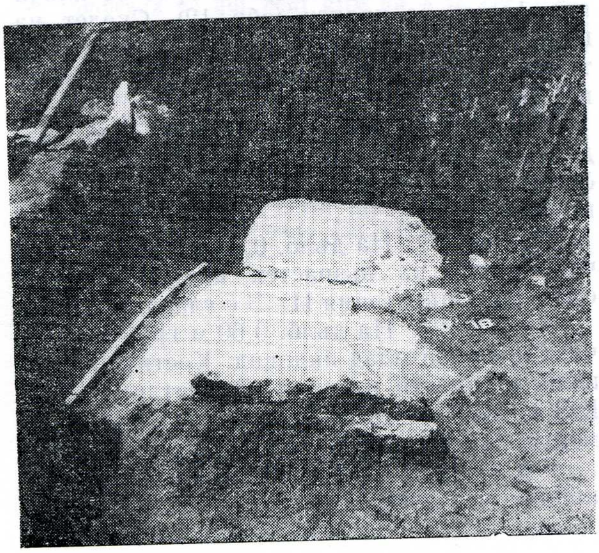

12

който е разрушил скелета. В средата два плоски камъка.

Гроб 8. На дълб. 0,20 м каменна площадка (1,20×1,60 м). До нея части от паници, ръчна изработка. Под площадката гроб, оформен от плочи. Скелет на възрастен индивид. Ориентация И—З с глава на изток. На костите на ръцете по една бронзова гривна, около черепа стъклени мъниста, части от обеца и фрагментирана фибула (обр. 4 и 10).

Гроб 9. Запазена северната половина. Южната разрушена от прокарания път. Гроб от плочи. Погребение чрез изгаряне. Инвентар: лампичка, фрагменти от гърненце, паничка и амфоровидна стомна (обр. 7).

Гроб 10. На дълб. 0,30 м скелет на дете, разрушен.

Гроб 11. На дълб. 0,90 м гроб-яма, покрит с плочи. Скелет на възрастен индивид. Ориентация ЮИ—СЗ с глава на СЗ. В насипа късове от паничка, гърненце, стомна, паница, работена на ръка.

Гроб 12. Запазени само части от каменния пояс. Погребението разрушено при прокарване на пътя.

Гроб 13. На дълб. 0,30 м полуизгнили останки от детски скелет.

Гроб 14. На дълб. 0,90 м гроб, издълбан в здравия терен. На повърхността плочи (обр. 11). Скелет на възрастен индивид. Ориентация С—Ю с глава на север.

Гроб 15. Гроб, издълбан в терена. Погребение на възрастен индивид. Ориентация С—Ю с глава на север. Силно натрошени късове от керамични съдове.

Гроб 16. На повърхността плоча. На дълб. 0,35 м гроб, издълбан в терена и покрит с плочи. Скелетът, принадлежащ на дете, бе изгнил.

Гроб 17. На дълб. 0,90 м гроб от плочи. Скелет на възрастен индивид. Ориентация С—Ю с глава на север.

Гроб 18. В средата на каменния пояс две плочи, а на дълб. 0,90 м гроб от плочи във форма на трапец (обр. 12). Скелет на възрастен индивид. Ръцете успоредно на тялото. Ориентация изток—запад с глава на запад.

Гроб 19. На дълб. 0,80 м гроб, издълбан в терена, покрит с плочи. Скелетът силно изгнил. Ориентация И—З с глава на запад.

Гроб 20. На дълб. 0,70 м гроб от плочи. Скелет на възрастен индивид, силно смачкан. Ориентация И—З с глава на запад.

Гроб 21. На дълб. 0,60 м гроб от плочи. Скелет на млад индивид. Костите натрошени и отчасти изгнили. Ориентация СИ—ЮЗ с глава на югозапад. Над скелета фрагменти от съд, работен на ръка.

Гроб 22. На дълб. 0,70 м гроб-яма, покрит с плочи. Скелетът силно изгнил. Ориентация ЮИ—СЗ с глава на северозапад.

Гроб 23. На дълб. 0,80 м гроб, издълбан в терена, покрит с плочи. Скелет на възрастен индивид. Ориентация ЮИ—СЗ с глава на северозапад.

Гроб 24. На дълб. 0,70 м гроб-яма, покрит с две плочи. Скелет на възрастен индивид. Ориентация И—З с глава на запад. До глезена на левия крак — лампичка (обр. 8), а вдясно — въглени.

Гроб 25. На дълб. 0,40 м скелет на дете, поставен върху плоча и покрит с подобна плоча. Ориентация СИ—ЮЗ с глава на североизток. Скелетът смазан.

Гроб 26. На дълб. 0,80 м гроб, издълбан в терена и покрит с плочи. Скелет на млад индивид. Костите силно повредени. Ориентация И—З с глава на запад.

Гроб 27. Застъпен от гроб 24. На дълб. 0,35 м гроб-яма, покрит с плочи. Скелет на възрастен индивид, силно разрушен. Ориентация И—З с глава на запад.

Гроб 28. Маркиран от каменен пояс, но под него не се откри скелет. Възможно е костите да са изгнили.

Гроб 29. На дълб. 0,40 м гроб-яма, покрит с плочи. Погребение на дете. Скелетът силно повреден. Ориентация ЮЗ—СИ с глава на североизток.

Гроб 30. Западната му част разрушена от изкоп. На дълб. 0,35 м гроб от плочи. Скелет на дете, силно разрушен. Ориентация СИ—ЮЗ с глава на югозапад. До костите на краката късчета желязна руда. В насипа фрагменти от керамични съдове.

Гроб 31. На дълб. 0,30 м гроб от плочи. Скелет на дете. Ориентация И—З с глава на запад. Късчета от желязна руда.

Гроб 32. В насипа на могилата, покрит с плочи. Скелет на дете. Черепът силно смачкан, останалите кости полуразрушени. Ориентация И—З с глава на запад. До черепа късчета от желязна руда и въгленчета.

Гроб 33. В насипа на могилата, покрит с плочи. Скелет на дете. Ръцете поставени на гърдите. Ориентация И—З с глава на запад. До черепа късчета от желязна руда.

Гроб 34. Погребението разрушено при направа на изкоп. Запазен черепът, който е бил извън изкопа. Гробът в насипа на могилата. Скелет на възрастен индивид. Ориентация И—З с глава на запад.

Гроб 35. В насипа на могилата. Гроб от плочи. Скелет на дете, силно повреден. Ориентация И—З с глава на запад.

Гроб 36. В насипа на могилата. Гроб от плочи. Скелет на възрастен индивид. Ръцете успоредно на тялото. Ориентация И—З с глава на запад.

[1] В разкопките взеха участие Иван Балкански, Катя Василева и Кирилка Иванова от Окръжния исторически музей в гр. Кърджали.

[2] Д. Аладжов. Разкопки на трако-римски могилен некропол при Меричлери. — ИАИ, 1965, XXVIII, с. 102, обр. 24$_4$, и с. 114, № 6; Хр. Буюклиев. Нови гробни находки от Стара Загора и околността. — Археология 1962, 4, с. 2.

[3] Ст. Станчев, Й. Чангова и Хр. Петков. Некрополът в местността „Кайлъка" при Плевен. — Археология, 1961, 1, с. 37, обр. 3$_{1-5}$ и обр. 5$_1$.

[4] J. Perlzweig. Lamps of the roman period. The athenien agora. vol. VIII, 1965, p. 99, 323.

[5] R. Delbrueck. Spätantike kaiserporträts. Berlinand—Leipzig, 1955, p. 167, Taf. 68.

[6] Цв. Дремсизова-Нелчинова. Сивочерна керамика от римската вила край село Мадара, Шуменски окръг. — Археология, 1971, 2, с. 37, обр. 4$_4$.

[7] Р. Попов. Материали от разкопките през 1934—1935 г. — Сб. Мадара, 1936, II, с. 35, обр. 47.

[8] Г. Д. Белов, С. Ф. Стрежилецкий и А. Л. Якобсон. Квартал VIII (разкопки 1941, 1944—1948 г.). — МИА, 35, с. 189, обр. 38 л.

[9] Л. Гетов. Трако-римски могилни погребения от Казанлъшко. — Археология 1961, 1, с. 37, обр. 4.

[10] Д. Аладжов. Цит. съч.; Цв. Дремсизова-Нелчинова. Тракийски могилен некропол (II—III в.) край с. Вишеград, Кърджалийски окръг. — Археология, 1980, 1, с. 22 и сл., обр. 3 и 4; Ст. Станчев, Й. Чангова и Хр. Петков. Цит. съч., с. 36, обр. 4.

[11] Цв. Дремсизова-Нелчинова. Цит. съч., с. 18 и сл.

[12] Цв. Дремсизова-Нелчинова и Ив. Балкански. Две трако-римски могили край с. Острица, Кърджалийски окръг. — МПК, 1971, 3, 12—14.

[13] Г. Тончева. Римски некрополи от Толбухинско и Варненско. — Археология, 1966, 4, с. 56, 57.

[14] Л. Гетов. Погребални обичаи и гробни съоръжения у траките през римската епоха (I—IV в.). — Археология, 1970, 1, 1—11.

[15] В. Димова. Античен некропол при с. Пейчиново, Русенско. — ИНМР, II, 1966, с. 9, 11—27; Г. Кузманов. Късноантичен некропол в Сандански. — Археология, 1978, 1, с. 13, обр. 2.

[16] Л. Гетов. Цит. съч., с. 6.

[17] V. Najdenova. Une necropole thrace de l'époque romaine dans les Rodophes. — Thracia, I, 1972, p. 145.

[18] П. Детев. Разкопки на могилен некропол при с. Чернозем. — ГПНМ, VI, 1971, с. 53.

[19] Е. Манова и А. Андреев. Могилно погребение със златен накит от Кърджали. — МПК, 1967, 1, 15—17.

Nécropole de la Basse antiqué près de la ville de Kărdžali

C. Dremsizova-Nelčinova

(Résumé)

Lors de l'excavation d'un tel tumulaire dans les confins occidentaux du quartier Viselčani l'auteur décourve soudain une nécropole. Elle s'étend audessous de la périphérie sud de la colline et au sud d'elle. 36 tombeaux ont été excavés. Leurs emplacements sont tracés avec des pierres, rangées en cercles ou en ellipses de dimensions différentes. Audessus d'elles, à une profondeur de 0,30 à 0,90 m, se trouvent les tombeaux qui sont de trois variétés: édifiés de dalles de tous les côtés; limités par des deux côtés courts et des tombeaux-fosses excavées dans le terrian ferme. Les enterrements sont accomplis par inhumation à l'exception seulement d'un tombeau. Ils appartiennent à des enfants, à des personnes jeunes et âgées. L'inventaire funéraire se compose d'objets personnels (colliers de perles en verre, de 3 bracelets en bronze, de fragments de fibules et d'une boucle d'oreilles) et d'offrandes (deux lampes entières et partie d'une troisième lampe et céramique ménagère fragmentaire). Un intérêt particulier présente l'une des lampes avec le buste de Fausta qui a des analogies dans un exemplaire de l'agora d'Athènes et dans trois de l'Afrique du Nord, datés dans la période IVe—Ve s. Il faut mentionner également une monnaie d'or de Zénon (479-491), trouvée dans le remblai. En liaison avec le rite, il est à relever les particularités suivantes: la plate-forme au-dessus du tombeau 8 et les dalles au milieu des ceintures en pierre qui servaient pour la mise de nourriture et de boisson, le manque d'inventaire funéreire dans la majorité des tombeaux ce qui peut être dû à la christianisation de la population; la mise de morceaux de minerai de fer dans les tombeaux d'enfants et la présence de petits charbons.

Sur la base des instruments funéreires, l'orientation des morts et les dons sépulcraux il est évident que la nécropole a existé dans la période de la première moitié du IVe s. jusqu'à la fin du Ve s. Elle a continué à être utilisée également après que la colline a été entassée, ainsi que l'indiquent les 6 tombeaux découverts dans son remblai.

Елинистическо монетно съкровище от Никополис Ад Нестум (IGCH 829)

КАМЕН ДИМИТРОВ

През 1931 г. в околностите на античния Никополис ад Нестум, Неврокопско (района на днешния Гоце Делчев), е било открито монетно съкровище (IGCH 829)[1]. Според съобщението на Н. Мушмов то е съдържало 32 тетрадрахми на Атина, 9 тетрадрахми и 7 драхми на Александър Велики. Данни за по-нататъшната съдба липсват. В сбирката на НАМ — София, под инв. № LXXXV—1931 г. е записано монетно съкровище „от Неврокопско“, състоящо се от 32 тетрадрахми на Атина и 16 монети на Александър Велики: 11 тетрадрахми и 5 драхми[2]. Броят и принадлежността на монетите, данните за местонамирането и датата на откриването не оставят съмнение, че се касае за находката от съобщението на Н. Мушмов — IGCH 829.

Съкровището се състои от две основни групи монети, които следва да бъдат коментирани поотделно.

Монетите на Атина (I 1—32), (обр. 1, 2).

Основен критерий за определяне датировката на ранноелинистичните тетрадрахми на Атина са стиловите фази в развитието на орнамент върху шлема на богинята, изобразена на лицевата им страна[3]. Това определяне обаче е твърде трудно поради небрежността при отсичането на монетите: както личи добре и от приложените илюстрации, често част от главата на Атина заедно с орнамента остава извън ядрото. Петте основни варианта на стила pi имат много разновидности, които невинаги могат ясно да се разграничат[4]. Изображенията върху някои от екземплярите са изтрити значително в резултат на участие в циркулацията. Трудностите при точното класифициране на този вид монети може би най-добре проличават от факта, че Ж. Льо Ридер отнася две сравнително добре запазени тетрадрахми с ясно личащи особености на орнамента от съкровището IGCH 433 най-общо към стила pi II—III—IV, без да се ангажира с точното им определяне[5]. Ж. Бинген посочва 333 г. пр. н. е. като terminus ante quem за pi I—II, позовавайки се на монетосеченето на сатрапите Мазакес (333 г. пр. н. е.) и Сабакес (333—331 г. пр. н. е.), които имитират pi I—II и може би началото на pi III[6]. Споменатото съкровище IGCH 433 освен двете монети на Атина съдържа и 10 тетрадрахми на Филип II, отсечени в Пела: 1 в 348/7—342/1 г. пр. н. е., без марка на ателието; 8 в 342/1—337/6 г., със символи „мълния—N“, като два екземпляра произлизат от една и съща двойка монетни печати; 1 в 336/5—329/8 г. пр. н. е., със символ „кантарос“[7]. Представени са две последователни емисии (с изключение на най-ранния екземпляр) със символи „мълния—N“ и „кантарос“, а монетите са без следи от участие в циркулацията. Тези особености предполагат укриване на находката не по-късно от ок. 335—330 г. пр. н. е. Оттук началото на стила pi III—IV, както са определени приблизително двете тетрадрахми на Атина от Ж. Льо Ридер, следва да се постави непосредствено след pi II, още ок. 333—330 г. пр. н. е.

Съкровището IGCH 134 съдържа монети на Атина от стил pi I—V. В него не е представен стилът „quadridigitée“. Поради това датата на укриване на тази находка представлява terminus ante quem за pi V и terminus post quem за стила „quadridigiteé“. IGCH 134 явно е по-ранно от IGCH 829, тъй като в последното има и монети в стил „quadridigiteé“. Бинген отнася укриването на IGCH 134 ок. 295 г. пр. н. е. поради следните съображения:

а) В съкровището има златен статер в стил pi V. Тези редки атински монети се свързват с писмените сведения от 297/6 г., съобщаващи за сечене на златни статери от атинския тиран Лахерес.Бинген обяснява появата на тези емисии с нуждите на наемниците на Лахарес, но е твърде предпазлив по отношение на абсолютната им хронология: „ces émissions doivent s'étendre au moins sur la période 301-294, si elles n'ont pas commencé plus tôt. . .“[8]

б) Ж. Бинген установява известно прекъсване между стил pi V и „quadridigiteé“. Според него този факт намира обяснение в превземането на Атина от Деметрий Полиоркет в 294 г. пр. н. е., като тази дата е terminus ante quem за pi V и изобщо за стил pi[9]. Тук обаче трябва да се припомнят и напълно логичните разсъждения на Е. Т. Нюел, че Деметрий Полиоркет не е секъл собствени монети в Атина просто защото е могъл да използва популярните и сигурни атински „кукумявки“. Освен това той едва ли е прекратил автономното монетосечене на Атина, тъй като непрекъснато е „кокетирал“ с града[10].

в) Според Бинген най-вероятно укриването на съкровището IGCH 134 е причинено

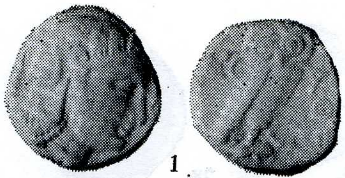
1

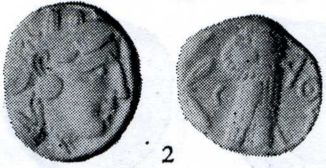
2

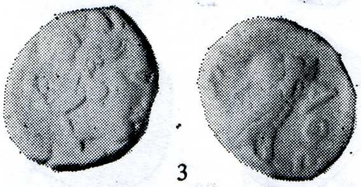
3

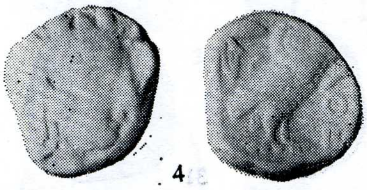
4

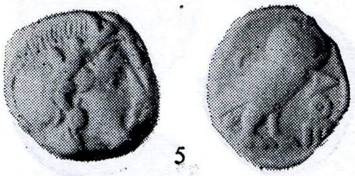
5

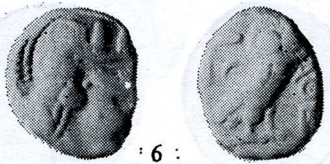
6

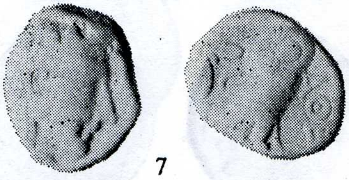
7

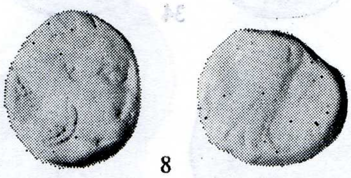
8

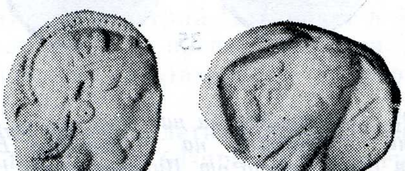
1 9

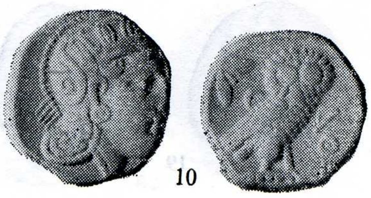
10

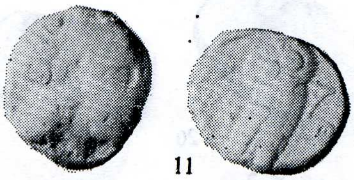
11

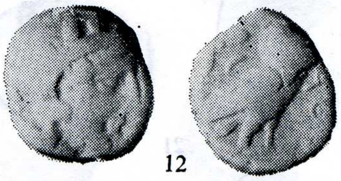
12

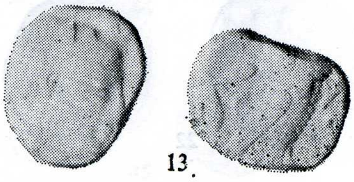
13

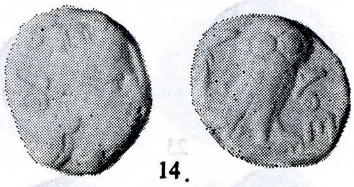
14

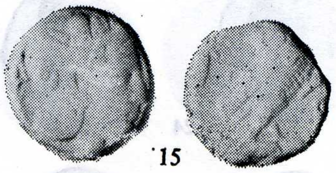
15

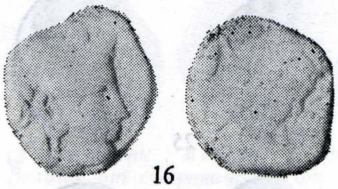
16

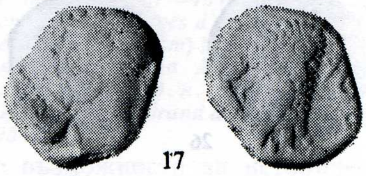
17

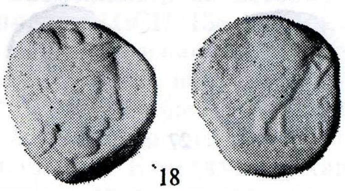
18

●Обр. 1_{1}–$_{18}$ Тетрадрахми на Атина от съкровището от Никополис ад Неструм (кат. № 1—18)

Fig. 1_{1-18} *Tétradrachmes d'Athènes du trésor de Nicopolis ad Nestum (№ du cat. 1—18)*

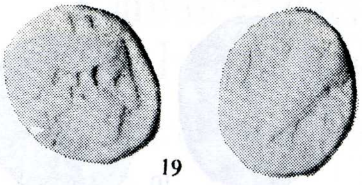
19

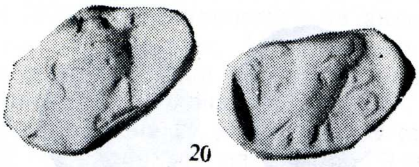
20

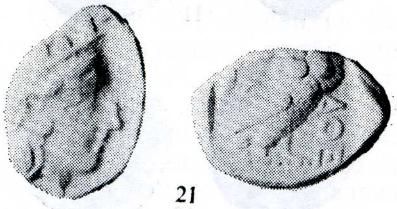
21

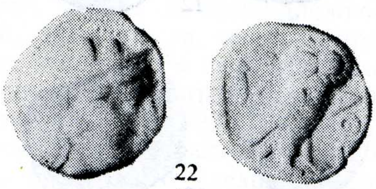
22

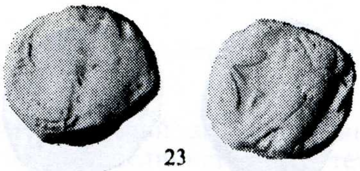
23

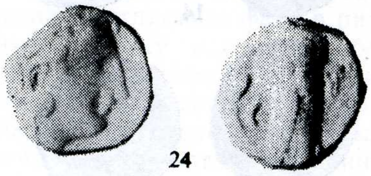
24

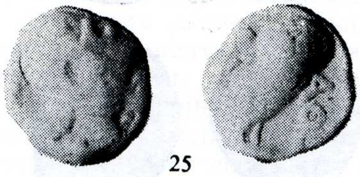
25

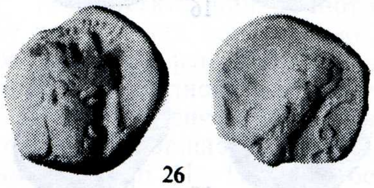
26

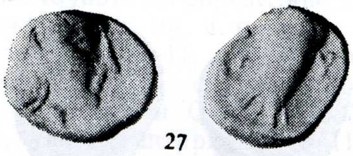
27

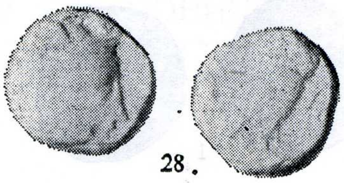
28.

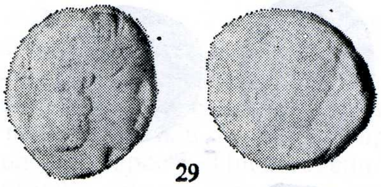
29

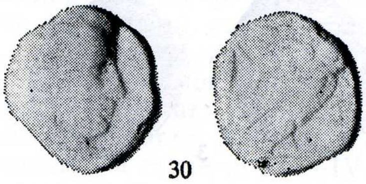
30

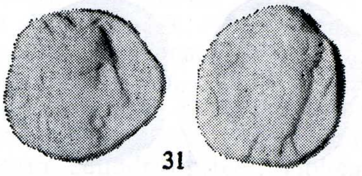
31

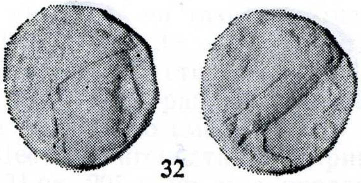
32

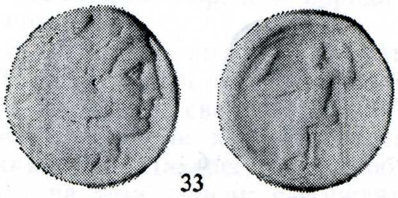
33

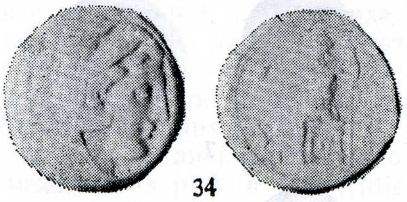
34

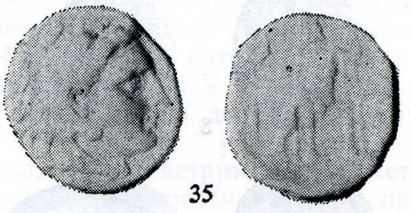
35

2

● *Обр.* 2_{19-32} *Тетрадрахми на Атина;* $_{33-36}$ *Тетрадрахми с типовете на Александър Велики, всички от съкровището от Никополис ад Нестум (кат. № 19—36). Fig.* 2_{19-32} *Tétradrachmes d'Athènes;* $_{33-36}$*. Tétradrachmes avec les types d'Alexandre le Grand, toutes du trésor de Nicopolis ad Nestum (№ du cat. 37—48)*

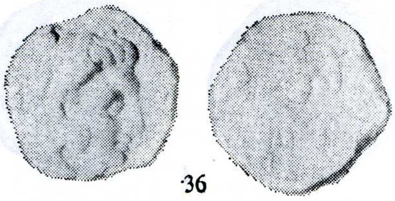

36

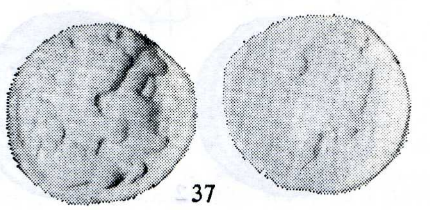

37

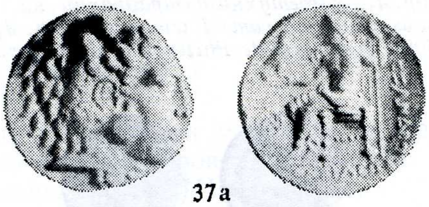

37a

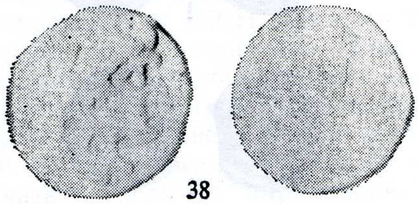

38

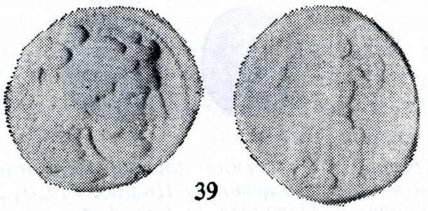

39

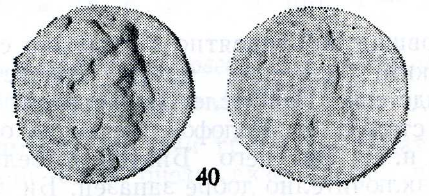

40

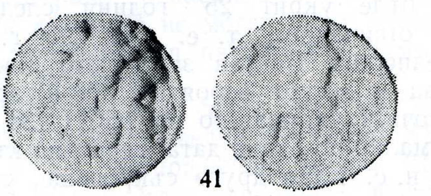

41

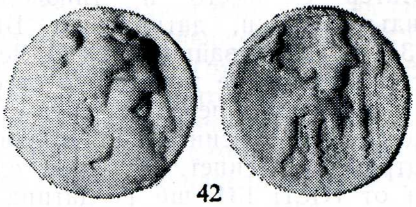

42

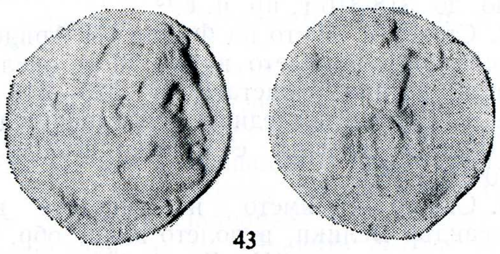

43

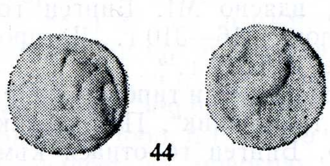

44

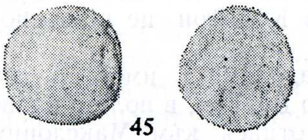

45

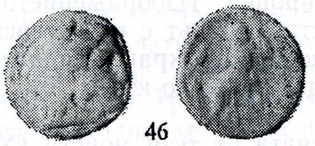

46

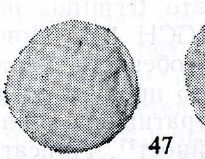

47

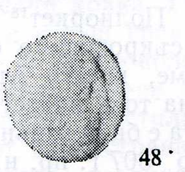

48

● *Обр. 3_{37-48} Сребърни монети с типове на Александър Велики от съкровището от Никополи ад Нестум (кат. № 37—48). Fig. 3_{37-48}. Monnaies d'argent avec les types d'Alexandre le Grand du trésor de Nicopolis ad Nestum) № du cat. 37—48): а) Тетрадрахма с типове на Александър Велики от Тарсос, ок. 298—295 г. пр. н. е. б) tétradrachme avec les types d'Alexandre le Grand de Tarsos, aux environs de 298—295 av. n. ère*

от десанта на Деметрий Полиоркет в Атика, който завършил с превземането на Атина и изгонването на Лахарес в началото на 294 г. пр. н. е.[11]

Както се вижда, датирането на IGCH 134 в 295 г. пр. н. е. се базира на два аргумента от развитието на монетосеченето в Атина, сами по себе си са несигурни, и на едно историческо сведение. Преди да се разгледат и другите възможности за историческа интерпретация на IGCH 134, трябва да се анализира още един извор на нумизматична информация за датата на укриването му — данните от петте монети с имената на Филип II, Александър Велики и Филип III от неговия състав. Ето тяхната характеристика (монетите са представени в последователност според тази на Ж. Бинген)[12]:

1. Статер с името и типовете на Александър Велики, датиран от Бинген в 323—311 г. Позовавайки се на О. Зервос, авторът отбелязва, че монетата е отсечена с един и същ лицев печат с друг статер, отнасящ се към емисиите на Птолемей I като сатрап на Египет. В такъв случай статерът от IGCH 134 ще се датира найкъсно до 318/316 г. пр. н. е.[13]

2. Статер с името на Филип III Аридей със символи: в полето вляво TI и пчела. Бинген датира монетата в 323—316 г. пр. н. е. Според последните изследвания на М. Томпсън статерът е отсечен в Сарди в 320/319 г.[14]

3. Статер с името и типовете на Александър Велики, в полето вляво обр. 7_9 във венец, вдясно MI. Бинген го отнася към Вавилон, 316—310 г. Датировката е уточнена в 316/314 г.[15]

4. Статер с името и типовете на Филип III и символ „триножник". Позовавайки се на Льо Ридер, Бинген го отнася към Магнезия, ок. 310 г. В действителност статерът е отсечен в Колофон не по-късно от 320 г. пр. н. е.[16]

5. Тетрадрахма с името и типовете на Александър Велики, в полето вляво мълния. Бинген я отнася към Македония, без да посочи датировка. Изображението на Зевс върху монетата (богът е представен с паралелно разположени крака) показва, че тя не може да бъде по-късна от 318/316 г. пр. н. е.

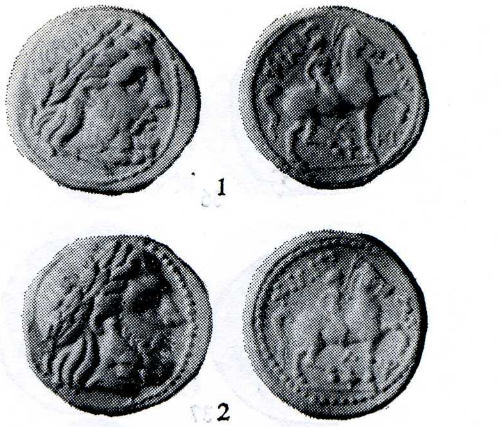

4

● *Обр. 4_{1-2} Постумни тетрадрахми на Филип II от съкровището от Елешница. Fig. 4_{1-2} Tétradrachmes posthumes de Philippe II du trésor d'Elešnica*

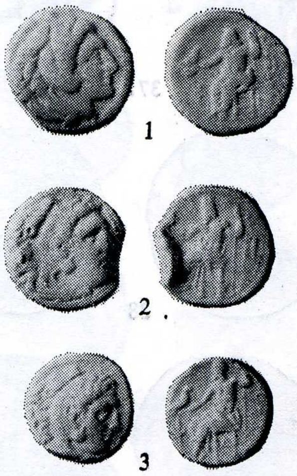

5

● *Обр. 5_{1-3} Постумни драхми на Александър Велики от съкровището от Цалим. Fig. 5_{1-3} Drachmes posthumes d'Alexandre le Grand du trésor de Calim*

Най-късната от тези монети (№ 3) сочи годината 316/314 като terminus post quem за укриването на IGCH 134. Монетите на Атина със своите особености характеризират съкровището като продукт от дейността на военноадминистративния апарат, а не на търговска дейност[17]. Липсата на монети на Деметрий Полиоркет[18] показва, че формирането на съкровището е станало през период от време, когато Атика не е била под контрола на този владетел. Освен в 301—295 г. областта е била извън контрола на Деметрий и до 307 г. пр. н. е. През същата година Деметрий „освобождава" Атина от Касандър, а в 306 и 304 г. води кампании срещу този владетел именно в Атика[19]. Съвсем логично е да се допусне, че по време на окупацията на Атина Касандър би могъл да използува за своите финансови нужди богатото и авторитетно местно монетосечене, както Нюел предполага за Деметрий, още повече, че собствено монетосечене на Касандър (от Александров тип) в Атина не е установено. Освен това един от най-късните „чужди" статери в находката се свързва с монетосеченето на Птолемей I, съюзник на Касандър[20]; емисиите с типовете на Александър Велики, сечени в Египет, са сравнително малобройни в балканските съкровища и тяхното присъствие в тези съкровища най-вероятно е свързано с политическите контакти между елинистическите владетели. Най-после да обърнем внимание на статера от Колофон, сечен до ок. 320 г. пр. н. е. За него Бинген отбелязва, че е изключително добре запазен. Би ли могъл да бъде укрит 25 години след датата на отсичането, т. е. ок. 295 г., както предполага Бинген за цялото съкровище? Това е малко вероятно. Тези аргументи насочват укриването на IGCH 134 към една малко по-ранна дата, вероятно към 307 г. пр. н. е. Едно друго съкровище, съставено от атински сребърни монети от малък номинал, наподобяващи по стил тези от IGCH 134, е датирано между 315—295 г. пр. н. е.[21] Тази датировка засилва несигурността да се позоваваме и на 295 г. като дата на укриване на IGCH 134, и на 294 г. като крайна дата за стила pi. Всичко това налага една по-голяма предпазливост по отношение абсолютната датировка на стилове pi III—IV—V и „quadridigitée". По-

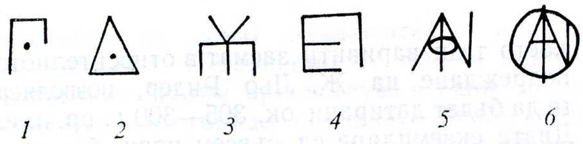

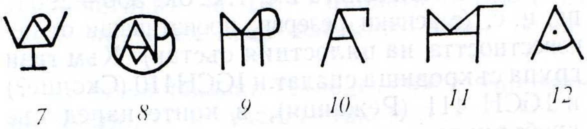

● *Обр. 6_{1-6} Монограми върху монети с типове на Александър Велики и Филип II. Fig. 6_{1-6} Monogrammes sur des monnaies avec les types d'Alexandre le Grand et de Philippe II*

● *Обр. 7_{7-12} Монограми върху монети с типове на Александър Велики и Филип II. Fig. 7_{7-12} Monogrammes sur des monnaies avec les types d'Alexandre le Grand et de Philippe II*

настоящем за тях би могла да се приеме една по-обща датировка в периода ок. 333 — началото на III в. пр. н. е.

Първоначалното впечатление от атинските тетрадрахми в IGCH 829 е, че те са циркулирали доста интензивно. Това впечатление обаче в значителна степен е плод от използуването на изхабени монетни печати, характерно за монетосеченето на Атина през този период[22]. Все пак някои от монетите показват следи от циркулация. Повечето екземпляри имат тегла в рамките на нормалното за атически тетрадрахми тегло (16—17 г). Рязко се отличават кат. I 10,22 и 26. Техните неестествено ниски тегла показват още веднъж небрежността на ранноелинистическото атинско монетосечене. Ориентацията на посоката на обратните печати спрямо лицевите е ←. При 4 екземпляра тя е ↙, а при 1 — ↗.

Монетите с типовете на Александър Велики (I 33—48), (обр. 2, 3).

В рамките на тази група ще бъдат коментирани само онези екземпляри, чието идентифициране, отнасяне към определено ателие и датиране не могат да се изчерпят само с посочване на паралели в нумизматичната литература.

— I 36 спада към серия XIX на Сарди, която М. Томпсън, заедно със серии XVI—XVIII и XX датира общо между 310 и 302 г. пр. н. е.[23] Едва ли обаче всичките пет серии биха могли да са сечени едновременно през целия период 310—302 г. Серии XVI—XVIII са свързани с общи лицеви печати както помежду си, така и с по-ранната серия XV. Поради това те биха могли да се поставят в първата половина на периода, т. е. ок. 310—305 г. Втората половина — 305—302 г., естествено ще остане за серии XIX—XX, които нямат печатни връзки с предишните три серии. Тук добре приляга близостта на серия XX със серия XXI, сечена ок. 300 г. от Лизимах, която близост М. Томпсън вижда в заместването на допълнителния символ с втори монограм, обикновено в кръгче[24].

— I 37 носи само монограм (обр. 6_4) и няма точни паралели в нумизматичната литература. Тя се свързва с две емисии с типовете на Александър Велики от Тарсос:

а) със серия III (323—319 г.) поради близкия стил на лицевите печати и общ монограм (обр. 6_4), който обаче при серия III е в комбинация с други символи[25].

б) с една емисия тетрадрахми, сечени от Деметрий Полиоркет в 298—295 г., поради това, че на лицевите печати за тази емисия и за I 37 са изпълнени в много близък стил[26]. Би могло даже да се допусне, че те са дело на един и същ гравьор (обр. 37*а*).

Същевременно някои монети от емисия а имат монограм (обр. 6_5), който представлява разновидност на монограм (обр. 6_6) от емисия б.

Очевидно е, че I 37 е отсечен в ателието на Тарсос. Въпреки общия монограм монетата се отличава от емисия а и следва да се датира по-късно от нея поради това, че Зевс е изобразен с кръстосани крака. По този белег I 37 е сходен с емисия б, която от своя страна е датирана сравнително сигурно в 298—295 г. Абсолютно същият монограм (обр. 6_6) е гравиран върху монети на Деметрий Полиоркет с негови собствени типове[27]. Така най-вероятната датировка за I_{37} е ок. 298 г., тъй като за разлика от често срещащите се и без съмнение интензивно сечени представители на емисия б[28], I 37 е единствен известен засега екземпляр с монограм (обр. 6_4) при позиция на Зевс с кръстосани крака. Голямата стилова близост (един и същ гравьор?) също е сигурно указание и за хронологическа близост или едновременно сечене на емисия б и I 37.

Приликата в стила и еднаквите монограми, от една страна, а, от друга, близо 20-годишната разлика в датировките на емисии а и б заедно с I 37 е изключително интересно явление. Очевидно дори след дългото прекъсване дейността на ателието в Тарсос (319—298 г.) граворската школа там не е загубила творческия си почерк. Използването на същите монограми отпреди 20 години и след 298 г. едва ли се дължи на това, че ателието е било ръководено от същия магистрат. Най-вероятно двата монограма са отличителни знаци на две различни официни на ателието. Такива официни са разграничени при серия I (333—327 г. пр. н. е.)[29].

I 38 според контролните си знаци се отнася или към Карне при Антигон I (312—302 г. пр. н. е.)[30], или към „неопределена източна монетарница", ок. 310 г. пр. н. е.[31] Монетата обаче се отличава от посочените паралели по необичайния стил на главата на Херакъл, а също и по извънредно ниското си тегло (15, 54 г). Възможно е тя да представлява имитация на посочените паралели.

I 39 по стила на лицевото изображение е сходна с една тетрадрахма, сечена в Тир в 319—318 г.[32], което определя нейната хронология и принадлежност.

I 40 представлява вариант на емисиите от Вавилон, сечени паралелно и от името на Александър Велики, и от името на Филип III с контролни знаци М в полето вляво и ΛY под трона. Те се датират в 323—320[33] или в 321—319 г.[34] I 40 има означение само ΛY[35] и по стил е напълно сходен с посочените паралели. Това не е единствен пример при тези емисии, в който е изпуснат единият от контролните знаци: друг вариант, датиран в 320—319 г., е означен само с М в полето вляво[36]. Датировката на този втори вариант дава основание I 40 да се отнесе към 321—319 г. пр. н. е.

I 43 не носи никакъв отличителен знак или монограм, по който да се идентифицира монетното ателие. Поради размерите и специфичния стил на лицевото изображение монетата най-вероятно е представител на първите автономни градски монетосечения от Александров тип. Така тя би могла да се датира най-рано ок. 300 г. пр. н. е., когато е установено началото на тези монетосечения[37].

Най-късно датираната монета от IGCH 829 е I 37 (Тарсос, ок. 298 г. пр. н. е.). Състоянието на тази монета предполага, че известно време тя е участвувала в циркулацията. Така нумизматичния terminus post quem за укриването на съкровището се очертава ок. 295—290 г. При това положение, с цел изясняване неговата специфика се налага да направим кратък преглед на сребърните монетни съкровища в Югозападна Тракия и Македония, укрити в периода на последната четвърт на IV — първата четвърт на III в. пр. н. е.[38]

Една част от тези съкровища е съставена изцяло от тетрадрахми с типовете на Филип II. Това са: IGCH 819 (с. Господинци), IGCH 820 (с. Рибново), IGCH 821 (с. Ранинци), IGCH 822 (Пасарел). Всички те са датирани „в късния 4 век пр. н. е.". От тях най-важни за нас са IGCH 819 и 820, тъй като селата Господинци и Рибново отстоят съответно на 10 и 20 км север—североизток от Никополис ад Нестум. Друго подобно съкровище произлиза от с. Елешница (на ок. 35 км северно от Никополис). Две тетрадрахми от него се пазят в ОИМ — Благоевград. Те спадат към група IV на Амфиполис, сечена в 315—298 г.[39] Мястото, което тези варианти заемат в относителното подреждане на Ж. Льо Ридер, позволява те да бъдат датирани ок. 305—300 г. пр. н. е. Двата екземпляра са съвсем нови, без следи от участие в циркулацията. Съкровището по всяка вероятност е било укрито скоро след датата на отсичането им, т. е. ок. 300—295 г. пр. н. е. (с всички резерви, произтичащи от неизвестността на цялостния състав). Към тази група съкровища спадат и IGCH410 (Скопие?) и IGCH 411 (Режанци), в които наред със сребърните монети на пеонския владетел Патрай се срещат и значителен брой тетрадрахми на Филип II. Тяхното укриване се поставя малко след 316/5 г. пр. н. е.[40]

Всички тетрадрахми на Филип II в изброените съкровища произлизат от македонските ателиета Пела и Амфиполис.

Другите монетни съкровища съдържат тетрадрахми и драхми с типовете на Александър Велики. Това са: IGCH 414 (укрито ок. 310—305 г.), IGCH 431 и 432 („късния 4 век"), IGCH 443 (290—280 г.), IGCH 444, 448 и 450 (ок. 280 г.), IGCH 445 и 455 (ок. 270 г.)[41]. Всички те произлизат от различни райони на Македония. Едно подобно съкровище — IGCH 860 — произлиза от с. Гърбино, Кюстендилски окръг[42] (ок. 290—260 г.).

Към тези съкровища следва да се добави и това от с. Цалим, на ок. 35 км западно от Никополис. Три драхми от Александров тип се пазят в ОИМ — Благоевград. От тях най-голям интерес представлява кат. III 1, която според контролния знак съответствува на емисията „Деманхур 1563" — Амфиполис, 320/19 г. Същевременно обаче монетата е отсечена с лицевия печат, употребен за монета от емисия, която отсъствува в съкровището от Деманхур и явно се датира около или след укриването на това съкровище в 318 г.[43] Това позволява да се уточни и датировката на „Деманхур 1563" в 319/8 г. пр. н. е.

Трите монети от съкровището от с. Цалим са отсечени в периода 322—318 г. Те са съвсем запазени и явно са укрити скоро след датата на отсичането си. Въпреки неизвестността на цялостния състав на съкровището, неговото укриване би могло да се отнесе към 315г. пр. н. е.

Сред тетрадрахмите от Александров тип в изброените съкровища чувствително преобладават емисиите на Амфиполис (само в IGCH 455 — тези на Пела). IGCH 448, 445 и 455 включват и тетрадрахми на Атина. В първите две съкровища техният брой е малък в сравнение с този на монетите от Александров тип. В IGCH 455 обаче броят на атинските тетрадрахми представлява близо 1/3 от целия състав. Драхмите във всички съкровища произлизат предимно от малоазийските ателиета, но това е съвсем естествено, предвид профилирането на тези ателиета да секат изключително емисии от драхми[44]. Независимо от това в съкровището от Цалим присъствува и един представител от твърде оскъдната продукция драхми на Амфиполис. Така характеристиката на съкровищата от Югозападна Тракия и Македония, укрити в периода на последната четвърт на IV — първата четвърт на III в. пр. н. е., имат следните общи особености:

а) преобладават тетрадрахми с типовете на Филип II и Александър Велики, сечени в македонските ателиета Пела и Амфиполис.

б) тетрадрахмите с типовете на Александър Велики от Пелопенес и Азия и тетрадрахмите на Атина (с изключение за последните в IGCH 455) имат второстепенно значение.

IGCH 829 тетрадрахмите на Атина представляват 2/3 от състава на съкровището. Сред тетрадрахмите от Александров тип преобладават емисиите от Азия (7 броя). Само два екземпляра произлизат от монетарницата на Амфиполис, и то сечени до 316 г. — 20 години преди най-ранната възможна дата на укриване. Съставът на IGCH 829 е близък в някои отношения само до този на IGCH 455 (от района на Серес), поради значителния брой монети на Атина. Може да се допусне, че и в двете съкровища е намерил отражение един и същ фактор, причинил масово нахлуване на атински тетрадрахми в района на Серес—Никополис ад Нестум. Тъй като IGCH 829 има terminus post quem на укриване ок. 295—290 г. пр. н. е. — приблизително 20 години преди укриването на IGCH 455, очевидно е, че този фактор е действувал още в края на IV — началото на III в. пр. н. е. Като цяло съставът на IGCH 829 не е типичен за ранноелинистическите съкровища от Македония и Югозападна Тракия. Какви фактори могат да се видят зад неговото натрупване?

Тетрадрахмите от Александров тип в IGCH 829 се разпределят в три хронологически групи: до 316 г. (4 екземпляра), 315—300 (4 екземпляра), след 300 г. (3 екземпляра) — Табл. 1. Повечето от тетрадрахмите от последните две групи се свързват с монетосечения, които са ползували Деметрий Полиоркет: I 35 (Коринт), I 36 — Сарди, I 37 (Тарсос), I 38 (Карне, (?) сечена при Антигон I), I 41—42 (Вавилон, сечени непосредствено преди Антигон I да напусне града в 312 г. пр. н. е.)[45]. Твърде показателно е и необичайното отсъствие на изобилните емисии на Касандър и синовете му, сечени в Амфиполис в 316—294 г. пр. н. е. Тези две особености говорят, че IGCH 829 е натрупано в район, контролиран от враждебен на Касандър владетел — именно Деметрий Полиоркет. Преобладаващите тетрадрахми на Атина насочват от своя страна натрупването именно към този град или неговите околности. Нумизматичният terminus post quem на натрупването — ок. 295—290 г., съвпада точно с присъствието на Деметрий Полиоркет в Атина след 294 г. Според посочените вече разсъждения на Е. Нюел по време на това присъствие Деметрий вероятно се възползувал от местното монетосечене и от намерените в града парични ресурси. По този начин три аргумента — датата на най-късните екземпляри, типологията и принадлежността на тетрадрахмите от Александров тип и преобладаването на атински тетрадрахми, свързват натрупването на съкровището с присъствието на Деметрий Полиоркет в Атина.

Таблица 1

Тетрадрахми с типовете на Александър Велики от съкровището от Никополис ад Нестум—ателиета и хронологически периоди

	до 316	315—300	след 300	Общо
Амфиполис	2			2
Коринт			1	1
Сарди		1		1
Тарсос			1	1
Карне (?)		1		1
Тир	1			1
Вавилон	1	2		3
Неопределени			1	1
Общо	4	4	3	11

Как обаче IGCH 829 се е озовало от района на натрупването в района на укриването си, т. е. в граничните области между Тракия и Македония?

След превземането на Атина в началото на 294 г., Деметрий, без да обръща особено внимание на неудачите в Мала Азия, насочва усилията си към Македония и в крайна сметка успява да узурпира царския престол. В 293 г. той провежда военна кампания в Беотия, главно срещу Тива. В началото на 292 г. Деметрий нахлува в Тракия, възползувайки се от пленничеството на Лизимах при гетите. Вестта за ново въстание на Тива принуждава Деметрий да изостави начинанието си и да се върне бързо в Беотия[46]. IGCH 829 вероятно е резултат от контакти на местното население с военнослужащи от армията на Деметрий, пребивавали известно време в Атина и участвували в тракийската кампания от 292 г.

Районът на Долна Места е бил свързан още в края на VI в. пр. н. е. с долината на р. Марица. През римската епоха е бил изграден редовен път Никополис ад Нестум—Филипопол[47]. Укриването на IGCH 829 в околностите на бъдещия Никополис показва, че един от корпусите на Деметрий, прониквайки в Тракия от югозапад, се е насочил към Филипопол.

Каталог

I. Никополис Ад Нестум, 1931 (IGCH 829)

Атина[48]

Тип: „Атина/Кукумявка“. AΘE
Тетрадрахми

	Лице		Опако	Тегло (г)
	стил	„point-tragus” (със или без)	брой на редовете от точки	
	I	II	III	IV
	до 333 г. пр. н. е.?			
1	pi II?	без?	3—4	17,04←
	333 — начало III в. пр. н. е.			
2	pi III—IV	със	1	17,02←
3	pi III—IV	със	1	16,88←
4	pi III—IV	със	1	16,81↙
5	pi III—IV	със	1	16,92←
6	pi III—IV	със	1	16,94←
7	pi III—IV	със	1	16,85←
8	pi III—IV	без	1	16,83←
9	pi III—IV	със	2?	16,85←
10	pi III—IV	без	2	14,83↖
11	pi V?	?	2	16,98←
12	pi III—V?	със	1	16,56←
13	pi III—V?	със	1	16,88←
14	“quadri.”?	без	2	16,08←
15	“quadri.”?	със	3	16,93←
16	“quadri.”?	със	?	16,84←
	Неопределен стил и дата			
17		със	1	16,18↙
18		със	1	16,92←
19		със	1	16,73←
20		със	1	16,62←
21		със	1	17,00←
22		със	1	14,81←
23		без	1	16,97←
24		без	1	16,97←
25		без	1	16,81↙
26		без	1	15,10←
27		без	1	16,98←
28		?	1	17,04↙
29		със	2	17,01←
30		със	2	16,88←
31		без	2?	16,78←
32		без	3	16,17←

Тип: „Херакъл/Зевс-орлоносец“
Надписи: ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ (=ΑΛ)
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ (=ΑΛ.ΒΑ)
ΦΙΛΙΓΓΟΥ (=ΦΙΛ)
Контролни знаци: в полето вляво (=вл.)
в полето вдясно (=вд.)
под трона (=д.)
№ 36—40 и 43 коментирани в текста

	I	II — 110	III
	Надпис	Контролни знаци	Тегло (г)
		Тетрадрахми	
		Амфиполис 331 г.	
33	ΑΛ	вл: тризъбец нагоре (Demanhur 327)	16,78↖
		318—316 г.	
34	ΑΛ	вл: делфин надолу д: (1) (Ehrhardt 15)[49]	16,94↙
		Коринт ок. 300—290	
35	ΑΛ	вл: Нике права над. д: (2) (Noe 22.7 — същия лицев печат)	16,73↑
		Сарди ок. 305—302	
36	ΑΛ	вл: (3) над звезда (S. M. 382d)	16,26↙
		Тарсос ок. 298	
37	?	д: (4)	16,85↑
		Карне? 312—302?	
38	ΑΛ.ΒΑ	вл: (7) д: (8) (WSM p. 40 № 7 или имитация)	15,54↑
		Тир 319—318	
39	ΑΛ	не личат (S. A. p. 46 № 29)	16,48↘
		Вавилон 321—319	
40	ΑΛ.ΒΑ	д: ΛΥ	16,90↑
		315—312	
41—2	ΑΛ.ΒΑ	вл: ΜΙ д: (9) във венец (Cavalla 14)[51]	16,92↘ 16,87←
		Неопределени след 300 (автономни)	
43	ΑΛ	—	15,67↑

Продължение

	I	II	III
		Драхми: Лампсак до 324	
44	ΑΛ	вл: (10) (S. M. p. 82 No8)	4,01 ↑
		Колофон 325	
45	ΑΛ	вл: житно зърно хоризонт. вд: връх на копие нагоре (T. B. p. 35 № 32a)	4,04↖
		322	
46	ΦΙΛ	вл: триножник д: 8-лъчна звезда (T. B. p. 35 № 33)	4,11↖
		320	
47	ΑΛ	вл: 8-лъчна звезда вд: връх на копие нагоре (T. B. p. 35 № 34a)	4,05 ↑
		313	
48	ΑΛ	вл: полумесец нал. д: Γ (T. B. p. 36 № 39d)	3,62↖

II. Елешница 1981

Филип II — постумни

Тип: „Зевс/конник с клонка". ΦΙΛΙΠΠΟΥ
Контролни знаци: под корема на коня (=д.)
под предните крака на коня (=д. вд.)

№ 1—2 са коментирани в текста

	Контролни знаци	Тегло (г)	Инв. №
	Тетрадрахми: Амфиполис ок. 305—300		
1	д: Λ над факла д. вд: (11) (Le Rider p. 125, pl. 47—20)	14,25↘	10012
2	д: Λ над факла д. вд: кантарос (Le Rider p. 125, pl. 47—27)	14,27→	10013

III. Цалим 1976

Александър Велики — постумни

Тип „Херакъл/Зевс-орлоносец". ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ
Контролни знаци: виж за IGCH 829
№ 1 коментиран в текста

	I Контролни знаци	II Тегло (г)	III Инв. №
	Драхми: Амфиполис 319—318		
1	вл: лаврова клонка вертик. (Demanhur 1563)	4,10↗	433
	Магнезия 322		
2	вл: пчела над. вд: връх на копие нагоре (Т.В.р.37 № 50)	4,08↑	435
	Сарди 319—318		
3	вл: факла д: (12) (S. M. 350a — същия лицев печат)	4,14↑	434

---

[1] Н. Мушмов. Колективни находки на монети. — ИБАИ, 7, 1932—1933, с. 423; M. Thompson, O. Morkholm, C. M. Kraay. An Inventory of Greek Coin Hoards. New York, 1973, No 829.

[2] Изказвам своята признателност на С. Димитрова — АИМ, в чийто фонд се съхранява съкровището, за любезното ѝ разрешение да го проуча и публикувам.

[3] J. Bingen. Le trésor monétaire Thorikos 1969. — B: Thorikos VI 1969. Bruxelles, 1973, 11-18.

[3] Ibidem, 15-16.

[4] G. Le Rider. Le monnayage d'argent et d'or de Philippe II. Paris, 1977, 294-295 (в каталога=Le Rider).

[6] J. Bingen. Op. cit., p. 18.

[7] G. Le Rider. Op. cit., 24, 31—47.

[8] J. Bingen. Op. cit., p. 18.

[9] Ibidem.

[10] E. T. Newell. The Coinages of Demetrius Poliorcetes. Chicago, 1978^{2}t, 133-134.

[11] J. Bingen. Op. cit., 20-21.

[12] Ibidem, 23-24.

[13] G. K. Jenkins. An Early Ptolemaic Hoard from Phacous. — ANS MN 9, 1960; p. 24; O. Zervos. The Early Tetradrachms of Ptolemy I. — ANS MN 13, 1966, p. 2.

[14] M. Thompson. Alexander Drachm Mints I. Sardes and Miletus. New York, 1983, p. 24, No 225 d, p. 42 (в каталога=S. M.).

[15] H. Pfeiler. Ein Fund von Tetradrachmen vom Alexandertyp aus Lykaonien. — Schw. Münzbl. 21, 1971, p. 6, No 21 sqq, p. 12.

[16] G. Le Rider. Op. cit., p. 280, No 26; M. Thompson. Posthumous Philip II Staters of Asia Minor. — Essays "P. Naster", Louvainela Neuve, 1982, p. 58, No 12, p. 60, note 8.

[17] Срв J. Bingen. Op. cit., p. 10, b), c), d)

[18] Ibidem, f).

[19] E. T. Newell. Op. cit., 8-9.

[20] Ibidem.

[21] J. Bingen. Op. cit., p. II. note 2.

[22] Ibidem, p. 16.

[23] M. Thompson. Sardes and Miletus, p. 35, No 38 2d, p. 42.

[24] Ibidem, 39-40.

[25] E. T. Newell. Tarsos under Alexander. — AJN 52, 1918, p. 38, No 53—59.

[26] SNG Macedonia II, Copenhagen, 1943, No 782; E. T. Newell. Demetrius, p. 48, No 32.

[27] Ibidem, 48 sqq.

[28] Ibidem, p. 57.

[29] Idem, Tarsos, pl. III.

[30] Idem. The Coinage of the Western Seleucid Mints. New York, 1977^2, p. 40, No 7 (в каталога=WSM).

[31] SNG Macedonia II, Copenhagen 1943, No 852.

[32] SNG V, Macedonia III. Ashmolean Museum. London, 1976, No 2954-2957; E. T. Newell. The Dated Alexander Coinage of Sidon and Ake. New Haven, 1916 (Yale Oriental Series II), p. 46, No 29 (в каталога=S. A.); A. Lemaire. Le monnayage de Tyr et celui dit d'Akko etc. — RN 1976, II sqq.

[33] E. T. Newell. Alexander Hoards II. Demanhur 1905. New York, 1923 (NNM 19), No 4479, 4526 (в текста и каталога=Demanhur).

[34] H. Pfeiler. Op. cit., p. 6, No 14-15.

[35] Статер със същата маркировка, но с името на Филип III вж у L. Muller. Numismatique d'Alexandre Le Grand. Copenhague, 1855, No 96.

[36] H. Pfeiler. Op. cit., p. 6, No 16.

[37] M. Thompson. The Armenak Hoard (IGCH 1423). — ANS MN, 31, 1986, p. 94 (Ефес).

[38] Идеята за преглед на тези съкровища дължа на ст. н. с. Ал. Димитрова-Милчева, на която благодаря най-сърдечно.

[39] G. Le Rider. Op. cit., p. 125.

[40] Ibidem, p. 304, 310.

[41] За датата на IGCH 445 и 455: R. Mathisen. Antigonus Gonatas and the Silver Coinages of Macedonia circa 280-270 B. C. — ANS MN, 26, 1981, p. 121.

[42] К. Димитров. Две съкровища с ели-

нистически монети от музеи в НРБ (под печат). № 16 от IGCH 860 е отсечен в Колофон, ок. 318 г. пр. н. е., тъй като посочения от него стилов паралел SNG Macedonia III, Copenhagen 1943, № 1089 съответствува на M. Thompson, A. Bellinger. A Hoard of Alexander Drachms. — YCS XIV, 1955, p. 36, No 36 (в каталога=Т. В.).

[43] M. Thompson. Sardes and Miletus. p. 87, No 3.

[44] Ibidem, p. I.

[45] E. T. Newell. Demetrius, p. 8.

[46] Ibidem, p. II.

[47] Б. Геров. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време. — ГСУ ФИФ, LIV, 1959/60, с. 216.

[48] Особеностите на монетите на Атина, отразени в каталога, са посочени от J. Bingen. Op. cit., 11—12. Това са:

— стил на орнамента върху шлема на Атина

— наличие или отсъствие на „point-tragus" в ухото на Атина

— брой на редовете от точки вдясно от клюна на кукумявката.

[49] Chr. Ehrhardt. A Catalogue of Issues of Tetradrachms from Amphipolis 318-294 B. C. — JNFA, vol. 4, No 4, 1976.

[50] S. P. Noe, E. T. Newell. The Alexander. Coinage of Sicyon. New York, 1950 (NS 6); H. A. Troxell. The Peloponesian Alexanders. — ANS MN 17, 1971, 42-51.

[51] M. Thompson. The Cavalla Hoard (IGCH 450). — ANS MN 26, 1981.

Изказвам своята признателност на М. Андонова — ОИМ Благоевград, която ми предостави петте монети от Елешница и Цалим за проучване.

Trésor monétaire héllenistique de Nicopolis ad Nestum (IGCH 829)

K. Dimitrov

(Résumé)

Dans le présent article l'auteur étudie le trésor monétaire ICCH 829 de Nicopolis ad Nestum, découvert au cours de 1931 et déposé dans le fonds de l'Institut et Musée archéologique — Sofia. Il comprend des tétradrachmes d'Athènes I période (32 pièces) et des monnaies d'argent avec les types d'Alexandre le Grand (11 tétradrachmes et 5 drachmes). En rapport avec les tétradrachmes d'Athènes, l'auteur commente l'opinion de G. Bingen au sujet de leur datation d'après le style de l'ornement du casque d'Athène (styles pi I-V et „quadridigitée"), ainsi que les trésors ICCH 433 et 134, qui contiennent des monnaies semblables. Au sujet de ce dernier l'auteur émet l'opinion qu'il aurait pu être caché aux environs de 307 av. n. ère à l'époque du passage d'Athènes de Cassandros aux mains de Démétrios Poliorcète. La raison pour une telle datation est donnée par la date un peu plus ancienne des cinq monnaies macédoniennes de la composition du trésor (jusqu'à 316—314). Sur la base de ce fait l'auteur admet que les tétradrachmes athéniennes dans le style pi III-IV et „quadridigitée" peuvent être datées le plus généralement dans la période aux environs de 333 — le début du IIIe s. av. n. ère.

Les monnaies avec le nom et les types d'Alexandre le Grand de ICCH 829 contiennent certains exemplaires intéressants. I 37 du cat., sans parallèles exacts dans les catalogues numismatiques est atribué à Tarsus sous Démétrios Poliorcète, aux environs de 298 av. n. ère. I 38 du cat. est vraisemblablement une imitation d'émission, frappée par Antigonos Ier à Carné, tandis que I 40 est une variante d'une émission connue de Babylone. I 43 du cat. sans signes de contrôle, est déterminé comme représentant de monnayage urbain autonome après 300 av. n. ère. Terminus post quem pour la date du recel de ICCH 829 est aux environs de 295—290 av. n. ère.

Ensuite l'auteur passe en revue les trésors monétaires connus de Macédonie et de la Thrace du Sud—Ouest, recelés dans la période du dernier quart du IVe — premier quart du IIIe s. av. n. ère. Cinq monnaies de deux trésors inconnus jusqu'à présent sont publiées également. Les particularités générales sont:

a) Des tétradrachmes avec les types de Philippe II et d'Alexandre le Grand, frappées dans les ateliers macédoniens de Pella et d'Amphipolis prédominent.

b) Les tétradrachmes avec les types d'Alexandre le Grand de Péloponnèse et d'Asie, ainsi que les tétradrachmes d'Athènes (à l'exception des dernières dans ICCH 455) sont d'une importance secondaire.

La composition de ICCH 829 se distingue par le fait qu'en elle prédominent des tétradrachmes d'Athènes et des émissions asiatiques du type Alexandre cependant qu'il manque des émissions de Cassandros des ateliers monétaires macédoniens. Ces particularités, ainsi que la date des exemplaires les plus récents, relient l'accumulation de ICCH 829 avec Athènes au temps de la présence de Démétrios Poliorcète après 294 av. n. ère. Le trésor reflète vraisemblablement les contacts entre des militaires de l'armée de Démétrios et la population locale en Thrace du Sud—Ouest pendant la campagne thrace du souverain en 292 av. n. ère et nous incline à penser qu'une partie de l'armée de Démétrios avançait en direction vers Philipopolis.

Рисунки-графити от средновековната църква в крепостта Аневско кале

ИВАН ДЖАМБОВ

През 1983 г. при разкриване на основите на средновековната църква (№ 1) в цитаделата Аневско кале край Сопот бяха открити рисунки-графити. Те се появиха малко неочаквано в момент, когато се разчистваха многобройните фрагменти от богато оцветени стенописи, нападали по пода на притвора на църквата. По архитектурен тип, живописна и керамопластична украса тя се датира от XIII—XIV в.[1]

Рисунките са разположени само на едно място — върху външното лице на северната страница на входа към наоса. Самото лице е обмазано с бял, фин варов разтвор. Вследствие на продължителния престой в земята мазилката се е напукала. Общо взето обаче, състоянието на рисунките е добро[2] (обр. 1 *а*, *б*).

Освен рисунките върху мазилката се откриха и други букви, една пентаграма, нечетлив двуредов надпис на среднобългарски език и пр. Това ни дава основание да предполагаме, че в рисунките-графити има вложен определен смисъл, а вероятно и някакво композиционно единство[3]. Повече от сигурно е, че те са дело на самобитен народен майстор, може би един от строителите на църквата или воин. Основание за тази констатация ни дава техниката и високото професионално майсторство на живописната украса на църквата, контрастираща на графитите.

Друг интересен факт е, че като паметник на народното изобразително изкуство през средните векове представените по-долу новооткрити рисунки са разположени върху стенна мазилка. Така те се явяват след кръглата църква в Преслав от X в. и църква № 5 от Пернишката крепост, датирана в края на XI — началото на XII в., трети по рода си и първи от периода XIII—XIV в.[4]

На юг от Стара планина рисунки-графити не са открити[5]. Следователно нашата находка е не само първата по рода си, датирана точно в XIII—XIV в., но и първата засега, открита в указания район. От друга страна, тя ни предоставя възможност за повече аналогии, генетически връзки и откриването на определени закономерности както в художествения сюжет, така и по начин на изработка, местоположение и пр.

На първо място следва да отбележим, че е засвидетелстван и континуитет при тези паметници на народното творчество. Връзката с рисунките от Първото българско царство и до XI — началото на XII в. е очевидна. Констатацията на Р. Василев, който изказа предположението, че пернишките рисунки-графити върху църквата-гробница от XI—XII в., „независимо, че са единствени в Югозападна България, не означава, че няма да бъдат открити и други“, е валидна с пълна сила в нашия случай[6]. И тъй като рисунките-графити от Перник са най-близки по време с тези от крепостта Аневско кале, техника на изработка и рисувална площ (стенна мазилка), най-удачно е да ги разгледаме в тяхната взаимовръзка. Впрочем именно оттук произлязоха останалите закономерности, които установихме.

На второ място трябва да посочим, че е използувано едно и също място за нанасяне на рисунките — едната страница (външното ѝ лице) на входа към наоса на църквата. Разликата е само в това, че в Пернишката църква те са върху южната страница, а в нашия случай е използувана северната. Не е изключено рисунки да е имало и върху южната, но тя е достигнала до нас в малка запазена височина. Сравнително еднаква е и рисувалната площ, върху която са разположени рисунките, както и техниката на нанасяне с остър предмет върху изсъхналата мазилка и пр.

По-важната закономерност според нас се корени в самата композиция. Ярко се открояват няколко общи елементи. Без да ги степенуваме по важност, ще отбележим най-напред наличието и в двата случая на знака „пентаграма“ в десния край на рисувалното поле (обр. 1 *в*). Върху мазилката на Пернишката църква-гробница са засвидетелствувани надписи-графити. Нечетлив среднобългарски надпис в два реда и отделни букви и знаци има и върху мазилката на църква № 1 от Аневската крепост. И не на последно място наблюдаваме сюжетна връзка в двете различни по време и място композиции. Конкретно това се изразява както във фигурките на животни, така и в ловните сцени. Налице е също така еднаквост в линеарната техника и схематичност в изобразяването на фигурите.

Посочените закономерности несъмнено са от особено значение, но това съвсем не значи, че в изображенията няма различия. Те обаче не нарушават основния замисъл като цяло. Тези отлики са следните. Прави впечатление, че някои от новооткритите рисунки са разположени доста ниско —

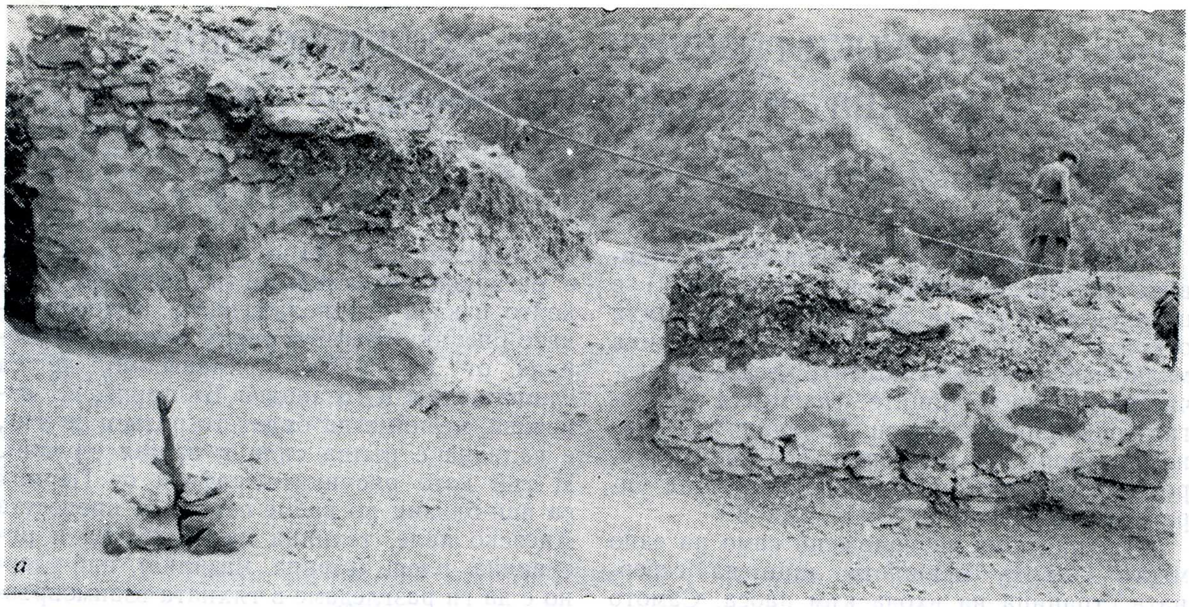

● *Обр. 1 а) северната страница на входа към наоса на църквата, където се откриха рисунките. Fig. 1 a) Le côté septentrional de l'entrée vers la nef de l'église où furent découverts les dessins б) работен момент от свалянето на рисунките от зида. б) moment de travail de l'enlèvement des dessins du mur в) пентаграма в централната част на рисувалното поле; в) pentagramme dans la partie centrale du champ de dessin*

0,30—0,80 м от основата на зида, а Пернишките се намират на височина 1—1,30 м. Фигурите са в ход от ляво на дясно, а тези от Перник — от дясно на ляво. И което е по-важно, в нашия случай има изображения на хора, участвуващи в сцена, конник, воин и др. Впрочем това е още едно потвърждение на изказаното вече становище, че през XIII—XIV в. наред с животинските изображения основен обект на пресъздаване е човешката фигура[7]. Като различие се явява предназначението на църквите.

Рисунките-графити са изпълнени в линеарен стил. Те са твърде опростени и схематични. Ясно очертани са фигурите на две животни, вероятно сърни. Нарисувани са близо едно под друго, което ни дава основание да предполагаме връзка помежду им. Те са в движение надясно. Телата са напрегнати. Първата (горната) фигура е на малка сърна. Фигурата на по-голямото животно издава напрежение, вследствие на силен бяг. Това най-добре личи в опънатите два предни крака. Възможно е рисувачът да е искал да покаже бяг на сърна майка със сърненцето[8] (обр. 2 *а*, *б*). Може би тук се откроява верният усет на рисувача да пресъздава динамика.

Особен интерес представлява групата от няколко човешки фигури в горния край на рисувалното поле. Разположени са почти на едно ниво и разстояние помежду си. Сюжетно най-вероятно трябва да се свър-

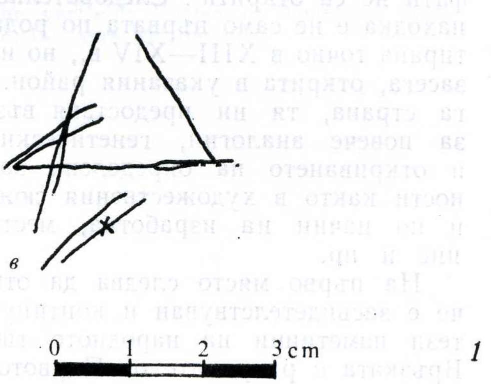

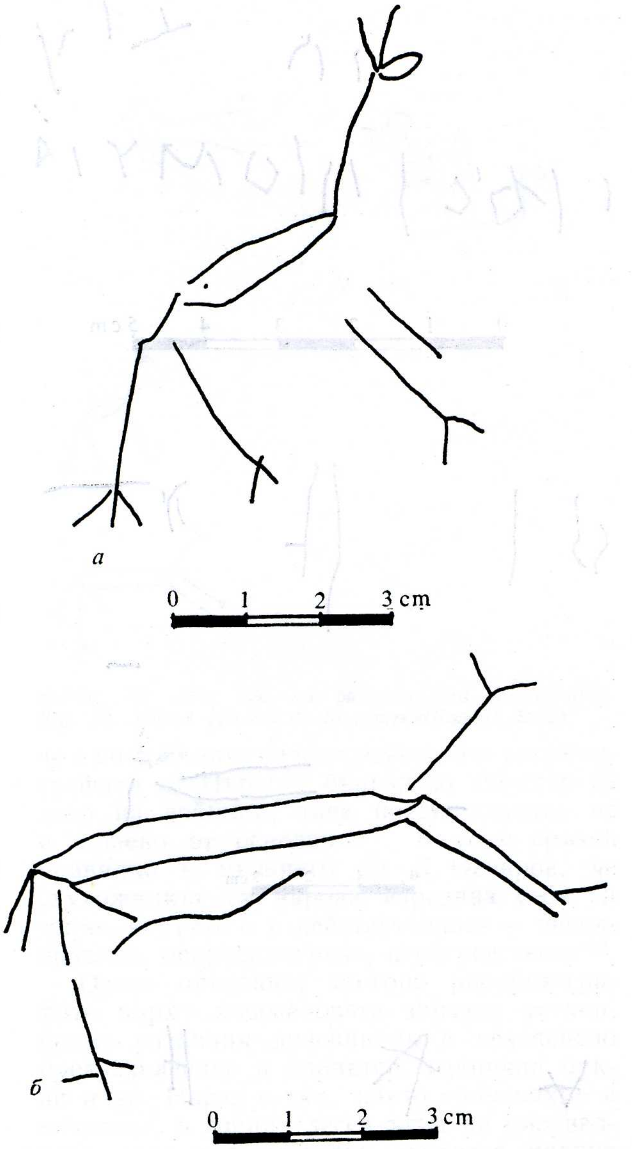

2

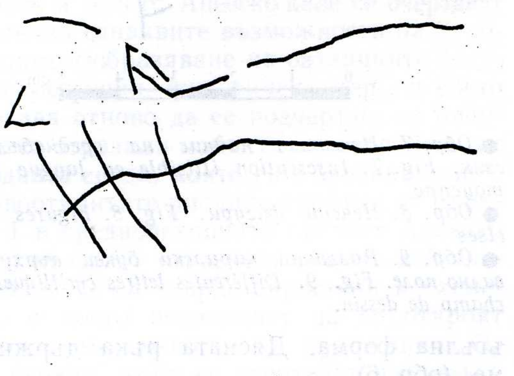

3

● *Обр. 2 а) Фигура на малка сърна. Fig. 2. Figure d'une petite biche; б) фигура на по-голямо животно. б) figure d'un animal plus grand*

● *Обр. 3. Фигура на ездач. Fig. 3. Figure de cavalier*

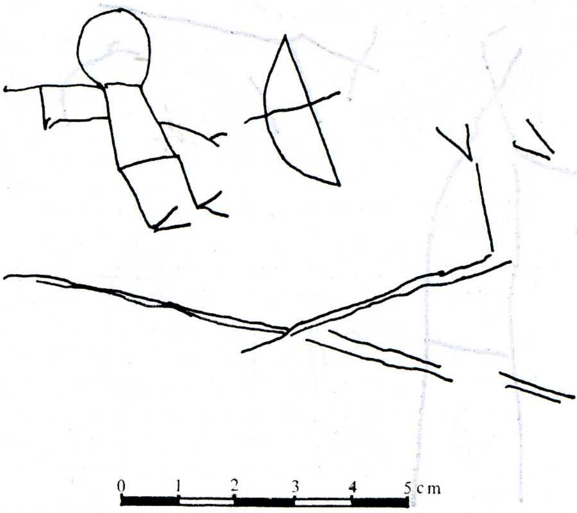

● *Обр. 4. Ловна сцена — човешка фигура с лък и стрела. Fig. 4. Scène de chasse — figure humaine avec arc et flèche*

жат с лова. Контурите на първата фигура са неясни и рисунката изглежда незавършена. Възможно е нейният автор да не е могъл да изобрази желаното. По всичко личи, че е искал да покаже ездач (обр. 3).

По-завършен вид има втората ловна сцена. Тук е представена човешка фигура в цял ръст. Главата е очертана с една окръжност. Лицето е без подробности. Тялото е обърнато в ход надясно, по което съдим, че фигурата е в профил. Ръцете са разперени встрани. Вдясно е изобразен лък със стрела. Пред човешката фигура е направен опит да бъде нарисувано животно, вероятно сърна. Тялото е предадено с една контурна линия. Шията е права, завършваща с две уши. Такива ловни сцени са известни от Първото българско царство и по-специално от Преслав. Човешки фигури с лък и стрела се срещат рядко, като например рисунките в скалните пещери край с. Царевец[9] (обр. 4).

Следващата човешка фигура е нарисувана по сходен начин, но сравнително понесполучливо. Главата е направена от две пресичащи се линии и има ромбовидна форма[10] (обр. 5).

Особено внимание заслужава едно човешко изображение, разположено отделно от другите, в долния десен ъгъл на рисувалното поле. Този факт, както и характерът на изображението, позволява да предположим, че на него е отделено по-специално внимание и значение. Това личи и от размерите на фигурата, която е по-голяма от останалите.

Представлява допоясно изображение на мъжка фигура във фас. Главата е представена с една окръжност, несъразмерно отклонена от тялото. От едната страна тя е

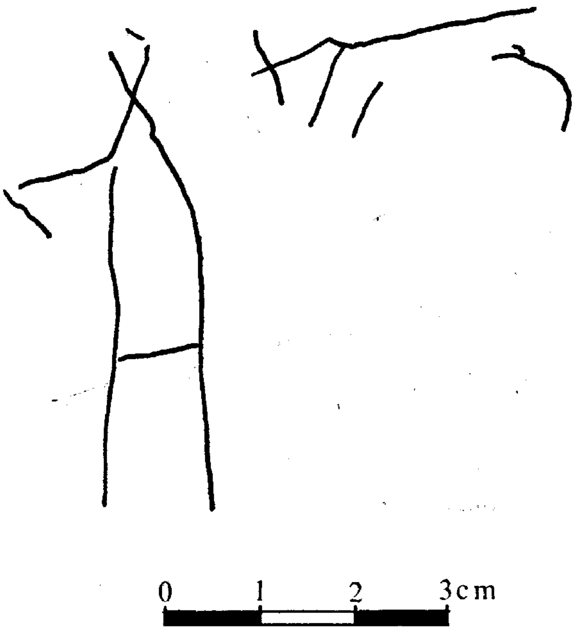

5

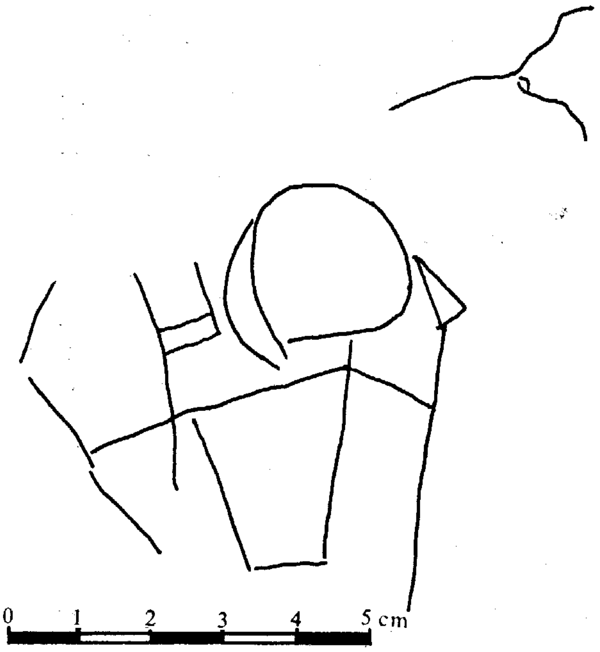

6

● *Обр. 5. Схематична човешка фигура. Fig. 5. Figure humaine schématique*

● *Обр. 6. Схематично изображение на воин. Fig. 6. Représentation schématique de soldat*

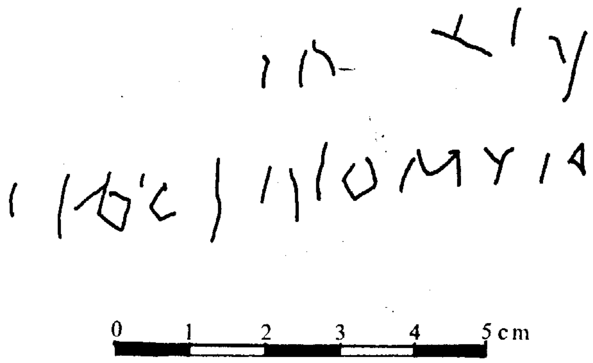

7

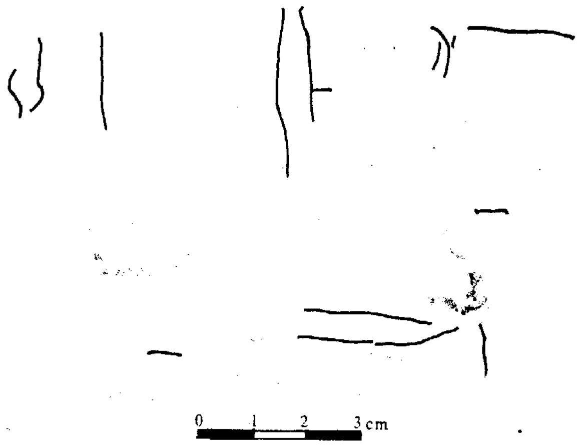

8

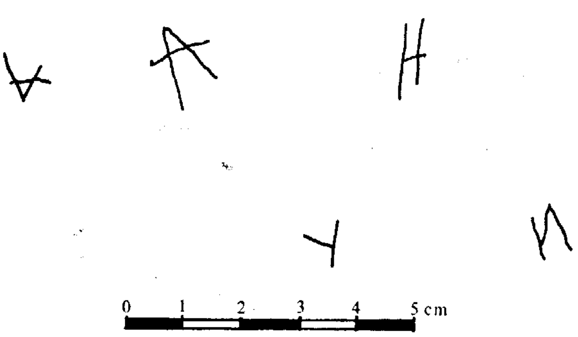

9

● *Обр. 7. Нечетлив надпис на среднобългарски език. Fig. 7. Inscription illisible en langue bulgare moyenne*

● *Обр. 8. Неясни фигури. Fig. 8. Figures imprécises*

● *Обр. 9. Различни кирилски букви върху рисувално поле. Fig. 9. Différentes lettres cyrilliques sur le champ de dessin.*

подсилена с още една дъговидно извита линия. Лицето е без подробности. С това рисувачът е искал да покаже главата в обем или пък да коригира несъразмерното ѝ отклонение. Тялото е, общо взето, правилно очертано — по-широко в горната, раменната част, стесняващо се към кръста. Ръцете са представени с по една права линия и са също несъразмерни спрямо тялото. Лявата ръка държи копие, изправено нагоре, с дълга дръжка. Върхът е с триъгълна форма. Дясната ръка държи знаме (обр. 6).

Тържествеността на позата, воинското снаряжение и пр. ни дават основание да твърдим, че е изобразен воин на пост. Найвероятно така са изглеждали защитниците на крепостта. Възможно е това да е самият автор на рисунките. Като имаме предвид,

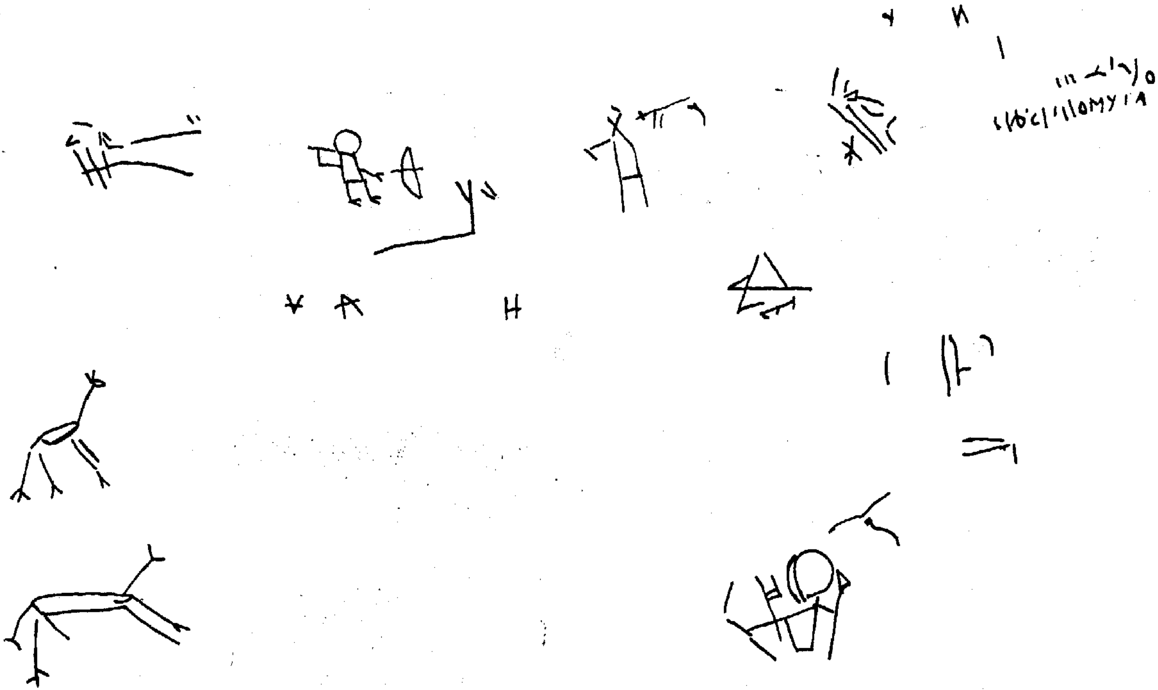

10

●*Обр. 10. Общ вид на рисувалната композиция*
Fig. 10. Aspect général de la composition de dessin

че в по-голямата си част известните рисунки-графити от Първото българско царство са дело на войници, това предположение не е лишено от основание[11]. В тази връзка правилно е мнението на Д. Овчаров, че „художникът от народа изразява себе си такъв, какъвто е в действителност — неподправено, непреднамерено, непосредствено“[12].

Освен описаните по-горе рисунки-графити върху хоросановата замазка установихме различни драсканици с неизяснено предназначение и характер, единични букви и др. Наред с тях, както споменахме в началото, в горния десен ъгъл на рисувалното поле има нечетлив двуредов надпис на среднобългарски език[13] (обр. 7, 8, 9).

Като обща характеристика на рисунките от Перник и тези от Аневско кале се очертават сравнително еднаквите възможности на художественото изобразяване на различните фигури — геометрични, животински идр., и което заслужава отново да се подчертае, че рисувачите са отразили моменти от своя бит, от природната среда, която ги е заобикаляла[14].

Новооткритите рисунки-графити от църква № 1 в средновековната крепост Аневско кале край Сопот отразяват реално действителността. Те са твърде опростени и схематични, с което позволяват да се откроят скромните възможности на художника. От друга страна, ярко се очертават два факта с общоисторическо значение. На първо място се установява една безспорна връзка на рисунките от IX—X в., XI—XII в., и XIII—XIV в., като се потвърждава констатацията за единната етническа общност на хората, отразяващи това експресивно народно изкуство в различни райони на средновековната българска държава и в различни периоди от нейното съществуване. Това, че са с по-ниска степен на художествено майсторство не дава основание, поне засега, да се смята въобще, че има упадък в този род изкуство през развития феодализъм у нас през XIII—XIV в. Намирането им в точно датиран паметник — крепостта като цяло[15] и средновековната църква от XIII—XIV в. в частност, показва, че традициите в това отношение продължават и през Второто българско царство (обр. 10).

На второ място, от особена важност е фактът, който се подчертава и от останалите изследвачи, че средновековните рисунки-графити най-често се намират в по-големите столични и други градски центрове в България — Плиска, Преслав, Крумово кале, Перник, Басараб, Търново, Червен и др. С това се потвърждава предположението, че крепостта Аневско кале край Сопот е едно от важните селища в южнобългарските земи — най-вероятно цитаделата на средновековния град Копсис, център на Подбалканската област от края на XIII и началото на XIV в.[16]

---

[1] Резултатите от археологическите разкопки на крепостта като цяло и на самата църква не са още обнародвани. Кратки съобщения за тях вж. Ив. Джамбов. Разкопки на Аневско кале при Сопот. Археологически открития и разкопки през 1983 г. Смолян, 1984, 147—148; Археологически открития и разкопки. Сливен, 1985 г., 246—247.

[2] Предвид опасността от разрушаване на мазилката с рисунките след откриването и излагането ѝ на атмосферни влияния, се наложи спешна намеса на екип от консерватори с ръководител М. Кара-

башев от НИПК — район Пловдив. Те бяха свалени и запечатани. Преди това успяхме да ги проучим и снемем графично копие в мащаб 1:1, благодарение на което сега имаме възможност за поднесем това съобщение.

[3] Д. Овчаров. Български средновековни рисунки-графити. С., 1982, с. 8.

[4] Пак там, 14—15; Й. Чангова и др. Крепостта Перник VIII—XIV в. Градоустройство и архитектура. Перник. Т. II. С., 1983, 67—78.

[5] Д. Овчаров. Цит. съч., с. 116.

[6] Р. Василев. Рисунки-графити от двуетажната църква-гробница в средновековния Перник. — Археология, № 1—2, 1981, 106—107.

[7] Д. Овчаров. Цит. съч., 119—120.

[8] Р. Василев. Цит. съч., 97—98, обр. 2.

[9] Д. Овчаров. Цит. съч., с. 157, табл. CXXXII-3.

[10] Там.

[11] Там, 60—63.

[12] Там, с. 60.

[13] Й. Чангова. Цит. съч., с. 78.

[14] Р. Василев. Цит. съч., с. 107.

[15] Ив. Джамбов. Средновековната крепост край с. Анево, Пловдивско (Предварително съобщение). — Векове, № 4, 1982, 59—64.

[16] Ив. Джамбов. За местоположението на средновековния град Копсис (според историческите сведения и новите археологически проучвания. — Археология, № 1, 1986, 19—27.

Dessins-graffiti de l'église médiévale dans la forteresse Anevsko kale

I. Džambov

(Résumé)

L'auteur publie une trouvaille nouvellement découverte de dessins-graffiti sur un des murs de l'église No 1 de la forteresse Anevsko kale près de Sopot.

Ce sont pour le moment les premiers dessins-graffiti sur crépi mural en Bulgarie de la période du Deuxième royaume bulgare, XIIIe—XIVe s.

Sur la base de l'analyse comparative, l'auteur découvre des régularités déterminées dans la composition du sujet et une continuité entre les dessins-graffiti découverts jusqu'à présent sur du crépi mural de la période plus ancienne — Xe—XIIe s. et pendant le féodalisme développé chez nous XIIIe—XIVe s.

Les dessins représentent des figures schématiques d'animaux, de scènes de chasse, des figures humaines déterminées, une inscription illisible et d'autres signes et lettres.

En conclusion l'auteur souligne que les dessins-graffiti nouvellement découverts prouvent de nouveau que leur emplacement est avant tout dans les plus grands centres de la capitale et autres centres municipaux — en particularité la citadelle de la ville médiévale Kopsis, la forteresse Anevsko kale près de Sopot.

Критика и рецензии

KARL STROBEL. UNTERSUCHUNGEN ZU DEN DAKERKRIEGEN TRAJANS. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donauraumes in der Hohen Kaiserzeit (ANTIQUITAS, Reihe I, Band 33). Bonn, 1984. 284 p., 3 tab.

Дакийските войни на император Траян през 101/102 и 105/106 г. представляват едни от най-значителните военни и политически събития в Римската империя през епохата на Принципата. По своето значение и мащабност те идват след гражданските войни в Рим. Затова неслучайно бе приета с повишен научен интерес излязлата през 1984 г. книга на Карл Щробел „Изследвания върху дакийските войни на Траян". Тя представлява преработена докторската му дисертация, защитена през 1981 г. във Философския факултет за история и изкуствознание при университета в Мюнхен. Трудът се състои от: предговор, въведение, 5 глави, 5 приложения, библиография и азбучен показалец.

Той е важен не само за специалистите от редица страни по римско военно дело и по проблемите на историята и материалната култура на дакийските и други племена, но също така и за българските изследвачи на старата история и античната археология. Това се дължи преди всичко на факта, че тракийските земи покрай десния бряг на долния Дунав (дн. Северна България) са имали пряко отношение към споменатите войни на Траян, а именно: 1. Те се намирали в непосредствена близост до големите и решителни полесражения в Дания, разположени на север от Дунав. 2. Някои от бойните действия са се водели върху част от територията на Долна Мизия (по време на I дакийска война). 3. Във военните действия през двете войни са взели активно участие римските легиони, които се намирали на постоянен лагер по долнодунавския лимес: V Македонски легион (с постоянен лагер в Ескус при с. Гиген, Плевенски окръг, и по-късно в Трезмис в Северна Добруджа), I Италийски легион (с главен гарнизон в Нове при Свищов) и XI Клавдиев легион, който след края на войните останал окончателно в Дуросторум (дн. Силистра).

Във Въведението на своята работа (с. 13—18) К. Щробел се спира на състоянието на проучванията по разглеждания от него проблем, като прави преглед на съществуващата литература до написването на неговия труд. Отбелязва се, че първият капитален труд върху дакийските войни на Домициан и Траян принадлежи на Карл Пач, излязъл през 1937 г. Но оттогава до наши дни новите археологически материали, извори и познания са променили до голяма степен представите за предримска Дакия и самите дакийски войни. Отделено е и важно място на публикуваното изследване на румънския историк В. Гауер върху Траяновата колона (Берлин, 1977 г.). Отбелязва се, че авторът е направил критичен обзор на изворите по отношение на релефите на колоната, но някои от тълкуванията му са неправилни.

Предмет на I глава (с. 19—34) е изворовият материал за дакийските войни на Траян. Основен литературен източник е римският историк Дион Касий (155—235 г.), автор на „Римска история". Книга 68 е посветена на управлението на император Траян. Този труд е стигнал до нас чрез ексцерпите на византийския монах Йоан Ксифилинос от Трапезунт (XI в.). Друг важен източник за дакийските войни представлява Траяновата колона (вис. 40 м), издигната на едноименния форум в Рим (12 май 113 г.). Нейните релефни сцени с обща дължина около 200 м разказват за най-важните моменти от двете войни, като наред с римляните са изобразени и техните противници даките и съюзниците им. На същия площад се е намирал и „Траяновият фризов релеф", един от шедьоврите на римското пластично изкуство, чиято централна сцена изобразява борбата на Траян срещу даките. За ознаменуване на окончателната победа на Траян в 106 г. бил издигнат така нареченият „Трофей на Траян" в Северна Добруджа при с. Адамклиси (108/109 г.). Ценни данни за него се съдържат в латинския посветителен надпис в чест на МарсУлтор. През 114 г. в град Беневент (Югоизточна Италия) била осветена Траяновата арка, в чиито релефи дакийските войни заемат основно място.

В глави II и III (с. 41—56, 56—62) К. Щробел се спира на топографията и географията на дакийското царство и на неговия военен потенциал в навечерието на I дакийска война. Въз основа на новите археологически разкопки и проучвания могат приблизително да се очертаят границите на царството на Децебал — района на Седмоградско (Siebenbürger), Банатската област по долината на Муреш, Влашката равнина и части от източните Карпати. Цялата тази област, която в края на I в. била заселена от гето-мизийски народностни групи северно от Дунава, обхващала една площ от над 260 000 кв. км. Цялостното население е надхвърляло малко повече от 1 млн. души. Така цар Децебал, за който историческите сведения говорят, че бил превъзходен организатор, пълководец и тактик, бил в състояние да мобилизира една 200 000 войска и известен контингент от други съседни племена (от германо-сарматски произход), които били на негова страна. Трябва да се приеме със сигурност, че Децебал разполагал с редовна войска в района на Седмоградско, където се намирали най-важните стратегически дакийски крепости. В рамките на мирния договор от 89 г. император Домициан бил предал на Децебал свои техници, инженери и др., които несъмнено оказали влияние в изграждането на дакийската войска и вероятно фортификацията по римски образец. Трябва да се отбележи също така, че в дакийските земи и най-вече в района на Седмоградско била добре развита металургията и че даките сами можели да си приготвят своето защитно и нападателно оръжие. Ужас за римляните представлявала дакийската пехота, която била въоръжена с мечове, закривени на върха като коса. Съюзните на даките племена пък оказвали помощ със своята кавалерия. Така в навечерието на I дакийска война на Траян срещу римските легиони била изпратена една многобройна и сравнително добре обучена дакийска войска, готова за сериозна съпротива.

Следващата IV глава е най-съществената в книгата на К. Щробел. В нея той излага много детайлно и прецизно изследванията си върху командния и числения състав на цялата римска армия (легиони, помощни войски, флота, нерегулярни части и др.), взели участие в двете войни срещу даките. Паралелно с това той се спира върху дислокацията на различните видове части. Отделя място на техните постоянни и временни лагери, както и на различната строителна дейност (пътища, мостове, крепости, лагери и др.). В досегашните изследвания върху този проблем съществуваха различия във връзка с броя на бойните единици в дакийските войни. Според нас Щробел много точно е изследвал историята на всичките легиони, али, кохорти, смесени кохорти и други части в гореспоменатите войни. Той допълва и коригира предишните изследвачи. Използува и меродавна литература по тези въпроси. Според него в различните фази на двете дакийски войни са взели участие 14 римски легиона: legio I Adiutrix, legio I Italica, legio I Minervia pia fidelis, legio II Adiutrix, legio IV Flavia felix, legio V Macedonia, legio VII Claudia pia fidelis, legio X Gemina pia fidelis, legio XI Claudia pia fidelis, legio XIII Gemina, legio XIV Gemina Martia victrix, legio XV Apollinaris, legio XXX Ulpia victrix, legio II Traiana fortis. Към тях са предоставени 78 помощни части: 29 cohortes quingenariae, 6 cohortes milliariae, 27 cohortes equitatae, 6 cohortes sagittariae, 7 cohortes milliariae equitatae, 1 cohors sagittaria equitata, 2 cohortes milliariae sagittariae equitatae. Освен това към театъра на бойните действия император Траян дошъл със собствената си преторианска гвардия от Рим. По река Дунав циркулирала Панонско-мизийската флота, а отделни племена, заселени по лимеса, взели участие на страната на Рим като федерати. Така през двете дакийски войни римската войска наброявала едно внушително количество от 200 000 души.

По-долу ще се спрем накратко върху онези легиони, които са свързани с долномизийския лимес и по-точно с долномизийската войска по време на дакийските войни.

I Италийски легион (legio I Italica) бил на постоянен лагер в Нове. Взел е активно участие в двете дакийски войни. Части от този легион са били на гарнизон при военния център Буридава (дн. Столничени) на р. Олт. По-късно негови части са засвидетелствувани при кастела Сукидава, който е бил базата на римското настъпление към Олт в края на I дакийска война. При голямата войскова концентрация през 102—106 г. вексилации станували в Североизточна Монтения, както показват печатите в лагера на Драйна де Сус. Работна част от I Италийски легион е взела пряко участие в строежа на важния дунавски мост при Дробета.

Напоследък в Нове бяха открити няколко печата на I Минервиев легион (legio I Minerva pia fidelis). Т. Сарновски е склонен да ги датира в 101 г. Той намира аналогично сходство с печатите на XI Клавдиев легион в Нове от това време и тези от Бригецио. Към тази дата Сарновски отнася и печатите на I Италийски легион (leg(ionis) I Itali(cae) (вж. Статията на Т. Сарновски в: Acta centri historiae. „Terra antiqua balcanica". I, 1986, p. 66-67). По времето на дунавските войни на Домициан I Минервиев легион е взел участие. Според Щробел в 100/101 г. легионът е бил на р. Рейн (в Бон). През март 101 г. той се отправил към дакийския фронт. Обаче останал във Виндониса (дн. Виндиш в Швейцария) до есента на същата година, където временно заместил напусналия XI Клавдиев легион. Едва в 102 г., т. е. в III кампания на I дакийска война, I Минервиев легион се включил активно във войната. Базирайки се на тези данни, ние сме склонни да датираме печатите на този легион в Нове в 102 г. Вероятно вексилацио от този легион е бил временно в лагера на I Италийски легион. Последният, както споменахме по-горе, е бил изпратил свои поделения на север в офанзивата при Олт, както и една бойна част на Изток за войната на Рим срещу партите.

V Македонски легион (legio V Macedonica) взел също участие в двете дакийски войни в рамките на долномизийската армия. Неговият легат Квинтус Росциус Фалкон бил награден през I война лично от император Траян с високи отличия. Щробел застъпва мнението, че поделения на този легион още в 101/102 г. са пристигнали в новия лагер Трезмис в Северна Добруджа във връзка с прочистването на този район от дакийските съюзници (другото мнение е, че V Македонски легион дошъл в Трезмис след 106 г.). Другите вексилации участвували в операциите по р. Олт срещу южнокарпатската линия, като били покорени дакийските племена в областта на северната част на Влахия. Тухли с печати на V Македонски легион са засвидетелствувани в кастелите Драйна де Сус, Мълъещи, Барбоши, а в Буридава са намерени тухли с печати на 3 легиона едновременно — V Македонски, I Италийски и XI Клавдиев. Пак според Щробел и други изследвачи опразненият лагер на V Македонски легион в Ескус бил зает временно от XI Клавдиев. Оттам последният бил изпратил вексилацио в бъдещия си лагер Дуросторум. Както е известно, след приключването на дакийските войни в 106 г. Ескус бил превърнат в колония — най-високата степен на провинциално управление. Тогава започнал и строежът на каменната стена, която засега още не е изследвана. Безспорно V Македонски легион не е взел участие в строежа поради преместването му в Добруджа. Това трябва да е станало според нас от строителни вексилации на XI Клавдиев и I Италийски легион, които са били настанени в опразнения лагер. Напоследък при археологическите разкопки в Ескус и по-точно на 100 м източно от по-късното разширение на града (Ескус II) в зид от римската епоха се попадна на тухли с печати на I Италийски и XI Клавдиев легион, факт, който ни кара да смятаме, че техни поделения са стационирали едновременно там.

XI Клавдиев легион (legio XI Claudia) напуснал своя горнорейнски лагер във Виндониса в 100/101 г., като бил изпратен в опразнените лагери на legio I и II Adiutrix в Аквинкум и Бригецио в провинция Панония. Последните два легиона били вече на дакийско-мизийския фронт. XI Клавдиев легион бил преместен в Долна Мизия много вероятно във връзка с дакийско-сарматското нашествие там през есента на 101 г. В 102 г. той със сигурност взел участие в големите операции по р. Олт. Както стана известно по-горе, основните части стационирали в Ескус, а едно вексилацио било изпратено в бъдещия постоянен лагер Дуросторум (дн. Силистра). Всички тухлени печати на XI Клавдиев легион от дакийските фази на Траян показват старите горногерманско-панонски типове печати. С установяването на целия легион в Дуросторум в 106/107 г. били въведени нови типове печати в организацията на тамошните фиглини. Типовете печати LEG XI CL; LEG XI CLPF не са известни преди стационирането на легиона в Дуросторум. За присъствието на вексилацио в Дуросторум още в края на I дакийска война доказват както един оловен медальон и няколко тухлени печата от по-стария тип, така и наличието на негови части в Североизточна Монтения в 102—105/106 г.

XIII легион-близнак (legio XIII Gemina) през последното десетилетие на I в. бил преместен от Петовио във Виндобона (Виена). След това взел значително участие и в двете дакийски войни на най-важните участъци, като негов възможен лагер се посочва Сармизегетуза, бъдещата колония Улпия Траяна Сармизегетуза (107 г.). След това негов постоянен лагер станал Апулум (дн. Алба Юлия). Изпратил вексилацио на изток в партската война на Траян (113/114 г.). След 271 г. се настанил на десния бряг на Дунав в Рациария (дн. с. Арчар, Видински окръг).

Вглава V на своята книга К. Щробел се спира подробно на избухването на дакийските войни, на бойните действия на различните фронтове, както и на последиците от тези събития (с. 155—226). След 3-годишна подготовка на 25 март 101 г. Траян напуснал столицата и се отправил срещу дакийското царство на Децебал за отваряне на войната. Поводът бил нарушения на клаузите от мирния договор с Домициан през 89 г., което се изразявало в нападения над пограничните райони. Императорът се отправил към Виминациум (дн. Костолац в Югославия), главен център на горномизийския лимес, през който минавал крайдунавския път. Там лагерувал VII Клавдиев легион, чийто лагер станал главна щаб-квартира на римската войска. Откриването на войната било съпроводено с внушителни религиозни и военни церемонии, както и с обръщение на Траян към войската си. През пролетта на 101 г. главните сили били съсредоточени по направлението Костолац—Ледерата—десния край на Банатските планини—прохода Тапе (той водел на юг към Железните врати) и мястото на бъдещата колония Сармизегетуза. Оттам пътят е водел към средната долина на р. Муреш и във вътрешността на планината Оръщие (Седмоградско). Втората голяма офанзива била по посока на Дробета (дн. Турну Северин) към Железните врати и оттам към колонията Сармизегетуза и Апулум. В началото на 102 г. започнало голямото настъпление по долината на р. Олт и в Северна Добруджа То се подпомагало и от дунавската флотилия, чиито главни пристанища били Сексагинта Приста (Русе) и Новиодунум (дн. Исакча). Така в края на 102 г., когато завършила I дакийска война, римляните достигнали на 30 км до планината Оръщие. Новозавзетите дакийски земи били включени временно към териториите на провинциите Горна и Долна Мизия. През 103—105 г. станало изграждането на големия каменен мост при Дробета от архитекта Аполодор от Дамаск. Дължината на това съоръжение била 1,2 км с 20 масивни каменни стълбове и с дървена горна конструкция. Паралелно с това римляните укрепили разрушените крепости и лагерите в новите земи. В 105 г. започнала II дакийска война. Децебал започнал да води дефанзивна тактика. Наред с големите загуби в жива сила и оръжие и отказ за помощ от съюзниците част от дакийската аристокрация преминала на страната на Рим. Въпреки това Децебал водел съпротива до август 106 г., когато изправен пред възможността от пълна капитулация се самоубил. Така в края на 106 г. започнала организация на покорените дакийски земи и превръщането им в римска провинция. Преди смъртта си Децибал успял да укрие златото на дакийското царство в няколко пещери в планината Оръщие. Обаче приближеният му Бикилис издал местата на римляните. Според някои източници римската войска се завърнала в столицата с 50 000 роби, 165 000 кг злато (златна руда и предмети) и 331 000 кг сребро. В 107 г. бил отпразнуван II триумф на император Траян с внушителни гладиаторски борби (4941 двойки и 11 000 диви животни). На всеки войник той подарил по 500 денара. Монетарниците излезли със специални емисии монети и медальони.

В 5-те приложения в края на книгата си К. Щробел прави изследвания върху следните проблеми: 1. За името на дакийското главно място в планината Оръщие и отношението му към названието на Колония Улпия Траяна Августа Дацика Сармизегетуза. 2. Управителството на Луций Лициний Сура в Долна Германия. 3. Метопните кръгове на Трофея в Адамклиси. 4. Бележки към олтара в Адамклиси. 5. Една нова теза за идентификацията на римските военни части върху релефа на Траяновата колона. Всички тези приложения се явяват важни приноси в изучаването на римското военно дело и историята на земите от двете страни на средния и долния Дунав през Принципата.

К. Щробел е издирил и проучил огромна литература върху занимаващата го проблематика, като е отразил постиженията на румънските археолози. Той взима ясни позиции, а там, където има дискусия, препраща към съответната литература. Трудът е написан на високо научно равнище и е полезен за всички онези, които понастоящем и в бъдеще ще проучват дакийските войни на император Траян и топографията на бойните действия*.

---

* Кратък отзив за същата книга излезе от M. P. Speidel в: Bonner Jahrbücher, 1985 Band 185, p. 623—624.

РУМЕН ИВАНОВ

СРЕДНОВЕКОВНИЯТ ЧЕРВЕН. Т. 1. ЦИТАДЕЛАТА НА ГРАДА. С. БАН, 1985, 290 С.

В първи том на поредицата „Средновековният Червен" са обнародвани резултатите от проучванията на цитаделата на града — политическият, административен и духовен център на средновековния град. В авторския колектив участват проучвателите С. Георгиева, В. Димова, Д. Иванов, В. Нешева, а за разработването на някои въпроси са привлечени П. Вълев, Й. Заимов и Н. Ангелов.

П. Вълев разглежда геолого-географските особености около Червен (Геолого-географски преглед на района на Червен), а проф. Й. Заимов — произхода и значението на името Червен (Произход и значение на селищното име Червен). С. Георгиева в „Извори и проучвания" прави преглед на изворите, в които се среща името на града, описанията в по-късните пътеписи, възрожденската книжнина и българската историопис. Разгледана е историята на археологическите проучвания в Червен.

В „Ранни селища. Цитаделата до XII в." (с. 18—32) В. Димова и Д. Иванов разглеждат най-ранното поселение, свързано с траките. То според археологическия материал се заражда още „в края на бронзовата или началото на желязната епоха (1200—1100 г. пр. н. е.)", а разцветът му и засилените му контакти с черноморските колонии се отнасят към IV—XII в. пр. н. е. Тази картина повтаря резултатите от проучването на тракийското селище на Царевец във В. Търново, където резултатите са още по-убедителни.

Ранновизантийската крепост на Червен е разгледана в системата на първата основна линия на изнесената напред византийска отбрана. Най-добре запазена е източната крепостна стена с две порти и двураменна стълба, като са установени преправки от втората половина на VI в. Освен крепостните съоръжения са разкрити и останки от жилищни сгради. И тук (както на Царевец) прави впечатление малкото битов материал — сивочерна керамика с профилиран ръб на устието и плоски канелирани дръжки. Ранновизантийската крепост е разрушена през първата половина на VII в. и изоставена.

Животът в разрушаната ранновизантийска крепост е възобновен през IX—X в. (отново се забелязва повторение на картината от Търнов). За ранносредновековното селище В. Димова и Д. Иванов допускат, че е „изпълнявало защитни функции, използувайки старите заварени ранновизантийски крепостни съоръжения" (с. 28), но степента на тяхното разрушаване според мен не е в полза на това предположение. Разкрити са останки от жилища — полуземлянки и огнища, а намерените керамични фрагменти от IX—X в. отнасят живота на селището към това време. През XI—XII в. са установени преправки по ранновизантийската крепостна стена (още един аргумент, че през IX—X в. заварените крепостни съоръжения не са били използувани).

Основен раздел в тома е работата на В. Димова „Градоустройство и архитектура на цитаделата на Червен през XIII—XIV в.“ (с. 33—132). Резултатите от дългогодишните изследвания дават възможност на авторката да „проследи в общи линии развитието на градоустройствения облик на целия град и по-конкретно на неговата цитадела“ (с. 33). Нарастването на града и оформянето му като „един от най-важните политически, духовни и културни центрове на средновековна България“ според В. Димова се дължи на новите обществено-политически условия и близостта му до новата столица Търнов. В. Димова правилно разглежда средновековния Червен като единен организъм, състоящ се от три части: цитадела, укрепени зони и предградия, подчинени на обща градоустройствена схема. Според нея териториалната схема отговаря на социалната структура на населението — в източната част, която господствува на града, се намирал феодалният замък, който заедно с другите обществени постройки оформял градския център; в западната укрепена част живеело занаятчийско-търговското население, а акцент в градоустройството била митрополитската църква; малките църкви били акцент в кварталите и разнообразявали техния силует (с. 33). В. Димова отбелязва, че градоустройствената структура на Червен е много близка до Търнов и другите средновековни градове, като различията са подчинени преди всичко на особеностите на терена.

При археологическите проучвания въз основа на стратиграфските наблюдения, строителна техника и подвижни находки са установени 5 строителни периода. През третия, който В. Димова отнася след земетресението в 1327 г., при хоросановите градежи установява усилване на сантрачната система, т. е. налице са антисеизмични техники в строителството (за подобно строителство в Търнов вж. Л. Квинто. Сеизмозащита в строителството на средновековния Търнов. — МПК, 1985, 3, 19—23). Отделно е разгледана укрепителната система на цитаделата през XIII—XIV в. (с. 45—62), като е посочено важното място, което има Червен в отбранителната система на българската държава, тъй като е свързан със столицата Търнов, градовете по Дунав и Черноморското крайбрежие (с. 45). Обстойно са разгледани отделните части на крепостната стена, кулите, портите, стълбите към ходовата пътека на стената. Към фортификационните съоръжения е отнесено и укрепеното водоснабдително съоръжение (с. 46). Изяснени са строителните периоди и преправки, подробно е разгледана западната кула на цитаделата — един от най-добре запазените паметници на Второто българско царство (с 55—65). Въз основа на археологическия материал В. Димова е успяла да установи наличието на „военни сгради“ (с. 62—72), разположени край цитаделата, които свидетелствуват за „значителен градски гарнизон“ (с. 62). Интерес представляват двете пещи с производствено предназначение, от които едната навярно е използувана за топене на метал (с. 70). Като имаме предвид данните за получаване на желязо в Червен (вж. Г. Ил. Георгиев. Археологически данни за желязодобиването в Североизточна България през средните векове. — Природа, 1955, кн. 5, 65—73), пещта е правилно определена, но би трябвало по-отчетливо да се разграничат периодите на строителство и съществуване, така както е направено за помещение № 1.

В „Гражданска архитектура“ (с. 72—102) подробно са разгледани уличната мрежа, замъкът, обществено-административните сгради, жилищните и стопански сгради и водоснабдяването. Тяхното установяване и изясняване е принос не само в проучването на Червен, но и на средновековния български град. Разкриването на улична мрежа в градовете води до изясняване и на тяхното градоустройство. Проучването в Търнов (вж. М. Долмова-Лукановска. Уличната мрежа на Царевец през XIII—XIV в. — Векове, 1981, 4, 70—74), Ловеч и Перник (вж. Й. Чангова. Към въпроса за устройството на средновековния български град. —В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, 96—99) и особено резултатите от Червен са важно градиво в тази насока. Според В. Димова оформянето на уличната мрежа в Червен се отнася след второто разрушаване през първата половина на XIV в., т. е, през третия строителен период. С основание авторката отбелязва, че „уличната мрежа е активен елемент в благоустройството (и в градоустройството! — б. м., Й. Ал.) на града“ (с. 72). Важен извод, до който стига В. Димова, е, че изграждането на улиците предшествува застрояването, а това според мен е свидетелство за предварителна градоустройствена идея при оформянето на средновековния град.

Значително място е отделено на замъка на феодалния владетел, разположен в западния край на цитаделата (с. 75—86). Изяснено е плановото решение, етапите на изграждане и функционалното предназначение на отделните помещения, което е съществен принос в изучаването на феодалния замък в нашите земи и неговите особености. Разкритите обществено-административни сгради могат с основание да се свържат с градската администрация (с. 86—90). Разкритите в цитаделата жилища са обособени в няколко квартала. Разгледано е ситуирането, строителната техника и вътрешното устройство, въпреки оскъдните данни. Съществен принос представлява разделът за водоснабдяването (с. 100—103), където е разгледано разкритото водоснабдително съоръжение. То има общи черти с разкритите в Търнов подобни съоръжения при т. нар. Балдуинова кула (В. Вълов. Водоснабдяването на средновековните български градове и крепости (VII—XIV в.). — Археология, XIX, 1977, 1, 14—30) и южно от манастира „Великата лавра“ (Ат. Попов. Укрепен водоснабдителен проход от Царевец по река Янтра. — МПК, XXV, 1985, 3, 14—16). Подборно е разгледана църковната архитектура (с. 103—122) — сравнително добрата запазеност на църквите, богатата им декоративно-пластична украса, строителна техника и материали определят червенските църкви като истински бисери в огърлицата на българската църковна архитектура.

В краткото, синтезирано заключение (с. 121—122) В. Димова дава основните изводи от проучването, от които особено важни са: че градът „още от началото (на Второто българско царство — б. м., Й. Ал.) започва да се изгражда по определена градоустройствена схема“; че „плановото развитие на града търпи еволюция“ и че „притежава всички елементи на един добре планиран и регулиран град“ — черти „общовалидни за средновековния български град“ (с. 122).

Втората част на книгата е посветена на стопанската дейност, като е отбелязано, че материалите, „които характеризират тази дейност, са от края на XIV в.“ (с. 132). От стопанската дейност С. Георгиева разглежда „Грънчарството“. Още в началото тя отбелязва, че в „цитаделата не са открити грънчарски производствени съоръжения“, а само трикраки поставки за изпичане на сграфито керамика (с. 133). Керамиката е разделена на две големи групи: обикновена керамика и художествена керамика. Запазена е схемата и класификацията при керамиката от царския дворец в Търнов (разгледана също от С. Георгиева), което ѝ дава възможност да прави съпоставки при разглеждането на червенската керамика. За сграфито керамиката от Червен С. Георгиева отбелязва, че се характеризира с „по-голямото разнообразие на мотивите и по-голяма свобода при нанасяне на класическите орнаменти, каквито са напр. розетата, палметата, разводът и др. в сравнение с търновската сграфито керамика“ (с. 141), а така също и по-голямата пъстрота при нанасянето на цветните глазури. Въз основа на керамичната продукция С. Георгиева стига до извода, че „Червен се нарежда между най-големите производствени центрове в българските земи през Средновековието“ (с. 154). Работата на С. Георгиева е богато илюстрирана със снимки, рисунки и таблици, кратък каталог (с. 162—164), но липсата на профили затруднява пълноценното ѝ използуване. Според мен някои от съдовете и фрагментите, включени към средновековната керамика, имат малко по-късен произход (напр. обр. 57, обр. 60), а така също и фрагментите от вносен фаянс (обр. 61).

Останалите занаяти са разгледани от В. Нешева в „Металообработване, ювелирство, предачество, шивачество, тъкачество и обущарство. Обработка на кост, дървообработване. Селско стопанство и риболов“ (с. 166—214). За развитието на металообработването авторката се позовава на изследванията на Г. Ил. Георгиев, а занаятът в цитаделата е разгледан въз основа на продукцията, разделена на групи в зависимост от предназначението. Според мен при определяне предназначението на някои предмети са допуснати неточности: напр. апликацията за ключалка (обр. 21 а, с. 176) е звънче с характерния прорез за подобряване на звука, алебардата (обр. 32, с. 183) е нож за кожа, който има аналогии с подобни ножове от Търнов и Хотница (вж. Й. Алексиев. Царевград Търнов. 2 (рецензия). — Археология, XVIII, 1976, 2, 58—62), двете огнива (обр. 9 а и Б, с. 170) имат силно изострени върхове, които ги прави неудобни за хващане и удряне върху кремъка. Селското стопанство В. Нешева разглежда въз основа на откритите земеделски сечива: мотики, косери, сърп, брадви и топори. Според мен земеделските сечива, откривани в големи градски центрове като Търнов и Червен, невинаги трябва да се разглеждат със земеделието — те по-скоро са продукция на ковашкия занаят (за които в Червен има и категорични археологически данни). В краткото заключение В. Нешева стига до извода, че „занаятите са основният поминък на жителите на града“, като отбелязва, че продукцията на червенските майстори е изработвана с „голямо умение, технически и художествени качества“ (с. 214). Неоправдано според мен е пропуснато каменоделството и каменната пластика — един занаят много добре развит в Червен, за което свидетелствуват многобройните архитектурно-декоративни детайли и някои паметници на каменната пластика (фигурата на ангел, главата на светец, някои лапидарни надписи и др.). Заслуга на работата на Нешева е, че въз основа на сревнително оскъден материал е съумяла да очертае вярно стопанският облик на средновековния Червен.

Д. Иванов разглежда „Надгробни паметници и погребения“ (с. 217—235). Откритите от Червен каменни кръстове той разделя на четири групи. Подобни паметници от другите градски центрове на Второто царство, включително и столицата, са непознати. Проучването на некрополите в Търнов подсказва за съществуването на надгробия, но останки от тях не са открити. В този смисъл надгробните кръстове от Червен ще помогнат за решаването на тези въпроси. Интересен е фактът, че те са използувани до средата на XIV в., а след това при новото строителство през втората половина на XIV в. са вградени в крепостната стена, църквите и феодалния замък (с. 218).

Н. Ангелов разглежда „Надписи, монограми, букви и знаци“ (с. 236—273). Авторът отбелязва, че „поради голямото им разнообразие надписите са групирани по местонамиране, а не са обединени тематично“ (с. 236). Отбелязано е, че надписите се характеризират с добро, красиво оформяне и изписване на буквите и много лигатури. В „Монограми, знаци и букви върху дъна от глинени съдове“ са разгледани два подглазурени монограми с името „Михаил“, които имат много близки паралели с монограмите върху византийската сграфито керамика (вж. Ал. Кузев. Средновековна сграфито керамика с монограми от Варна. ИНМ Варна. X/XXV/, 1974, табл. 21—23) и според мен имат несъмнено византийски произход. Интересно защо Ангелов не търси паралели с византийската керамика, а ги сравнява с лапидарни паметници. Работата на Ангелов е придружена със снимки и рисунки (прориси) на надписите, което дава възможност да се проверят четенията на автора и повишава качествата на публикацията.

„Монетите от цитаделата“ са разгледани от В. Димова (с. 273—286), която отбелязва, че броят на монетите не е голям, но те са твърде разнородни и това дава възможност да се проследи хронологически живота в цитаделата (с. 273).

Всички раздели са придружени с кратки резюмета на руски и френски, което улеснява ползуването от чужди специалисти.

Общата структура на тома му придава монографичност независимо от немалкия авторски колектив.

Искам да отбележа, че в първия том на поредицата „Средновековният Червен. Цитаделата на града“ авторите са успели да ни представят един от най-значителните центрове на Второто българско царство, че томът е успешно начало на поредицата.

ЙОРДАН АЛЕКСИЕВ

Преглед

IX международен конгрес по гръцка и латинска епиграфика

От 31 август до 7 септември 1987 г. в София се проведе IX международен конгрес по гръцка и ланитска епиграфика. В него взеха участие около 160 чуждестранни делегати от 23 страни и около 40 български учени.

Българският организационен комитет (председател проф. д-р Георги Михаилов, зам.-председатели: проф. д-р Александър Фол и ст. н. с. Румен Катинчаров, генерален секретар проф. Велизар Велков и членове чл. кор. Веселин Бешевлиев, доц. Л. Гетов, акад. Владимир Георгиев (починал през 1986 г.), ст. н. с. Михаил Лазаров, ст. н. с. Василка Герасимова-Томова, доц. Владидимир Попов, проф. Борис Геров, проф. д-р Маргарита Тачева, проф. Кирил Влахов) подготви и организира научна програма, която се отличаваше от програмите на досегашните конгреси. Предвиждаха се само пленарни заседания по предварително приети теми и само в един ден две секционни заседания, и то само за новооткрити надписи и по някои отделни въпроси, извън основната тематика.

Първата тема бе: Евксинският Понт и средиземноморският свят и епиграфиката, представена чрез докладите на: Юри Виноградов (СССР) — Черноморието като политическа, икономическа и културна общност; Н. Ерхард (ФРГ) — Политическите отношения между гръцките колонии в Черноморската област и техните метрополии; М. Хадзопулос (Гърция) — Евксинският Понт и Средиземноморският свят.

Втората тема бе: Политически структури в римския свят и епиграфиката, представена чрез докладите на: Г. Фатас (Испания) — Политическите структури през епохата на републиката; Р.Роси (Италия) — Политическите структури през епохата на принципата (ранната римска империя), на В. Велков (България) — Политичските структури през Късната римска империя;

Третата тема бе: Ономастика и епиграфика: автохтонно население и чуждестранна имиграция с доклади от — О. Масон (Франция) за елинистическата епоха, от Н. Солин (Финландия) за римския свят, от Г. Сандерс (Белгия) за къснори">мската държава.

Четвъртата тема бе: Корпуси, сбирки епиграфски наръчници в процес на работа и в проект. По тази тема бе докладвано за работата по основните корпуси на латинските и старогръцките надписи, произхождащи от римските провинции и от елинските полиси и области. Докладвана бе и работата по подготовката на латинските надписи, открити в България (Кр. Банев), както и изобщо за състоянието на епиграфските проучвания в нашата страна (Г. Михаилов и В. Велков). Във връзка с това следва да се отбележи, че в последния том на основното списание по епиграфика „Епиграфика“, издадено за този конгрес, е публикувана подробна статия за постиженията на епиграфиката в България за последното десетилетие (от В. Велков). Бяха докладвани и други проекти за тематични корпуси — например за корпус на гръцки юридически надписи, на старогръцките епиграми и др.; докладвано бе и състоянието по издаването на Прозопографията на Римската империя; също и по прозопографията на тракийските владетели (М. Тачева).

Към тази тематика спада и проблематиката около системата на епиграфските знаци, разглеждана чрез два доклада: на д-р Ладислав Видман (Чехословакия) и д-р Ханс Крумрай (ГДР).

В две секции, заседаващи паралелно, бяха изнесени научни съобщения за новооткрити надписи от всички райони на античния свят. Тук бяха включени и редица съобщения на български учени за най-интересните нови епиграфски находки у нас: от района на Кърджали (неизвестно светилище на Арес Сурегет) от В. Найденова; от Августа Траяна (дн. Стара Загора) за надпис, съобщаващ за издигане на магазини за хранителни стоки, от Д. Николов; от Монтана (дн. Михайловград) за надпис, издигнат по повод приключването на успешен лов на бизони и мечки, предназначени за императорските зрелища, от В. Велков и Г. Александров; за надгробни надписи от Нове (дн. Свищов) от В. Божилова; обобщение на надписите за герузията в Тракия, от В. Герасимова-Томова; по някои въпроси, повдигнати в надписи, открити в черноморските колонии и изнесени в съобщения от Зл. Гочева, Л. Огненова-Маринова, М. Лазаров; за надписите върху монетите от Кабиле от Д. Драганов; бележки по надписи, произхождащи от Тракия, от Д. Бояджиев и Р. Лазов; за папируси с оглед на тяхното значение за историята на Тракия от I в. от И. Тодоров; за надпис от Никополис ад Иструм във връзка с кариера на служебни лица, свързани с организацията на гладиаторски игри и други зрелища от Теофил Иванов и др.

Интерес предизвикаха съобщенията на проф. Робер Етиен и на неговите сътрудници (Франция) по въпроса за използването на компютри за класификация и систематизация на античните надписи. По този въпрос е подписан договор с БАН за съвместна работа с български епиграфи.

Благодарение на спонзорството на Центъра за история „Древна балканска земя“ стана възможно отпечатването на т. I от Актите на конгреса, съдържащ 8 от 11 основни доклада и още 29 научни съобщения от български и чуждестранни учени (Acta Centri Historiae. Terra antiqua Balcanica. II = Actes du IXe congrès international d'épigraphie grcque et latine. T. I. S., 1987, p. 334).

На конгреса бяха изнесени към 90 научни съобщения. Тези, които не са публикувани в т. I, ще намерят място в т. II от Актите заедно с протокола на самия конгрес.

При откриването на конгреса трима учени бяха наградени с почетния медал на СУ „Климент Охридски“ за определени заслуги към българската наука: ст. н. с. от АН СССР Юри Виноградов, проф. Джанкарло Сузини от Университета в Болоня (ръководител на италианския екип в българо-италианския те разкопки в Рациария, дн. с. Арчар, Видинско) и френския учен проф. Марсел Льогле, генерален секретар на Международната асоциация по гръцка и латинска епиграфика.

По време на редовната Генерална асамблея на асоциацията по гръцка и латинска епиграфика проф. Г. Михаилов бе преизбран единодушно за председател на Асоциацията и за следващия мандат, а проф. В. Велков — за член на Бюрото на Асоциацията.

В заключителното заседание на конгреса сър Роналд Сайм от Британската академия на науките подчерта приноса на IX конгрес по гръцка и латинска епиграфика в епиграфската наука и много добрата организация, осъществена от Българската академия на науките и Комитета за култура.

В. ВЕЛКОВ

XXXII национална конференция по археология в Разград

От 11 до 14 май 1987 г. Археологическият институт с музей при БАН, ДО „Културно-историческо наследство“ при Комитета за култура, Окръжният съвет за култура и Окръжна дирекция „Културно-историческо наследство“ в Разград организираха XXXII национална конференция по археология. Бяха отчетени резултатите от археологическите разкопки и проучвания през 1986 г.[1]

XXXII национална конференция по археология бе открита от директора на Археологическия институт с музей акад. Д. Ангелов. Той изтъкна голямата археологическа дейност на българските археолози през 1986 г. из цялата страна и подчерта особено значението на археологическите разкопки на територията на окръг Разград в общата археологическа картина на нашата страна.

Бе поднесено приветствие от името на ОК на БКП и на ИК на ОНС в Разград.

По традиция първото заседание на археологическата конференция бе посветено на археологическите разкопки и проучвания на територията на окръга-домакин, в случая на Разградски окръг. Т. Иванов (Разград) представи проучванията в областта на праисторията. Колективът, проучващ отделни обекти на тракийския комплекс „Сборяново“ край с. Свещари — Д. Гергова, А. Балканска, Т. Стоянов (АИМ) и Т. Иванов (Разград), представи чрез главния ръководител М. Чичикова резултатите от тези проучвания. Районът на вече световноизвестната гробница при с. Свещари се оказва голям поселищен търговски комплекс с локализирани селища, крепости, некрополи, светилища от I хил. пр. н. е. Разкопките очертават един изключително интересен в научно отношение район, който обещава да даде нови данни за историята и културата на траките.

Проф. Теофил Иванов, откривателят на местоположението на римския Абритус, разгледа основните резултати от проучванията на този град. А. Маргос (Варна) изнесе свои съображения относно локализирането на средновековния Хръзград. Зл. Генова (Филиал на АИМ — Велико Търново) запозна присъстващите с важните резултати от археологическите проучвания в Голямата джамия в Разград, важни за разкриване действителното етническо състояние на населението в града през периода на турското робство.

За участниците в националната конференция бе прожектиран филмът „Свещарската гробница“ — най-значителният археологически обект от IV—III в. на територията на Разградски окръг, вече признат като част от световното културно наследство под егидата на ЮНЕСКО.

Предобедното заседание на 12 май бе посветено на праисторическите проучвания. Н. Сираков (АИМ) от името на колектива на българските специалисти по палеолита изнесе предварително съобщение за резултатите от току-що завършилата (проведена през март—април 1987 г.) първа по рода си българо-виетнамска археологическа експедиция на територията на СР Виетнам. Това е голям успех за българската праистория. Ан. Бакъмска (Перник) представи съобщение за резултатите от проучванията на обектите от новокаменната епоха в България. К. Кънчев (АИМ) представи резултатите от разкопките на селищната могила в гр. Русе. А. Радунчева (АИМ) — резултатите от разкопките на селищната могила при с. Долнослав, Пловдивско — един уникален култов център от епохата на халколита. Ил. Ангелова (Търговище) представи резултатите от разкопките на обекти от медно-каменната епоха в България. Л. Нинов (АИМ) изнесе резултатите от палеоостеологическите проучвания в праисторическото селище при с. Слатино.

Следобедното заседание на 12 май бе посветено на проучванията в областта на тракийската археология. Основната тежест отново бе отдадена на проучванията на тракийски обекти на територията на Разградски окръг, чието изследване е особено интензивно през последните години: Д. Гергова (АИМ) — за разкопките на укрепеното селище и култовия център на „Камен рид“, А. Балкански (АИМ) — за проучванията на култовия комплекс „Манастира“, Т. Стоянов (СУ „Климент Охридски“) — за могилен некропол от ранножелязната епоха, Ил. Катевски (БАН) — за резултатите от геофизичните проучвания в археологическия резерват „Сборяново“, на К. Димитров (АИМ) — за държавата на династията от с. Свещари в светлината на нумизматическите данни, М. Ковачева (АИМ) — за резултатите от геофизични проучвания на гробницата при с. Свещари; Ив. Панайотов (АИМ) докладва за проучвания на могилен некропол от бронзовата епоха. Обобщение върху проучванията на селища от бронзовата епоха в България изнесе Л. Николова (АИМ). М. Домардски (АИМ) докладва обобщение върху проучванията на тракийски светилища, К. Кисьов (ОИМ Смолян) докладва за тракийски погребални обичаи в Родопите, констатирани от него при разкопки на надгробни могили. Д. Агре (АИМ) обобщи извършените проучвания на тракийските некрополи в Северна България, Ал. Гоцев (АИМ) — проучванията на тракийските селища.

Предобедното заседание на 13 май бе посветено на проучванията в областта на античната археология. В началото на заседанието бе изнесен доклад от Г. Джингов (АИМ) за археологическата истина около т. нар. „гроб“ на Васил Левски в църквата „св. Петка Самарджийска“, по който доклад се развиха оживени разисквания. Изнесени бяха важни факти, по които датировката на гроба следва да се отнесе векове преди издигането на църквата през XV в.

Ст. Стоянов (ОИМ Разград) изнесе обобщителен доклад върху разкопките и проучванията на антични обекти на територията на Разградски окръг и набеляза някои бъдещи проблеми относно проучванията на обекти от тази епоха в Разградско. Д. Джорджети (Болоня) и В. Найденова (АИМ) представиха и коментираха откритото през есента на 1986 г. при разкопки на частна къща в Рациария златно съкровище. Касае се вероятно за семеен накит, принадлежност на богата фамилия, чийто дом е бил разрушен вероятно в средата на V в. от хунските нашественици. Г. Александров (ОИМ Михайловград) докладва за новооткрити епиграфски паметници от светилището на Диана и Аполон в Монтана, някои от които с интересно съдържание (напр. за организирания императорски лов на бизони и мечки от военни части на лагер в Монтана). Ал. Милчева и Евг. Генчева (АИМ) докладваха за нови открития в лагера на Нове. В. Попов (НИПК) докладва за разработения от колектива на НИПК програма „Никополис ад Иструм“ — един модел за комплексен подход към археологически резерват в извънселищна територия. П. Георгиев (АИМ) докладва един наскоро открит римски саркофаг със скулптурни изображения от с. Баня, Пазарджишко. Обобщение върху разкопките и откритията на антични обекти от I—VI в. направи Евг. Генчева(АИМ).

Следобедното заседание на 13 май бе посветено на проблематиката на средновековната археология. Д. Овчаров (АИМ) изнесе подробен обобщителен доклад върху проучванията в областта на средновековната археология, изтъкна постиженията и набеляза основните проблеми, които стоят за разрешаване пред българските средновековни археолози. Н. Танчева (ОИМ — Ямбол) докладва за разкопките на един култов комплекс при с. Воден — раннохристиянски мартирион и по-късно средновековен манастир. В. Димова (НИМ) изнесе резултатите от проучванията на добре запазения средновековен манастир „св. Йоан Предтеча“ в Созопол. Р. Василев (АИМ) и Т. Балабанов (Филиал АИМ Шумен) изнесоха резултатите от теренните обхождания през 1986 г. в областта на средновековната българска археология.

Във втората част на същото заседание бяха изнесени няколко доклада от сътрудници на проблемната група по интердисциплинарни изследвания. Ел. Божилова (БАН) докладва за палеоекологичните изследвания и реконструкция на екологичните условия в миналото на България. Т. Стойчев (БТС) докладва за проучванията на графити в пещерите при с. Царевец, Врачанско, като подчерта, че с подобрена методика са извършени редица корекции на предишните четения.

Заключително слово при закриването произнесе проф. В. Велков. Той подчерта голямата активност през 1986 г., когато е било работено на 186 обекта, на които са били направени значителни археологически открития от всички исторически епохи. Значителни са били постиженията на интердисциплинарните проучвания. 1986 г. донесе на българската археология забележителни находки от нашето културно наследство, като съкровището от с. Рогозен и съкровището от Рациария. Изостават обаче консервационните работи, изостава сериозно обработването на движимите открити находки и публикуването на обекти и паметници. Това поставя сериозни проблеми и може би ще се наложат ограничение в броя на разкопаваните обекти, за да могат да се подготвят за публикация откритите материали.

XXXII национална конференция в Разград бе много добре организирана и премина на високо научно ниво. В нея участвуваха около 250 археолози и музейни работници от АИМ, И-та по тракология, Катедрите по археология към СУ „Климент Охридски“ и ВТУ „Бр. Кирил и Методий“, НИМ, НИПК, музейни работници от почти всички окръжни и градски археологически и исторически музеи.

За участниците в конференцията бе организирана екскурзия по важни обекти на територията на Разградски окръг.

---

[1] По повод тази конференция бе публикувана брошура: Археологически открития и разкопки през 1986 г. XXXII Национална конференция по археология. Разград, 1986. 295 с.

Книгопис

Общи съчинения

Аврамов, Иван. Творчеството на д-р арх. Александър Рашенов — ценен извор за архитекти и археолози. — Архитектура, 1986, № 7, 22—23.

Академик Димитър Ангелов на 70 години. — Векове, 1987, № 3, с. 70.

Академик Димитър Ангелов на 70 години. — ИПр, 1987, № 4, 3—12.

Археологические памятники Юго-Восточной Европы. Железный век и эпоха средневековья. Сб. науч. трудов. Редколл. Е. В. Дворецкий и др. Курск, Курский Гос. пед. инст., 1985. 121 с. илл., 4 илл.

Бакалов, Георги. Академик Димитър Ангелов на 70 години. — Старобългаристика, 1987, № 1, 3—8.

Боев, Петър, Нели Кондова и Славчо Чолаков. Изкуствената деформация на главата като етнодиференциращ белег. — Бълг. етнография, 1987, № 1, 31—37.

От различни епохи.

Божилова, В. Виден френски учен в България [Робер Етиен]. — Археология, 1987, № 2, с. 50.

Проф. Велизар Велков, носител на Хердерова награда. — Археология, 1987, № 2, с. 50.

Вълчев, Веселин и Мария Матакиева. Библиография на научните трудове на акад. Димитър Ангелов 1939—1986. — ИПр, 1987, № 4, 88—96.

Гарден, Жан-Клод. Теоретическая археология. М., Прогресс, 1983. 295 с.

Рец.: Евлоги Данков. — Археология, 1987, № 2, 39—42.

Димитрова, Елена. Откривателят на Велики Преслав [Йордан Господинов]. — Родолюбие, 1986, № 10, 37—38.

Милчев, Атанас. Археологически разкопки и проучвания в село Батошево и неговата околност, Габровски окръг. — Год. СУ. Истор. фак., 76 (1983), 1986, 68—122.

От праисторическата, античната и средновековната епоха.

Младенов, Ангел. Академик Димитър Ангелов на 70 години. — Военноистор. сб., 1987, № 2, 228—229.

Петков, А. и И. Кулев. XXV Международен симпозиум по археометрия. — Археология, 1987, № 2, 47—49.

Състоял се от 19 до 23 май 1986 г. в Агина.

Поздравителен адрес на Президиума на БАН до акад. Димитър Ангелов по случай неговата седемдесетгодишнина. — Сп БАН, 1987, № 2, 59—60.

Русева, Таня. Професор Велизар Велков, носител на Хердеровата награда. — МПК, 1987, № 1, 27—28.

Сотиров, Иван. Академик Димитър Ангелов. — МПК, 1987, № 2, с. 60.

По случай 70-годишнината му.

Fonquerle, Denis. Les ânctes primitives et antiques découvertes sur le site subaquatique de l'antique Agathe-Tyche (I). — In: Thracia Pontica. 3. S., 1986, 370—380.

Kovacheva, Mary. Archaeomagnetism: results from SE Europe, their use as dating technique difficulties. — Acta interdisciplinaria (Nitra), 4, 1986, 137—147.

По материали и от България.

Oppermann, Manfred. Thraker zwischen Karpatenbogen und Ägäis. Leipzig, etc., Urania Verlag, 1984. 286 p.

През праисторическата и античната епоха.

Рец.: Ирис фон Бредов. — ИПр, 1987, № 5, 88—90.

Праистория

Георгиев, Георги Ил. Караново — дворецът на праисторическа Европа. По следите на най-старата европейска цивилизация. Интервю. — Отечество, 1987, № 1, 12—13.

Подпис: Николай Генов.

Иванова, Стефанка и Иван Гацов. Късно палеолитно находище от края на плейстоцена в околностите на х. „Орфей", Средни Родопи. — Изв музеите Юж. България, 11, 1985, 65—76.

Китов, Георги. Некрополът Горан—Слатина, Ловешки окръг. — МПК, 1987, № 2, 47—50, 63.

От бронзовата епоха.

Марковин, В. И. Новейшие вопросы изучения дольменов Западного Кавказа в связи с проблемой их происхождения. — In: Thracia Pontica. 2. IIe symp. internat., Sozopol 1982. Jambol, 1985, 164—178.

Николов, Васил. Неолитни керамични съдове за приготвяне на храна (по материали от Югозападна България). — Бълг. етнография, 1987, № 2, 29—35.

Николов, Васил. Струмският път през ранния неолит. — Векове, 1987, № 2, 39—47.

Райчевски Стоян. Античната традиция в народната култура на Странджа. — МПК, 1987, № 2, 53—57.

Паметници на мегалитната култура у нас (долмени, слънчеви кръгове, скални светилища, ниши) от прехода от бронзовата към ранножелязната епоха.

Bouzek Jan. The Aegean, Anatolia and Europe: Cultural Interrelations in the Second Millenium B. C. Praha, Academia, 1985. 270 p. ill., 16, ill. pl.

Културните взаимоотношения и с българските земи.

Cârciumaru, Mariu. Consideraţii paleoetnobotanice şi contribuţii la agricultura tracilor şi geto-dacilor (IV). — Thraco-Dacica, 7, 1986, No 1—2, 129—133.

През бронзовата епоха.

Comşa, Eugen. Despre statuia-menhir de la Hamangia. — SCIV, 1986, No 4, 285—295.

Датира я в бронзовата епоха.

Fekete, Maria. Beiträge zu den pontischen Kontakten des frühheisenzeitlichen Transdanubien. — In: Thracia Pontica. 3. S., 1986, 295—310.

Gagov, I. Technolcgy and typology of cores from the collection "Pobiti kameni" — Dekilitash, Bulgaria. — In: Advances in palaeolithic and mesolithic archaeology. Warszawa, 1984, 135—150.

Georgiev, Georgi I. et Stefan Hiller. Tell Karanovo 1984. Vorber. über die 1. Kampagne der österr. — bulg. Ausgrabungen am Tell von Karanovo. Salzburg, Inst. für Alte Geschichte und Altertumskunde, 1984. 32 p. (Schr.-R. des Inst. f. Alte Geschichte u. Altertumskunde d. Univ. Salzburg, 1).

Georgiev. Georgi I. et Stefan Hiller. Tell Karanovo 1985. Vorber. über die 2. Kampagne der österr.-bulg. Ausgrabungen am Tell von Karanovo. Salzburg, Inst. f. Alte Gesch. u. Altertumskunde, 1985. 33 p. ill., 1 f. ill. (Schr.-R. d. Inst. f. Alte Gesch. u. Altertumskunde d. Univ. Salzburg, 2.).

Hiller, Stefan et Georgi I. Georgiev. Tell Karanovo 1986. Vorber. über die 3. Kampagne der österr.-bulg. Ausgrabungen am Tell Karanovo. Salzburg, Inst. f. Alte Gesch. u. Altertumskunde d. Univ. Salzburg (1986). 38 p. ill.

Kulczycka-Leciejewiczowa, Anna. III Seminarium petroarcheologiczne (Płowdiw 27—30 sierpnia 1984 roku). — Archeologia Polski, 31, 1986, No 2, 465—466.

Luhning, J. Eine Siedlung der mittelneolithischen Gruppe Bischheim in Schernau, Ldkr. Kitzinren, Kallmunz, 1981. 206 с. текст, 120 таблици, 10 притурки с планове и профили от разкопките, 1 статистическа таблица и статии от М. Хопф, Г. Нобис и В. Ширмер.

Рец.: Хенриета Тодорова. — Археология, 1987, № 2, 42—43.

Makkay, J. Early Stamp Seals in South-East Europe. Budapest, Akademiai kiado, 1984. 157 p., 31 tabl.

Разглежда и Караново I—II.

Рец.: István Ecsedy. — Archaeologiai ertesitõ, 1985, No 2, 297—299.

Nikolov, Vassil. Uber der Ursprung einiger frühneolitischen ornamentalen Motive aus dem Zentralbalkangebiete. — In: Thracia-Pontica. 2. IIe symp. internat., Sozopol 1982. Jambol, 1985, 187—195.

Roman, Petre I. Aşezări cu ceramică şnurată din Thracia, Macedonia, Thessalia şi reporturile lor cu evoluţia culturală din regiunile carpato-danubiene. — Thraco-Dacica, 7, 1986, No 1—2, 14—30.

Разглежда керамиката от Езеро.

Tončeva, Goranka. Problèmes de l'art de l'Age du bronze recent en Bulgarie du Nord—Est. — In: Thracia Pontica. 2. IIe symp. internat., Sozopol 1982. Jambol, 1985, 297—306.

Triandaphyllos, Diamandis Les sanctuaires en plein air dans la région des Cicones. — In: Thracia Pontica. 3. S., 1986, 128—141.

От бронзовата епоха.

Wachsmann, Shelley. Shfifons — Early Bronze Age Anchor Shaped Cult Stones from the Sea of Galilee Region. — In: Thracia Pontica. 3. S., 1986, 395—403.

Античност

Балабанов, Петър. Фракийское святилище возле Дебелта. — In: Thracia Pontica. 3. S., 1986, 221—237.

Балканска, Ана. Тиризис — античното тракийско селище на нос Калиакра и неговата социална същност. — Техн. мисъл, 1986, № 4, 75—79.

Бобчев, Сава. Константиновият дворец в Сердика. — Год. Нац. инст. за паметн. културата, 3, 1984, 3—5.

Василева, Дафина. Гробницата при Свещари — проектиране, оразмеряване и конструкция. — Археология, 1987, № 2, 1—9.

Велков, В. Бронзовая статуэтка Аполлона из Кабиле (Фракия). — В: Проблемы античной культуры. М., 1986, 7—10.

Велков, Велизар. Древногръцките колонии по Черноморието и тяхната култура. — Год. Нац. инст. за паметн. културата, 3, 1984, 6—10.

Велков, В. XVII конференция по класически студии „Ейрене". — Археология, 1987, № 2, 49—50.

Георгиев, Георги К. Полезните изкопаеми от времето на траките. С., БАН, 1987. 134 с. с ил.

Георгиев, Петко и Иван Бъчваров. Римски бронзов шлем от колекцията на Окръжния исторически музей, Силистра. — Археология, 1987, N 2, 18—24.

Димитрова-Милчева, А. IX международен конгрес по античен бронз. — Археология, 1987, N 2, 46—47.

Състоял се във Виена от 21—25 април 1986 г.

Иванов, Пламен. Съкровището на века [Рогозенското тракийско съкровище]. — Дружба, 1986, № 5, 121—128.

Карадимитрова, Красимира. Оброчни релефи на трите нимфи. — МПК, 1987, № 1, 38—41.

От колекцията на Националния археологически музей.

Колосовская, Ю. К. О фракийском населении в Паннонии. — В: Проблемы античной культуры. М., 1986, 31—36.

Лордкипанидзе, Отар. Древная Колхида. Мит и археология. Прев. от руски В. Найденова. Предг. В. Велков. С., 1985, 286 с., 64 снимки, 4 плана, 1 ре-

Рец.: Кръстина Панайотова. — Археология, 1987, № 2, 43—45.

конструкция.

Маджаров, Митко. Новооткрити култови сгради в Хисар и неговата околност. — Изв. музеите Юж. България, 11, 1985, 89—96.

Маразов, Иван. Двете летящи колесници (№ 157 от Рогозенското съкровище). — Векове, 1987, № 4, 27—33.

Найденова, В. П. Культ Митры в Нижней Мезии и Фракии. — В: Проблемы античной культуры. М., 1986, 56—60.

Попов, Димитър. Проучвания върху тракийската религия. II. Пиршествата и угощенията. Съкровищата и подаръците. — Год. СУ. Истор. фак., 76 (1983), 1986, 15—50.

Русева, Малвина. Гробница, хероон или светилище. — МПК 1987, № 1, 30—33.

Сграда в м. Мишкова нива край Малко Търново.

Русева, Малвина. Проблеми на тракийската гробнична архитектура в българските земи през V—III в. пр. н. е. — Год. Нац. инст. паметн. културата, 3, 1984, 11—22.

Стоянов, Тотко. За интерпретацията на така наречения „фриз на здравеносните божества" от Филипопол. — Археология, 1987, № 2, 25—29.

Тачева, Маргарита. Проблеми на тракийската политическа история (II в. пр. н. е. — 45 г. от н. е.). — Год. СУ. Истор. фак., 76 (1983), 1986, 51—67.

Фол, Александър. Тракийският орфизъм. С., Соф. унив., 1986. 244 с.

Шталь, И. В. Сюжетное изображение борьбы пигмеев и журавлей на пеликах Северного Причерноморья (IV в. до н. э., историко-культурный и этнографический аспект). — In: Thracia Pontica. 3. S., 1986, 333—352.

Шукерова, Алтънка Г. Полуготова мраморна статуетка от с. Пчеларово, Кърджалийски окръг. — Изв. музеите Юж. България, 11, 1985, 77—82.

Beševliev, Bojan. Die erste historische Karte vom Schwarzen Meer und seiner westlichen Küste. — In: Thracia Pontica. 2. IIe symp. internat., Sozopol 1982. Jambol, 1985, 39—59.

Bousek, Jan. Les contacts entre la Grèce et la Thrace: objects en bronze et céramique VIIIe—VIe s. av. n. è. — In: Thracia Pontica. 3. S., 1986, 20—29.

Bouzek, Jan. Megarian Bowls, Production Centres, Imports and Local Workshop in the West Pontic Area. — In: Thracia Pontica. 2. IIe symp. internat., Sozopol 1982. Jambol, 1985, 66—73.

Delev, Petar. Two Tholos Tombs at Malko Tirnovo. — In: Thracia Pontica. 2. IIe symp. internat., Sozopol 1982. Jambol, 1985, 74—84.

French, David. Sinope and the Thracian Coast. — In: Thracia Pontica. 2. IIe symp. internat., Sozopol 1982. Jambol, 1985, 85—,88.

Freschi, Alice. Recenti ritrovamenti di ancore antiche nei mari italiani. — In: Thracia Pontica. 3. S., 1986, 404—415.

Frost, Honor. Stone Anchors: Criteria for Corpus. — In: Thracia Pontica. 3. S., 1986, 354—369.

Gočeva, Zlatozara. Die Organisation des Religionslebens in den griechischen Kolonien an der Westküste des Schwarzen Meeres und die einheimische thrakische Religion. — In: Thracia Pontica. 3. S., 1986, 186—195.

Haldane, David. Recent Discoveries about the Dating and Construction of Wooden Anchors. — In: Thracia Pontica. 3. S., 1986, 416—427.

Hartuche, N. et O. Bounegru. Les influences de la navigation commerciale sur les échanges gréco-indigènes au Bas-Danube au Ve—IIIe siècle av. n. è. — In: Thracia Pontica. 3. S., 1986, 277—294.

Hartuche, Nicolae. La tombe princière thraco-gète de Gavani, dép. de Braila. — In: Thracia Pontica. 2. IIe symp. internat., Sozopol 1982. Jambol, 1985, 120—134.

Ivanov, Ž., D. Dimov, Chr. Pimpirev, N. Kouneva. Les résultats préliminaires de l'analyse pertographique des ancres en pierre et des jas du littoral bulgare de la Mer Noire. — In: Thracia Pontica. 2. IIe symp. interat., Sozopol 1982. Jambol, 1985, 135—150.

Kapitän, Gerhard. Graeco-Thracian Wood Anchors. — In: Thracia Pontica. 3. S., 1986, 381—294.

Karayotov, Ivan, et Petja Kiachkina. Une fortresse thrace sur „la route du sel". — In: Thracia Pontica. 3. S., 1986, 245—250.

С. Руен, Бургаски окръг.

Koukouli-Chryzanthaki, Chaido. Abdera and the Thracians. — In: Thracia Pontica. 3. S., 1986, 82-98. —

Lazov, Rumjan. On the Early Economical Relationships of Dobrudža: East Pontus Colonies Versus the Aegean Islands. — In: Thracia Pontica. 3. S., 1986, 256-263.

Mitova-Džonova, D. Eine Bronzestatuette von Malchus aus Sozopol. — In: Thracia Pontica. 2. IIe symp. internat., Sozopol 1982. Jambol, 1985, 179—186.

Müller, W. Archäologische Zeugnisse frühen Christientums zwichen Taunus und Alpenkamm. — Helvetia archaeol., 17, 1986, No 65—66, 3—77.

Археологически данни за ранното християнство в Югоизточна Европа.

Mușețeanu, Crișan. O nonă lucernă de la Durostorum. — SCIV, 1987, No 1, 77—78, 1 p. ill.

Mușețeanu, Crișan et Dan Elefterescu. Teracote de la Durostorum reprezentind-o pe Venus. — Pontica, 18, 1985, 185—191.

Nicopolis ad Istrum 1985: The Bulgarian-British Archaeological Programme. The excavations of the British team. S. 1. a. 24 p., 15 ill.

Nicopolis ad Istrum 1986: The Bulgarian-British archaeological programme. The excavations of the British team. S. 1. a. 40 p.

Ognenova-Marinova, Ljuba. Mesambria et le monde thrace entre le VIIe et le Ve s. av. n. è. — In: Thracia Pontica. 3. S., 1986, 238—244.

Pantos, P. A. Archäologische Topographie von Dikaia bei Abdera und Stryme (VII.—V. Jh. v. Chr.). Der heutige Forschungsstand. — In: Thracia Pontica. 3. S., 1986, 109—127.

Parker, A. J. The evidence provided by shipwrecks for the ancient economy. — In: Thracia Pontica. 3. S., 1986, 30-45.

Porogeanov, Kaline. Les ports anciens de la ville de Sozopol. (d'après les données d'archéologie sous-marine). — In: Thracia Pontica. 2. IIe symp. internat. Sozopol 1982. Jambol, 1985, 196—207.

Porogeanov, Kaline. Les rélations entre les colonies grecques et les états thraces du littoral occidental de la Mer noire VIIe—Ve s. av. n. è. — In: Thracia Pontica. 3. S., 1986, 158—165.

Preda, Constantin. Ober die Beziehungen zwischen Histria und Geten im 6 und 5. Jh. v. u. Z. — In: Thracia Pontica. 3. S., 1986, 264—276.

Reho-Bumbalova, M. Diffusione della ceramica attica a figure nere e rosse nella "Tracia Bulgara". — In: Thracia Pontica. 2. IIe symp. internat., Sozopol 1982. Jambol, 1985, 215—226.

Salkin, Asen. Evidence for the

Earlier Foundation of Bizone Colony. — In: Thracia Pontica. 3. S., 1986, 251-255.

Samsaris, Dimitrios C. Les consequences de la conquête romaine dans les colonies grecques du littoral de la Thrace Egéene. — In: Thracia Pontica. 2. IIe symp. internat., Sozopol 1982. Jambol, 1985, 227—242.

Sirbu, Valeriu. Considérations concernant l'importation des amphores grecques sur le territoire de la Roumanie (les VIe—Ier siècles av. n. è.). — In: Thracia Pontica. 2. IIe symp. internat., Sozopol 1982. Jambol, 1985, 243—271.

Skarlatidou, Evi. The archaic cemetery of Abdera. — In: Thracia Pontica. 3. S., 1986, 99—108.

Slaska, Malgorzata. Anfore arcaiche greco-orientali e loro difusione nel Mediterraneo. Confronto con la situazione nell' ares Pontica. — In: Thracia Pontica. 3. S., 1986, 54—67.

Tusa Vincenzo. La cultura degli Elimi nella Sicilia Occidentale. — In: Thracia Pontica. 2. IIe symp. internat., Sozopol 1982. Jambol, 1985, 307—351.

Tzaneva, Maria. Thrakische Hügelgrab bei Kolokita. — In: Thracia Pontica. 2. IIe symp. internat., Sozopol 1982. Jambol, 1985, 352—359.

Край Созопол.

Vlahov, K. A. **ΣΤΟΜΑΙΝΟΣ** ein thrakischer Heros beschützer der Schiffahrt. — In: Thracia Pontica. 2. IIe symp. internat., Sozopol 1982. Jambol, 1985, 360—364

По лингвистични и археологически данни.

Zaneva, Maria. Die Thraker und Apollonia nach den Forschungen der Hügelgrabmäler. — In: Thracia Pontica. 3. S., 1986, 166—173.

Zmeikova, Ilka Iv. Pour le commerce avec des médicaments dans l'antiquité. — In: Thracia Pontica. 2. IIe symp. internat., Sozopol 1982. Jambol, 1985, 366—373.

По археологически данни.

Средновековие

Ангелов, Димитър. Българинът в Средновековието. Светоглед, идеология, душевност. Варна, Г. Бакалов, 1985. 335 с.

Рец.: Еля Цанева. — Бълг. етнография, 1986, № 3, 77—81.

Балкански, Т. и Е. Хашходжов. Към въпроса за първобългарския Тангра (Тангра, Тенгри). — Бълг. етнография, 1984, № 3, 41—51.

Рец.: Живко Аладжов. За името и същността на върховния прабългарски бог. — Бълг. етнография, 1986, № 4, 72—77.

Бычков, Виктор В. Теория образа в византийской культуре VIII—IX веков. — Старобълг. лит., 1986, № 19, 60—74.

Бьодой, Йожеф. Непозната миниатюра за Търново в Унгарската илюстрована хроника. — Векове, 1987, № 4, 33—39.

Възарова, Живка. Средновековното селище с. Гарван, Силистренски окръг VI—XI в. [Моногр.]., С., БАН, 1986. 204 с. със сх., ил.

Димитров, Божидар. България в средновековната морска картография XIV—XVII век. С., Наука и изкуство, 1984. 42 с., 70 к.

Рец.: Петър Коледаров. — ИПр, 1987, № 2, 99—101.

Димитров, Димитър И. Об основных протоболгарских группах в степях Восточной Европы в VI—VII вв. — Bulg. histor. rev., 1987, No 1, 58—70.

По археологически данни.

Добрев, Петър. Стопанската култура на прабългарите. С., БАН, 1986. 175 с.

Рец.: Валери Стоянов. — ИПр, 1986, № 2, 102—105.

Кирова, Златка и Никола Мушанов. Нови данни за интерпретацията на архитектурно-строителната история на Болярската къща в Мелник. — Год. Нац. инст. за паметн. културата, 3, 1984, 52—75.

Клисаров, Николай. Художествена украса на църквата „Св. Архангели“ в Бачковския манастир. — Год. Нац. инст. за паметн. културата, 3, 1984, 33—51.

Лисицов, Стефан. Строителна техника, конструктивни особености и материали при източната ранна защитна стена на Велики Преслав. — Год. Нац. политехн. музей, 12, 1982, 133—164.

Марков, Николай. Към историята на железодобива по българските земи през османския период (XV—70-те години на XIX в.). Рудодобивни съоръжения и методи. — Год. Нац. политехн. музей, 12, 1982, 185—198.

Марков, Николай. Проблеми на железодобива по българските земи през османския период. — Год. Нац. политехн. музей, 12, 1982, 165—184.

Минаева, Оксана. За някои мотиви и композиции на орнамента в ранносредновековното българско изкуство. — Пробл. изкуството, 1987, № 1, 54—61.

Минаева, Оксана. Към семантиката на токите с изображение на крилат кон. — Изкуство, 1987, № 7, 40—43.

Датирани в X в.

Мусакова, Елисавета. Изображение на лъв върху керамичен съд от X век. — Изкуство, 1987, № 7, 32—36.

Мусакова, Елисавета. Към въпроса за възприемането на християнската символика в старобългарската култура. — Археология, 1987, № 2, 9—17.

Нешева, Виолета. Медна апликация с изображение на грифон от Мелник. — Археология, 1987, № 2, 34—38.

Прашков, Любен и Атанас Шаренков. Паметници на културата на Света гора — Атон. С., Бълг. художник, 1987. 192 с. с ил.

Препис, Алкивиадис, Н. Роженският манастир през периода XVI — началото на XX в. — Старобългаристика, 1987, № 2, 85—107.

Рашев, Рашо и Станислав Станилов. Старобългарското укрепено селище при с. Хума, Разградски окръг. С., БАН, 1987, 190 с. с ил. (Разкопки и проучвания, 17).

Стефанов, Павел. Кирил и Методий в средновековната художествена култура. Паметници и проблеми. — Пробл. културата, 1987, № 3, 3—14.

Стоянов, Валери. Още за писмените знаци върху пръстена от село Хотница. — ИПр, 1987, № 3, 68—71.

Астрологически знаци върху пръстен от средновековната епоха.

Тотев, Константин. Зооморфни метални находки от Североизточна България. — Археология, 1987, № 2, 29—33.

Находки от средновековието от Преслав, Вълнари, Калиакра, Търновград.

Тотев, Тотю. Керамични съдове от Преслав. — МПК, 1987, № 1, 48—50.

Тотев, Тотю. Новооткрити преславски керамични икони. — Изкуство, 1987, № 7, 44—50.

Тотева, Петрана и Светла Москова. 24 икони от Южна България. С., Бълг. художник, 1987. 47 с. с цв. ил.

Харбова, Маргарита. Градоустройствен анализ при проучване на старинни селища. — СпБАН, 1987, № 2, 39—46.

Търновград, Арбанаси, Банско.

Blankoff, Jean. Passeport pour un encolpion. Bruxelles, Univ. libre, 1986. 38 p. ill.

Енколпиони от България на с. 19—23.

La cultura bulgara nel medioevo balcanico — tra Oriente e Occidente Europeo. Atti del 8 Congresso internazionale di Studi sul'alto medioevo, Spoleto 3—6 novembre 1981. — In: Spoleto: Presso la sede del Centro studi, 1983.

Рец.: Василка Тъпкова-Заимова. — Лит. мисъл, 1986, № 9, 137—139.

Henning, Joachim. Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. Archä ologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausends u. Z. Berlin, Akademie-Verlag, 1987. 176 p., 56 Taf. (Schriften zur Ur-und Frühgeschichte, 42).

Нумизматика

Авдев, Стоян. Приложение на статистическите методи при изследване на сребърните български монети от XIV в. — Нумизматика, 1987, № 2, 35—41.

Азманов, Искрен. Печатите в българската история. — Струма, 2, 1986, 170—173.

Вълков, Ваньо. Гербът на София. — София, 1987, № 4, 2—3.

Димитров, Камен. Тракийската царска династия в Кабиле през ранноелинистическата епоха. — ИПр, 1987, № 3, 49—57.

По нумизматични данни.

Жефарович, Христофор. Стематография. Факсимилно издание, коментирано от Асен Василиев. С., Наука и изкуство, 1986. 214 с. с факс.

Димов, Милчо. Варварски имитации на медни монети от времето на император Константин I. — Нумизматика, 1987, № 2, 22—23.

Дочев, Константин. Нов тип български анонимни монети от XIV в. — Нумизматика, 1987, № 2, 31—35.

Йончев, Любен. Анализ на някои закономерности при отсичането на монетите от Третата българска държава. — Нумизматика, 1987, № 2, 42—47.

Коен, Давид. За предмета на историческата метрология и някои по-разпространени стари мерки за дължина и тегло в България и българските земи. — Арх. преглед, 1986, № 2, 73—85.

Лалев, Иван. Подправени печати на Васил Левски. — Векове, 1987, № 4, 67—74.

Пенчев, Владимир. Към историята на Дръстър през XIII в. (по нумизматични данни). — Нумизматика, 1987, № 2, 26—30.

Христова, Здравка. Списание „Нумизматика“. Библиографски указател. — Нумизматика, 1987, № 2, 5—21.

Цочев, Марко. Моливдовул на латинския константинополски император Хенрих, открит при разкопките на Царевец. — Нумизматика, 1987, № 2, 24—25.

Diaconu, Petre. Monede rare descoperite la Pacuiul lui Soare, jud. Constanţa. — Buletenul Soc. numismatice române, 77—79 (1983—1985), 1986, No 131—133, 433—436.

Draganov, Dimităr. Inscriptions on Coins Struck in Kabyle. — In: Acta Centri historiae “Terra antiqua balcanica“. 2. Trinovi, 1987, 236—238 (=Actes du IXe Congrès internat. d'épigraphie grecque et latine).

Hind, J. G. F. Anchors, Crayfish and Facing Heads: Silver Coins of Apollonia on the Euxine Sea. — In: Thracia Pontica. 2. IIe symp. internat., Sozopol 1982. Jambol, 1985, 89—104.

Karajotov, Ivan. A Treasure of Thracian and Late Hellenic TETRAΔPAXMAI from Nessebar. — In: Thracia Pontica. 2. IIe symp. internat. Sozopol 1982. Jambol, 1985, 151-155.

Stephanova, A. Observations sur le monnayage de bronze d'Apollonie du Pont. — In: Thracia Pontica. 2. IIe symp. internat., Sozopol 1982. Jambol, 1985, 272-281.

Епиграфика

Балабанов, П. Анализ и датирование амфорных печатей Гераклеи Понтики. — In: Thracia Pontica. 2. IIe symp. internat., Sozopol 1982. Jambol, 1985, 12—28.

Банев, К. и М. Димитров. Новый эпиграфический памятник из Дионисополиса. — In: Thracia Pontica. 2. IIe symp. internat., Sozopol 1982. Jambol, 1985, 34—38.

Зайцев, А. И. К интерпретации надписи на „Кубке Нестора“ из Питекус (№ 454, Hansen). — In: Acta Centri historiae “Terra antiqua balcanica“. 2. Trinovi, 1987, p. 287 (=Actes du IXe Congrès internat. d'épigraphie grecque et latine).

Попконстантинов, Казимир. Манастирът при село Равна. Неизвестен книжовен и просветен център от IX—X в. — Родолюбие, 1986, № 10, 39—40.

Смядовски, Стефан. Из текстоложката проблематика на старобългарските и среднобългарските надписи. — Старобълг. лит., 1986, № 19, 3—28.

Танкова, Валентина. Епитети на Асклепий от Тракия и Долна Мизия. — Изв. музеите Юж. България, 11, 1985, 82—88.

По епиграфски данни.

Тохтасьев, С. Об одном граффито с острова Березань. — In: Thracia Pontica. 2. IIe symp. internat., Sozopol 1982, Jambol, 1985, 283—290.

Яйленко, В. П. Вотив Авлудзениса из Северного Причерноморья. — In: Acta Centri historiae “Terra antiqua balcanica“. 2. Trinovi, 1987, 250—251 (=Actes du IXe Congrès internat. d'épigraphie grecque et latine).

Релеф на тракийски конник с надпис, вероятно от Боспор.

L'année épigraphique 1984, 1987.

Надписи от Мизия и Тракия на с. 215—235.

Baluta Closca. Les briques et les tuilles éstampillées de la Legion XIII Gemina de Dacie. — In: Acta Centri historiae “Terra antiqua balcanica“. 2. Trinovi, 1987, 165—166 (=Actes du IXe Congrès internat. d'épigraphie grecque et latine).

Banev, K., R Lazov et A. Salkin. Timbres amphoriques de Sinope dans le musée de la ville de Kavarna. — In: Thracia Pontica. 2. IIe symp. internat., Sozopol 1982. Jambol, 1985, 29—38.

Bojadžiev, Dimităr et Rumjan Lazov. Remarques sur GIL III, 12330 (Dessau, 8944). — In: Acta Centri historiae “Terra antiqua balcanica“. 2. Trinovi, 1987, 294—299 (= Actes du IXe Congrès internat. d'épigraphie grecque et latine).

Božilova, Violeta. Monuments funéraires de Novae (Moesia Inferior). — In: Acta Centri historiae “Terra antiqua balcanica“, 2. Trinovi. 1987, 225—228. (=Actes du IXe Congrès internat. d'épigraphie grecque et latine).

Две надгробни плочи с надписи от Нове.

Chaniotis, A. Das Ehrendekret für Diophantos (IOSPE I^{2} 352) und die Geschichtsschreibung. — In: Acta historiae „Terra antiqua balcanica“. 2. Trinovi, 1987, 233—235 (=Actes du IXe Congrès internat. d'épigraphie grecque et latine).

Ehrhardt, Norbert. Die politischen Beziehungen zwischen den griechischen Schwarzmeergründungen und ihren Mutterstädten. Ein Beitrag zur Bedeutung von Kolonialverhältnissen in Griechenland. — In: Acta Centri historiae „Terra antiqua balcanica“. 2. Trinovi, 1987, 78—117 (=Acta du IXe Congrès internat. d'épigraphie grecque et latine).

По епиграфски данни.

Gerasimova, Tomova, V. Die Administration der Städte in Thrakien während des 1.—3. Jahrhunderts u. Z. (im Gebiet des heutigen Bulgarien). — In: Acta Centri historiae “Terra antiqua balcanica“. 2. Trinovi, 1987, 239—246 (=Actes du IXe Congrès internat. d'épigraphie grecque et latine).

Според анализ на епиграфските данни.

Cočeva-Zlatozara. Einige Bemerkungen zum Problem der Metropolia des Westpontischen Koinon. — In: Acta Centri historiae „Terra antiqua balcanica“. 2. Trinovi, 1987, 247—249. (=Actes du IXe Congrès internat. d'épigraphie grecque et latine).

Според данни от епиграфския материал.

Hansen, Peter Allan. The Corpus of Greek Inscriptional Epigrams. — In: Acta Centri historiae „Terra antiqua balcanica“. 2. Trinovi, 1987, 167—171 (=Actes du IXe Congrès internat. d'épigraphie grecque et latine).

Hatzopoulos, M. B. Le Pont Euxin et le monde méditerranéen. — In: Acta Centri historiae „Terra antiqua balcanica“. 2. Trinovi, 1987, 118—129 (=Actes du IXe Congrès internat. d'épigraphie grecque et latine).

По епиграфски данни.

Helly, Bruno. Inscriptions de Thessalie: état du corpus. — In: Acta Centri historiae „Terra antiqua balcanica“. 2. Trinovi, 1987, 172—197 (=Actes du IXe Congrès internat. d'épigraphie grecque et latine).

Hoyo, Calleia, Javier del. Une nouvelle loi épigraphique. La présence de la filiation d'une personne en le CIL II. — In: Acta Centri historiae „Terra antiqua balcanica“. 2. Trinovi, 1987, 229—232 (=Actes du IXe Congrès internat. d'épigraphie grecque et latine).

John, Klaus-Peter. Ein neuer Faszikel der Prosopographia Imperii Romani. — In: Acta Centri historiae „Terra antiqua balcanica“. 2. Trinovi, 1987, 198—200 (=Actes du IXe Congrès internat. d'épigraphie grecque et latine).

Ivanov, Teofil. Über die Laufbahn des Titus Aelius Oclatius aus Nicopolis ad Istrum. — In: Acta Centri historiae „Terra antiqua balcanica“. 2. Trinovi, 1987, 289—293 (=Actes du IXe Congrès internat. d'épigraphie grecque et latine).

Гръцки надпис върху вароников цокъл за бронзова статуя от Никополис ад Иструм.

Krummrey, Hans. Majuskelsatz und Zechnungen von Inschriften: Erfahrungen aus CIL XVII/2. — In: Acta Centri historiae "Terra antiqua balcanica“. 2. Trinovi, 1987, 221—224 (=Actes du IXe Congrès internat. d'épigraphie grecque et latine).

Lazarov, Mihail et Vencislav Popov. Une inscription recemment découverte relative au roi Sariac — In: Thracia Pontica. 2. IIe symp. internat., Sozopol 1982. Jambol, 1985, 156—163.

Loukopoulou, L. D. Provinciae Macedoniae finis orientalis: the etablshment of the eastern frontier. — In: M. B. Hatzopoulos et L. D. Loukopoulou. Two studies in ancient Macedonian topography. Athens, 1987, 61-110, 21 pl., 1 k. (Meletimata, 3).

По епиграфски данни.

Masson, Olivier. Rapport sur "L'onomastique et l'épigraphie. Population autochtone et population étrangère (dans le monde hellénistique)“. — In: Acta Centri historiae „Terra antiqua balcanica“. 2. Trinovi, 1987, 300—314 (=Actes du IXe Congrès internat. d'épigraphie grecque et latine).

Mihailov, Georgi et Velizar Velkov. L'épigraphie en Bulgarie. — In: Acta Centri historiae „Terra antiqua balcanica“. 2. Trinovi, 1987, 201—203 (=Actes du IXe Congrès internat. d'épigraphie grecque et latine).

Mihailov, Georgi. Les inscriptions dans le trésor de Rogozen. — Балк. езикозн., 1987, № 1, 5—19.

Najdenova, Vărbinka. A Shrine of Ares Suregethes in Thrace. — In: Acta Centri historiae „Terra antigua balcanica“. 2. Trinovi, 1987, 252—258 (=Actes du IXe Congrès internat. d'épigraphie grecque et latine).

Nikolov, Dimitar. Une inscription de construction de macellum à Augusta Trajana. (aujourd'hui Stara Zagora — Bulgarie). — In: Acta Centri historiae „Terra antiqua balcanica“. 2. Trinovi, 1987, 259—261 (=Actes du IXe Congrès internat. d'épigraphie grecque et latine).

Ognenova-Marinova, Ljuba. Au sujet de Dioscouridas de Mesambria. — In: Acta Centri historiae „Terra antiqua balcanica“. 2. Trinovi, 1987, 262—263 (=Actes du IXe Congrès internat. d'épigraphie grecque et latine).

Фрагмент от мраморен релеф с името на Диоскуридас.

Ovadiah, Asher. The Epigraphic Finds in the Roman Temple at Kedesh in Upper Galilèe, Israel. (Résumé). — In: Acta Centri historiae „Terra antqiua balcanica“. 2. Trinovi, 1987, p. 264 (=Actes du IXe Congrès internat. d'épigraphie gecque et latine).

Panciera, Silvio. Alcune informazioni su le ricerche di epigrafia in Italia. — In: Acta Centri historiae „Terra antiqua balcanica“. 2. Trinovi, 1987, 204—205 (=Actes du IXe Congrès internat. d'épigraphie grecque et latine).

Peristeri, Cathérine. Un nouveau sceau thasien à timbrage céramique. — In: Thracia Pontica. 3. S., 1986, 78—81.

Petolescu, Constantin C. Evolution des structures politiques et administratives de la Dacie Romaine. — In: Acta Centri historiae "Terra antiqua balcanica“. 2. Trinovi, 1987, 265—267 (=Actes du IXe Congrés internat. d'épigraphie grecque et latine).

По писмени и епиграфски данни.

Ριζάκης, Θ., Γ- Τουράτσογλου. 'Επιυραφες 'Ανω Μακεδονίας (Ελίμεια 'Αορδαία Νότια λυγκηστίς, 'Ορεστίς). Τόμος ά: Καταλόγος 'επιγραφῶν. 'Αθήνα, 1985. X+253+86 *πίνακες*.

Рец.: Georgi Mihailov. Un nouveau corpus épigraphique de la zone centrale balcanique. — Балк. езикозн., 1987, № 1, 59—62.

Rizakis, Ath. Inscriptions grecques et latines d'Achaie. — In: Acta Centri historiae „Terra antiqua balcanica“. 2. Trinovi, 1987, 206—209 (=Actes du IXe Congrès internat. d'épigraphie grecque et latine).

Saddington, D. B. Military Praefecti with Administrative Functions. — In: Acta Centri historiae „Terra antiqua balcanica“. 2. Trinovi, 1987, 268—274 (=Actes du IXe Congrès internat. d'épigraphie grecque et latine).

По епиграфски данни.

Sanders, Gabriel. L'onomastique et l'épigraphie. Population autochtone et population étrangère dans le monde romain tardif. — In: Acta Centri historiae „Terra antiqua balcanica“. 2. Trinovi, 1987, 315—333 (=Actes du IXe Congrès internat. d'épigraphie grecque et latine).

Silvestrini, Marina. L'uso del termine res publica in una nuova epigrafe canosina. — In: Acta Centri historiae „Terra antiqua balcanica“. 2. Trinovi, 1987, 275—278 (=Actes du IXe Congrès internat. d'épigraphie grecque et latine).

Slavova, Mirena. Quelques particularités des inscriptions dialectales de Selymbrie. — In: Thracia Pontica. 3. S., 1986, 142—156.

Tačeva, Margarita. Corrigenda et Addenda ad PIR (III, 1898: R 40—42, 50—52; II^2, 1936; C 1552—1554; IV^2, 1966, J 517) pertinentia. — In: Acta Centri historiae „Terra antiqua balcanica“. 2. Trinovi, 1987, 210—213 (=Actes du IXe Congrès internat. d'épigraphie grecque et latine).

Velazquez, Isabel. Note per una nuova edizione di testi di epoca visigota scritti su ardesia (essempio di due frammenti di uno stesso esemplare prima considerati indipendenti). — In: Acta Centri historiae „Terra antiqua balcanica”. 2. Trinovi, 1987, 214—220 (=Actes du IXe Congrès internat. d'épigraphie grecque et latine).

Velkov, Velizar. Ancient Epigraphy in Bulgaria. — Epigraphica, 1987, No 49, 9—27.

Velkov, V. et G. Aleksandrov. Ein Inschrift aus Montana (Untermoesien) mit venatio Caesariana. — In: Acta Centri historiae „Terra antiqua balcanica“. 2. Trinovi, 1987, 279—283 (=Actes du IXe Congrès internat. d'épigraphie grecque et latine).

Velkov, Velizar. Political Structures of the Late Roman Empire and Epigraphy. — In: Acta Centri historiae „Terra antiqua balcanica“. 2. Trinovi. 1987, 130—144. (=Actes du IXe Congrès internat. d'épigraphie grecque et latine).

Vidman, Ladislav. Problemes des Systems der diakritischen Zeichen. — In: Acta Centri historiae „Terra antiqua balcanica“. 2. Trinovi, 1987, 145—161 (=Actes du IXe Congrès internat. d'épigraphie grecque et latine).

Vinogradov, Jurij G. Der Pontos Euxeinos als politische, ökonomicshe und kulturelle Einheit und die Epigraphik. — In: Acta Centri historiae „Terra antiqua balcanica“. 2. Trinovi, 1987, 9—77 (=Actes du IXe Congrès internat. d'épigraphie grecque et latine).

Wachtel, Klaus. Zu den Statthaltern von Moesia Inferior unter Commodus. — In: Acta Centri historiae „Terra antiqua balcanica“. 2. Trinovi, 1987, 284—286 (=Actes du IXe Congrès internat. d'épigraphie grecque et latine).

По епиграфски данни.

Zaninovič, Marin. Ausonius Vir Spectabilis. Nuovo luogotente della Dalmazia tardoantica. — In: Acta Centri historiae „Terra antiqua balcanica“. 2. Trinovi, 1987, p. 288 (=Actes du IXe Congrès internat. d'épigraphie grecqu et latine).

Музейно дело и консервация

Бочева, Емилия. Несебър — световна културна ценност. — Архитектура, 1986, № 6, с. 18, 20, 22, 24.

Велков, Велизар. Музеите и бъдещето на културното наследство. — МПК, 1987, № 2, 57—58.

Гайдаров, Никола. Правна защита на движимите културни ценности. — МПК, 1987, № 2, 50—52.

Ганчев, Христо. Проучвания и проект за фасадна реставрация на църквата „Св. София“ 1980—1981. — Год. Нац. инст. за паметн. културата, 3, 1984, 132—140.

Демиров, Димо. Националният политехнически музей през 1982 г. — Год. Нац. политехн. музей, 12, 1982, 321—327.

Койнова-Арнаудова, Лозинка. Мисли за художественото наследство, старините-монументи и срещата на реставрацията с тях. — Год. Нац. инст. за паметн. културата, 3, 1984, 109—124.

Конярска, Елена. Градоустройствени проблеми при опазване на архитектурното наследство у нас. — Год. Нац. инст. за паметн. културата, 3, 1984, 23—32.

Манова, Цветана. Статистическа обработка на керамика. — МПК, 1987, № 1, 55—56.

Михайлов, Антон и Нора Иванова. Защита на дървесината в сградите—паметници на културата, от влага и слънчева радиация. — Год. Нац. инст. за паметн. културата, 3, 1984, 125—131.

Младенова, Ана. Наследството на стария Созопол и градоустройственото му проектиране. — Архитектура, 1986, № 6, с. 28, 30, 32, 34.

Николенко, Виталий. Музеят за история в Москва. — МПК, 1987, № 1, 42—45.

Николов, Владимир. Изключителна колекция. — Дарители, 1986, № 3, 30—32.

Дарението на С. Симов — 30 стари карти на Балканите и на българските земи.

Николов, Никола. Вечният образ на стария Несебър. — Архитектура, 1986, № 6, с. 19, 21, 23, 25, 26.

Павлов, Светозар. С едри букви: България. — Отечество, 1986, № 20, 23—25.

По повод изложбата „Българските земи в книги, атласи, карти, гравюри и рисунки от колекцията на д-р Симеон Симов“ в София.

Петрушев, Любомир. Ще опазим ли старите часовникови механизми? — МПК, 1987, № 2, 43—46.

Станчева, Магдалина. Тракийските съкровища — възможности за представяне. — МПК, 1987, № 1, 37—38.

Тодорова, Хенриета. Фондохранилище в изложбените зали. — МПК, 1987, № 2, 59—60.

Цанева, Тоня. Разслояване на живописни слоеве на икона. — МПК, 1987, № 1, 59—61.

Krumholz, Hans. Bulgariens Schätze sorgfältig bewahrt. — In: Urania Universium. Bd. 32. Leipzig, 1986, 105—111.

Valeva, Julie. Création d'un musée de la mosaique à Devnia (Bulgarie). — Bull. de l'Association internat. pour étude de la mosaique antique, 11, 1987, p. 397.

СТОЯНКА ПЕТРОВА

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Акад. ***ДИМИТЪР АНГЕЛОВ*** *(главен редактор), проф.* ***ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ*** *(зам. гл. редактор), ст. н. с.* ***АЛЕКСАНДРА МИЛЧЕВА*** *(секретар), доц.* ***ЛЮДМИЛ ГЕТОВ,*** *ст. н. с.* ***РУМЕН КАТИНЧАРОВ,*** *ст. н. с.* ***ИВАН МАРАЗОВ,*** *ст. н. с.* ***ДИМИТЪР ОВЧАРОВ,*** *проф.* ***ПЕТЪР ПЕТРОВ,*** *ст. н. с. I ст.* ***ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА,*** *ст. н. с.* ***МАРИЯ ЧИЧИКОВА,*** *ст. н. с.* ***ЙОРДАНКА ЮРУКОВА***

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН, 1000 София, бул. „Стамболийски“ 2. Тел. 88-24-05 и 88-24-06

Адрес на администрацията
Издателство на БАН, 1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“ бл. 6. Тел. 71-31

Технически редактор Д. Костова
Коректор И. Коева

Дадена за набор на 14. XII. 1987 г. Подписана за печат на 30. III. 1988 г. Печатни коли 9,50 Издателски коли 8,86
Формат на хартията 60×84/8 Изд. индекс 11603 Тираж 1700 Поръчка 453 Отделна книжка 1,80 лв. Годишен абонамент 7,20 лв.

Печатница на Издателството на Българската академия на науките

СЪДЪРЖАНИЕ

Димитър Овчаров — Така нареченият гроб на Васил Левски — истини и заблуди. 1
Петър Вълев — Анализ на някои графични и снимкови материали на гроб 95 в църквата „Св. Параскева Самарджийска“ в София. 7
Атанас Орачев, Иванка Орачева — Реконструкция на каменни и оловни котви от Шабленската музейна сбирка. 18

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Петър Горбанов, Татяна Кънчева — Бронзови фигурки на конници и кончета от района на Нова Загора. 30
Цветана Дремсизова-Нелчинова — Късноантичен некропол край град Кърджали. 36
Камен Димитров — Елинистическо монетно съкровище от Никополис ад Нестум (IGCH 829) 44
Иван Джамбов — Рисунки-графити от средновековната църква в крепостта Аневско кале 57

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Румен Иванов — Karl Strobel. Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donauraumes in der Hohen Kaiserzeit. (ANTIQUITAS Reihe I, Band 33). Bonn, 1984. 284 p., 3 tab. 63
Йордан Алексиев — Средновековният Червен. Т. I. Цитаделата на града. С., БАН, 1985. 290 с. 65

ПРЕГЛЕД

В. Велков — IX международен конгрес по гръцка и латинска епиграфика. . . . 68
XXXII национална конференция по археология в Разград. 69
Книгопис. 70

TABLE DES MATIERES

Dimităr Ovčarov — L'ainsi dit tombeu de Vasil Levski — vérités et erreurs. . . . 7
Petăr Vălev — Analyse de certains matériaux graphiques et photographiques du tombeau 95 dans l'église „Sveta Paraskeva Samardžijska“ à Sofia. 17
Atanas Oračev, Ivanka Oračeva — Reconstruction d'ancres ancienns en pierre et en plomb de la collection du Musée de Šabla 29

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Petăr Gorbanov, Tatjana Kăntčeva — Figurines en bronze de cavaliers et de poulains du département de N. Zagora. 36
Cvetana Dremsizova-Nelčinova — Nécropole de la Basse antiquité près de la ville de Kărdžali 43
Kamen Dimitrov—Trésor monétaire héllenistique de Nicopolis ad Nestum. (IGCH 829) . 56
Ivan Džambov — Dessins-graffiti de l'église médiévale dans la forteresse Anevsko kale 62

CRITIQUE ET OUVRAGES RECENSES

Rumen Ivanov — Karl Strobel. Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donauraumes in der Hohen Kaiserzeit. (ANTIQUITAS, Reihe I, Band 33). Bonn, 1984. 284 p., 3 tab. 63
Jordan Aleksiev — Средновековният Червен, Т. I. Цитаделата на града. С., БАН, 1985 290 с 65

REVUE

V. Velkov — IXe congrès international d'épigraphie grecque et latine. 68
XXXIIe conférence nationale d'archeologie à Razgrad. 69
Bibliographie 70

ISSN 0324-1203

20203

ЦЕНА 1,80 лв.